

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΠΟΛΙΤΙΚΗ
ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ»**

**ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΤΟΥ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΥ ΦΟΙΤΗΤΗ
ΚΑΛΠΟΥΡΤΖΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ – ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΥ
ΥΠΟΤΡΟΦΟΥ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΦΕΛΟΥΣ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ
«ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Σ. ΩΝΑΣΗΣ»**

**ΘΕΜΑ: «Ο «ΠΟΛΕΜΟΣ» ΤΩΝ ΧΑΡΤΩΝ, ΤΩΝ ΚΑΤΑΓΡΑΦΩΝ ΚΑΙ
ΤΩΝ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΩΝ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ (19⁰²-ΑΡΧΕΣ 20⁰⁷
ΑΙΩΝΑ). Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΤΗΣ ΕΔΕΣΣΑΣ»**

**ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ ΣΠΟΥΔΩΝ - ΕΠΟΠΤΡΙΑ: ΣΙΑ
ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ**

**ΑΝΑΠΛΗΡΩΤΡΙΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΚΑΙ
ΤΟΥΡΚΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΟ ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ
ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΝΤΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

**ΑΘΗΝΑ
ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 2009**

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ	ΣΕΛΙΔΑ 1
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	ΣΕΛΙΔΕΣ 2-4
ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	ΣΕΛΙΔΕΣ 5-37
Πρώτο μέρος εισαγωγής	Σελίδες 5-22
Δεύτερο μέρος εισαγωγής	Σελίδες 23-37
ΚΥΡΙΟ ΜΕΡΟΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	ΣΕΛΙΔΕΣ 38-70
Εισαγωγή κυρίου μέρους εργασίας	Σελίδα 38
1) Οι πηγές που συντάχθηκαν από την ελληνική πλευρά	Σελίδες 38-57
2) Οι πηγές που συντάχθηκαν από τη βουλγαρική πλευρά	Σελίδες 57-65
3) Οι πηγές που συντάχθηκαν από την πλευρά της οθωμανικής διοίκησης	Σελίδες 65-70
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	ΣΕΛΙΔΕΣ 71-80
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΠΙΝΑΚΩΝ ΚΑΙ ΧΑΡΤΩΝ	ΣΕΛΙΔΕΣ 81-232
ΑΡΘΡΟΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ-ΧΑΡΤΕΣ	ΣΕΛΙΔΕΣ 233-280

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η διπλωματική αυτή εργασία –εκτός από την κούραση (σωματική και κυρίως ψυχολογική), τη μελέτη και την προσπάθεια που κατέβαλα προσωπικά- δεν θα μπορούσε να είχε υλοποιηθεί δίχως την πολύτιμη συνδρομή και στήριξη –υλική και ηθική- ορισμένων ανθρώπων. Σε όλους αυτούς ανήκει ένα μεγάλο ευχαριστώ, το οποίο είναι δύσκολο να εκφραστεί μέσα από αυτές τις γραμμές.

Αρχικά, ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στην κυρία Σία Αναγνωστοπούλου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Οθωμανικής και Τουρκικής Ιστορίας στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Η κυρία Αναγνωστοπούλου ήταν αυτή που ανέλαβε την επίβλεψη αυτής της εργασίας και η οποία ακούραστα μου παρέσχε τις πολύτιμες γνώσεις της σε όλο το διάστημα της εκπόνησής της.

Στην κυρία Αναγνωστοπούλου, επιπλέον, οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ για την εμπιστοσύνη που έδειξε στο πρόσωπό μου με την ανάληψη της επίβλεψης αυτής της εργασίας, καθώς και για την υπομονή που επέδειξε σε όλο αυτό το διάστημα της συγγραφής της. Οι υποδείξεις και οι παρατηρήσεις της σχετικά με τη δομή του κειμένου υπήρξαν καίριας σημασίας. Θα ήθελα, τέλος, να την ευχαριστήσω για άλλη μια φορά, για την εποπτεία της εργασίας, για την προθυμία της –διαθέτοντας πολύ από τον πολύτιμο χρόνο της- να συζητήσει τις απορίες μου και για την εν γένει ηθική και υλική αρωγή που αμέριστα μου προσέφερε κατά τη διάρκεια των μεταπτυχιακών σπουδών μου στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου.

Δε νομίζω ότι θα μπορούσα, στη συνέχεια, να εκφράσω με λόγια την ευγνωμοσύνη μου προς τον κύριο Παρασκευά Κονόρτα, Αναπληρωτή Καθηγητή Ιστορίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Τον ευχαριστώ θερμά για την σημαντικότερη συμβολή του στην τεκμηρίωση αυτής της εργασίας, με τη μετάφραση σημαντικών οθωμανικών πηγών και τη βοήθεια που απλόχερα μου προσέφερε στη μεταγραφή του κυριλλικού αλφαβήτου στο λατινικό, όσον αφορά πηγές που ήταν συνταγμένες στη βουλγαρική γλώσσα. Θα ήθελα, τέλος, να τον ευχαριστήσω για την εν γένει ηθική και υλική αρωγή που αμέριστα μέχρι σήμερα μου έχει παράσχει και που ελπίζω να συνεχίσει να μου παράσχει και στο μέλλον.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω, επίσης, στην κυρία Άννα Ματθαίου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Νεοελληνικής Ιστορίας στο Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, για τις εύστοχες παρατηρήσεις και υποδείξεις της αναφορικά με θέματα που πραγματεύομαι στο κείμενο που ακολουθεί, αλλά και για την ηθική και υλική ενίσχυση που εκθύμως μου προσέφερε.

Επιπλέον, οφείλω πολλά στους Ανδρέα Λυμπεράτο, Παρασκευά Ματάλα, Μαρία Πρέκα, Rossitsa Gradeva, Svetlana Ivanova, Σπύρο Καράβα και Τάσο Κωστόπουλο, όχι μόνο για την ευγενική προσφορά πηγών, αλλά και για όλες αυτές τις μακρές συζητήσεις που κάναμε πάνω στα συγγενικά μας ερευνητικά ενδιαφέροντα.

Οφείλω ακόμα να ευχαριστήσω και όσους άλλους κατά καιρούς με βοήθησαν με πληροφορίες, συζητήσεις, σχόλια και παρατηρήσεις, όπως ο Χρήστος Χατζηιωσήφ, η Έφη Αβδελά, ο Γιάννης Κοκκινάκης, ο Αντώνης Αναστασόπουλος, ο Ηλίας Κολοβός, ο Μαρίνος Σαρηγιάννης, η Έφη Γαζή, η Τζένη Βαθάκου, ο Μάριος Παπακυριακού, ο Πάρις Παπαμίχος Χρονάκης και ο Βασίλης Αργυρίου.

Η μελέτη μου, τώρα, σε όλο το διάστημα της εκπόνησης της εργασίας, στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη και τη Βιβλιοθήκη της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδας ήταν περισσότερο από πολύτιμη. Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή το προσωπικό των δύο παραπάνω βιβλιοθηκών, χάρη στο οποίο μπόρεσα να έχω μία άνετη και ευχάριστη διαμονή για τη μελέτη μου.

Επίσης, οφείλω πολλά στους καθηγητές μου στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου. Πιο συγκεκριμένα, αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω τις κυρίες Λίνα Λούβη και Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, καθώς και τους κυρίους Στέφανο Παπαγεωργίου, Στέφανο Πεσμαζόγλου και Αλέξανδρο Κούτση, οι οποίοι σε συνεργασία με τη Σύμβουλο Σπουδών μου την κυρία Αναγνωστοπούλου συνεισέφεραν τα μέγιστα στην όσο το δυνατόν καλύτερη και αρτιότερη επιστημονική μου κατάρτιση τα τελευταία δύο χρόνια. Αυτούς, καθώς και τους συναδέλφους μου στο προαναφερθέν Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών, τους ευχαριστώ με όλη μου την καρδιά για όλα όσα μου προσέφεραν κατά τη διάρκεια των σπουδών μου σε αυτό τα τελευταία δύο χρόνια, καθώς και για όλα όσα βίωσα μαζί τους αυτό το διάστημα. Θα ήθελα, τέλος, να ευχαριστήσω για λογαριασμό του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου

Πανεπιστημίου, τον κύριο Προκόπη Παπαστράτη, Πρόεδρο του εν λόγω Τμήματος, καθώς και τις κυρίες Ελένη Τάκου και Ευαγγελία Γεώργα, στελέχη της Γραμματείας του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών του συγκεκριμένου Τμήματος, για την άμεση και άψογη εξυπηρέτησή τους απέναντι σε μένα γύρω από ζητήματα καθαρά γραφειοκρατικού περιεχομένου.

Νιώθω την ανάγκη από τη θέση αυτή να ευχαριστήσω, επιπλέον, το Δ.Σ. του Κοινωφελούς Ιδρύματος «ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Σ. ΩΝΑΣΗΣ», το οποίο πριν από δύο χρόνια περίπου, μου ενέκρινε τη χορήγηση υποτροφίας για μεταπτυχιακές σπουδές στην Ελλάδα, με σκοπό την απόκτηση Μεταπτυχιακού Διπλώματος Ειδίκευσης στην Οθωμανική και Τουρκική Ιστορία από το Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Θα ήθελα από τη θέση αυτή, λοιπόν, να ευχαριστήσω ιδιαίτερα, μεταξύ άλλων, τον Πρόεδρο του Δ.Σ. του Ιδρύματος κύριο Αντώνη Σ. Παπαδημητρίου, καθώς και την κυρία Φανή Παπαθάνου, Προϊσταμένη του Τμήματος Υποτροφιών Εσωτερικού του εν λόγω ιδρύματος.

Κλείνοντας, θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους όσους με περιέβαλαν με την παρουσία τους κατά τη διάρκεια της εκπόνησης της εργασίας, την οποία και αφιερώνω πρωτίστως στους γονείς μου Στέλιο και Ελένη, καθώς και στην αδελφή μου Χρύσα. Δίχως την αγάπη και τη συμπαράσταση αυτών των ανθρώπων η εργασία αυτή δεν θα είχε γραφτεί. Τους ευχαριστώ με όλη τη δύναμη της ψυχής μου για όλα όσα έχουν κάνει μέχρι σήμερα για μένα και για όλα όσα προτίθενται να κάνουν στο μέλλον.

Δευτερευόντως, τώρα, η εργασία αυτή αφιερώνεται σε κάποιους ανθρώπους πολύ σημαντικούς για μένα, που δυστυχώς δεν βρίσκονται πια εν ζωή και των οποίων ο αδόκητος θάνατος μου κόστισε ιδιαίτερα. Ανάμεσά τους, ο πολύ αγαπημένος θείος μου Κώστας Καλπουρτζής, η μητέρα του καλύτερου φίλου μου Νικήτα Δάνου, Ελευθερία Μπαϊρακτάρη-Δάνου, καθώς και η αγαπημένη φίλη μου Ιωάννα Καλεσοπούλου. Η εργασία αυτή αφιερώνεται λοιπόν και στη μνήμη αυτών των ανθρώπων που έφυγαν από τη ζωή τόσο νωρίς και, στην περίπτωση της Ιωάννας, τόσο άδικα.

Αθήνα, Σεπτέμβριος 2009

Κωνσταντίνος Καλπουρτζής

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Το κεντρικό ζήτημα που πραγματεύεται η συγκεκριμένη διπλωματική εργασία, είναι η αποτύπωση των προβλημάτων, που υπάρχουν ως προς τη συλλογική συνείδηση των πληθυσμών, που κατοικούσαν σε μία διοικητική περιφέρεια του ευρύτερου ιστορικού γεωγραφικού χώρου της Μακεδονίας¹, που είναι ο *καζάς*² των Βοδενών³ (Υποδιοίκηση Εδέσσης⁴), την περίοδο από τα μέσα του 19^{ου} μέχρι και τις αρχές του 20ού αιώνα⁵.

¹ Για τον ευρύτερο ιστορικό γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας, την έκταση και τη σημασία του βλ. Τ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Η απαγορευμένη γλώσσα. Κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία*³, Μαύρη Λίστα, Αθήνα 2002, σελ. 19-20, Δ. ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ-Γ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΣ (επιμέλεια: Αικατερίνη Κουμαριανού), *Γεωγραφία Νεωτερική περί της Ελλάδος*, Εκδόσεις Εστία, Αθήνα 1988, σελ. 197-211 και D. DAKIN, *Ο ελληνικός αγώνας στη Μακεδονία, 1897-1913*, Μετάφραση: Γ. Στεφανίδης-Ξ. Κοτζαγεώργη, Θεσσαλονίκη 1996 (¹1966), σελ. 11-14.

² Αναλυτικότερα για τον *καζά* βλ. παρακάτω στην υποσημείωση 4.

³ Η πόλη της Έδεσσας την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας ονομαζόταν Βοδενά (Voden). Στα σλαβομακεδόνικα και τα βουλγαρικά η λέξη Voda σημαίνει νερό και κατ' επέκταση Voden σημαίνει «η πόλη με τα νερά». Η συγκεκριμένη πόλη, μέχρι και την οριστική χειραφέτηση της ευρύτερης περιοχής από την οθωμανική εξουσία (18 Οκτωβρίου 1912) (για την ενσωμάτωση της περιοχής της Έδεσσας στην Ελλάδα το 1912 βλ. Γ. Ι. ΜΙΝΤΣΗΣ, «Η ενσωμάτωση της Έδεσσας και της περιοχής της στον πολιτικό κορμό του νεοελληνικού κράτους μετά την απελευθέρωση του 1912», στο Γ. ΚΙΟΥΤΟΥΣΚΑΣ (επίμ.), *Πρακτικά Α' Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου: Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός, Έδεσσα, 4-6 Δεκεμβρίου 1992*, Δήμος Έδεσσας – τυπ. Στέφανος Βαγουρδής, Έδεσσα 1995, σελ. 331-348), αποτελούσε τόσο την έδρα του *καζά* (της Υποδιοίκησης δηλαδή –βλ. παρακάτω στην υποσημείωση 4–), όσο και της Μητρόπολης των Βοδενών. Βλ. *Selânik Vilâyeti salnamesi 1315* (1897-1898) (η οθωμανική διοίκηση υιοθετούσε το μουσουλμανικό ημερολόγιο το οποίο ήταν σεληνιακό και όχι ηλιακό. Είχε δηλαδή 354 ημέρες το χρόνο και όχι 365. Επιπλέον, η χρονολογία που αναγράφεται εκτός παρενθέσεως είναι σε έτος Εγείρας. Εγείρα ονομάζεται η φυγή του Προφήτη Μωάμεθ από τη Μέκκα στη Γιατρίμπ, τη σημερινή Μεδίνα και το έτος 622 θεωρείται η απαρχή του μουσουλμανικού ημερολογίου) και ΑΘ. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, ΑΝΤ. Δ. ΣΑΤΡΑΖΑΝΗΣ, *Πρακτικά του Φιλεκαπαιδευτικού Συλλόγου της Έδεσσας (1872-1874)*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 97. Επίσης, για την μετονομασία της πόλης από Βοδενά σε Έδεσσα, μετά την προσάρτηση της ευρύτερης περιοχής στο Ελληνικό Βασίλειο, βλ. παρακάτω, στην πρώτη ενότητα του κύριου μέρους της εργασίας, καθώς και στους πίνακες 1, 2 και 11 του παραρτήματος.

⁴ Στην ελληνική βιβλιογραφία της εποχής ο όρος *καζάς* αποδίδεται συνήθως με τον όρο «Υποδιοίκηση». Ο *καζάς* ονομαζόταν και *καϊμακαμλί* και ο διοικητής του *καϊμακάμης*. Ο όρος *καζάς* διατηρήθηκε σε χρήση στην Τουρκία και μετά την ανακήρυξη της Τουρκικής Δημοκρατίας από τον Μουσταφά Κεμάλ στις 29 Οκτωβρίου 1923. Για τον *καζά* βλ. GY. KÁLDY NAGY «λήμμα K□□AD□Ā'» στο E.J. BRILL (εκδ.), *THE ENCYCLOPEDIA OF ISLAM*, τ. IV, Λάιντεν 1978, σελ. 364-365 και Ν. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ «λήμμα καζάς (ο)» στο Π. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ (εκδ.), *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Τόμος Δέκατος Τρίτος, Έκδοσις δευτέρα, ενημερωμένη διά συμπληρωμάτων, Εκδοτικός Οργανισμός «Ο Φοίνιξ» Ε.Π.Ε., Αθήνα χ.χ., σελ. 448. Επιπλέον, για τη γεωγραφική έκταση που κάλυπτε ο *καζάς* των Βοδενών την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στον ευρύτερο ιστορικό γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας βλ. τον χάρτη στο παράρτημα.

⁵ Για τις γενικότερες εξελίξεις που έλαβαν χώρα αυτή την περίοδο στον ευρύτερο ιστορικό γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας βλ., μεταξύ άλλων, Η. POULTON, *Who are the Macedonians?*, Hurst, London 1995, σελ. 48-77, καθώς και –από ελληνικής πλευράς– Σ. Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Βασικά χαρακτηριστικά των Απελευθερωτικών Αγώνων των Ελλήνων της Μακεδονίας από τη Μεγάλη Ελληνική Επανάσταση του 1821 ως την Απελευθέρωσή της», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΚΖ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1989-1990, σελ. 19-31.

Πιο συγκεκριμένα, θα μελετηθεί το πώς εκδηλώθηκε αυτή την περίοδο η αντιπαράθεση ανάμεσα στους εκπροσώπους του ελληνικού και του βουλγαρικού κράτους⁶, μέσα από τους χάρτες, τις καταγραφές και τις στατιστικές⁷, προκειμένου να υποστηρίξουν –η κάθε πλευρά, εννοείται, για το δικό της συμφέρον– ότι έχουν την πλειοψηφία στην υπόθεση της στρατολόγησης οπαδών στην περιοχή που αποτελούσε τότε τον *καζά* των Βοδενών⁸, έτσι ώστε σε ένα επόμενο στάδιο να επιχειρηθεί η μετατροπή των χριστιανικών (οι οποίοι χριστιανικοί πληθυσμοί στην πλειοψηφία τους τουλάχιστον ήταν σλαβόφωνοι), αλλά και ορισμένων από τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς της περιοχής αυτής, σε εθνικά «Έλληνες» και «Βούλγαρους», έτσι ώστε να ενταχθούν αντίστοιχα στο ελληνικό⁹ και το βουλγαρικό έθνος¹⁰.

Για την εκπόνηση αυτής της εργασίας –έχοντας και την απαραίτητη προς τούτο βιβλιογραφική κατάρτιση–, χρησιμοποιήθηκαν και διασταυρώθηκαν, τόσο ελληνικές¹¹ και βουλγαρικές¹², όσο και οθωμανικές πηγές¹³ (μεταφρασμένες¹⁴), σε μία προσπάθεια να περιγραφούν με καθαρά ορθολογικά-επιστημονικά επιχειρήματα και κριτική διάθεση, οι απόψεις των αντιμαχόμενων εθνικισμών στην περιοχή της Έδεσσας, μέσα από τον προσδιορισμό των συλλογικών συνειδήσεων των εθνοθησκευτικών ομάδων που

⁶ Ορισμένες θεωρίες σχετικά με την εθνογένεση των λαών της Βαλκανικής Χερσονήσου τον 19^ο και τον 20^ο αιώνα, διατυπώνονται στο S. VRYONIS, “Some Ethnogenetic Theories of Greeks, Romanians, Bulgarians and Turks in the 19-20th Centuries”, στο *Septième Congrès International d’ Études du Sud Est Européen, Thessalonique, 29 Août-4 Septembre 1994*, Athens 1994, σελ. 765-791.

⁷ Βλ. ενδεικτικά I. MICHAILIDIS, “The war of statistics: Traditional recipes for the preparation of the macedonian salad”, στο *East European Quarterly* 32/1 (March 1998). Η αντιπαράθεση αυτή, ωστόσο, έλαβε χώρα και μέσω των εφημερίδων. Βλ. ενδεικτικά B. K. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, «Οι ελληνοβουλγαρικοί ανταγωνισμοί μέσα από τις ανταποκρίσεις του «Φάρου της Μακεδονίας» (φθινόπωρο 1885)», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΚΓ΄, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1983, σελ. 148-171.

⁸ Για ορισμένα στοιχεία ιστορικής τοπογραφίας της περιοχής της Έδεσσας βλ. Αναστασία ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, «Η Έδεσσα και η περιοχή της: Στοιχεία ιστορικής τοπογραφίας», στο Γ. ΚΙΟΥΤΟΥΣΚΑΣ (επίμ.), *Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου: Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός, Έδεσσα, 4-6 Δεκεμβρίου 1992*, Δήμος Έδεσσας – τυπ. Στέφανος Βαγουρδής, Έδεσσα 1995, σελ. 27-50.

⁹ Για το ελληνικό έθνος βλ. ενδεικτικά, μεταξύ άλλων, Ν. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, *Το Ελληνικό Έθνος. Γένεση και διαμόρφωση του νέου Ελληνισμού*, (Προλεγόμενα: Σπ. Ι. Ασδραχάς), Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2004.

¹⁰ Όσον αφορά την ενδυνάμωση του βουλγαρικού έθνους την περίοδο που εξετάζεται σε αυτή την εργασία, βλ. ενδεικτικά *Aspects of the Development of the Bulgarian Nation*, Σόφια 1989.

¹¹ Βλ. αναλυτικότερα στην πρώτη ενότητα του κύριου μέρους της εργασίας, στην οποία εξετάζονται οι πηγές που συντάχθηκαν από την ελληνική πλευρά.

¹² Βλ. αναλυτικότερα στην δεύτερη ενότητα του κύριου μέρους της εργασίας, στην οποία εξετάζονται οι πηγές που συντάχθηκαν από τη βουλγαρική πλευρά.

¹³ Βλ. αναλυτικότερα στην τρίτη ενότητα του κύριου μέρους της εργασίας, στην οποία εξετάζονται οι πηγές που συντάχθηκαν από την πλευρά της οθωμανικής διοίκησης.

¹⁴ Οι οθωμανικές πηγές μετεγγράφηκαν από το οθωμανικό στο λατινικό αλφάβητο από τον κύριο Παρασκευά Κονόρτα, τον οποίο και ευχαριστώ θερμά.

κατοικούσαν εκεί και να εξηγηθεί το πέρασμα από το αίσθημα του ανήκειν σε θρησκευτικές κοινότητες (μιλλέτ¹⁵) στο έθνος¹⁶.

Πριν το 19^ο αιώνα και την εμφάνιση της ιδεολογίας του εθνικισμού¹⁷, το κύριο κριτήριο διάκρισης, όσον αφορά τη συλλογική συνείδηση των υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ήταν η θρησκευτική τους πίστη και όχι η αίσθηση του ανήκειν σε ένα έθνος. Με βάση, συνεπώς, τη θρησκεία ως κύριο κριτήριο διαχωρισμού, οι υπήκοοι του σουλτάνου –Μουσουλμάνοι και μη-, ανάλογα με τη θρησκεία τους, ανήκαν σε θρησκευτικοπολιτικές κοινότητες, αναγνωρισμένες από το οθωμανικό κράτος, που ονομάζονταν μιλλέτ. Αυτός που είχε την ανώτατη εξουσία σε κάθε μιλλέτ ήταν ο αντίστοιχος θρησκευτικός ηγέτης, ο οποίος, εκτός από θρησκευτικός αρχηγός (milletbasi), ήταν και δημόσιος λειτουργός¹⁸.

¹⁵ Για την έννοια του μιλλέτ βλ. λίγο παρακάτω.

¹⁶ Για το συγκεκριμένο ζήτημα γενικότερα, βλ. ενδεικτικά Sia ANAGNOSTOPOULOU, *The passage from the Ottoman Empire to the Nation-States*, Istanbul 2004.

¹⁷ Για τον εθνικισμό γενικά βλ., μεταξύ άλλων, A. D. SMITH, *Εθνική ταυτότητα*, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 2000, E. GELLNER, *Έθνη και εθνικισμός, συνοδεύεται από το κείμενο «Εθνικισμός και πολιτική στην Ανατολική Ευρώπη»*, Μετάφραση Δώρα Λαφαζάνη² (1^ο Οκτώβριος 1992), Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, E. J. HOBSBAWM, *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, Μετάφραση Χρυσ. Νάντρις, Ινστιτούτο του βιβλίου Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994, Π. ΛΕΚΚΑΣ, *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*², Εκδόσεις Κατάρτι, Αθήνα 1996, B. ANDERSON, *Φαντασιακές Κοινότητες. Στοχασμοί για τις Απαρχές και τη Διάδοση του Εθνικισμού*, Μετάφραση Ποθητή Χαντζαρούλα, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1997 και ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΣΠΟΥΔΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ (ΙΔΡΥΤΗΣ: ΣΧΟΛΗ ΜΩΡΑΪΤΗ) (εκδ.), *Επιστημονικό Συμπόσιο: Έθνος-Κράτος-Εθνικισμός (21-22 Ιανουαρίου 1994)*, Αθήνα 1995.

¹⁸ Για την οργάνωση των υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε μιλλέτ βλ. Π. ΚΟΝΟΡΤΑΣ, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Βεράτια για τους Προκαθήμενους της Μεγάλης Εκκλησίας (17^{ος}- αρχές 20^{ού} αιώνα)*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998, σελ. 295-296, R.H. DAVISON, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton 1963, σελ. 12-14 και Σία ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Μικρά Ασία, 19^{ος} αιώνας- 1919. Οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*², Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σελ. 16, 23-27 και 29-32. Επίσης, για την περίπτωση της Κωνσταντινούπολης στον 19^ο αιώνα, βλ. ενδεικτικά ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΤΩΝ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΜΕΓΑΛΟΣΧΟΛΙΤΩΝ (εκδ.), *Η παρουσία των εθνικών μειονοτήτων στην Κωνσταντινούπολη τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 1997, ενώ όσον αφορά, τώρα, τον ευρύτερο ιστορικό γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας, βλ. ενδεικτικά Χ. Κ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ, *Οι κανονισμοί των Ορθόδοξων Ελληνικών Κοινοτήτων του Οθωμανικού Κράτους και της Διασποράς, 1: Νομοθετικές πηγές-Κανονισμοί Μακεδονίας*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη 1984. Επιπλέον, για το σύστημα των μιλλέτ και τους Μουσουλμάνους βλ. H. ROULTON, *Macedonians*, ό.π., σελ. 31-33, ενώ, όσον αφορά τα χριστιανικά μιλλέτ, βλ. ό.π., σελ. 34-39. Τέλος, για τους όρους «μιλλέτ», «γένος», «έθνος», «οικουμενικότητα» και «αλυτρωτισμός» στην ελληνική ιστοριογραφία βλ. Σία ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Οι όροι μιλλέτ, γένος, έθνος, οικουμενικότητα και αλυτρωτισμός στην ελληνική ιστοριογραφία», στο ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ / ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ (εκδ.), *Ιστοριογραφία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002, Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας, Τόμος Β'*, Επιμέλεια: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης – Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Αθήνα 2004, σελ. 657-677.

Κρίνεται αναγκαίο σε αυτό το σημείο να επισημανθεί, ότι για την εκπόνηση της συγκεκριμένης εργασίας, χρειάστηκε να μελετηθεί –μεταξύ άλλων- και ένας αριθμός χαρτών, στους οποίους αναπαρίσταται η περιοχή της Έδεσσας¹⁹. Η μελέτη αυτών των χαρτών κρίθηκε σκόπιμη, για να γίνει περισσότερο κατανοητή η γεωγραφία του χώρου που η παρούσα εργασία έχει ως επίκεντρο μελέτης²⁰. Αναλυτικότερα, από την ελληνική πλευρά εξετάστηκαν οι εξής χάρτες: 1) Ένας χάρτης του 1963 (αναθ. 1972 και 1983), που εκδόθηκε από την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδας (Ε.Σ.Υ.Ε.)²¹, 2) ένας επιτελικός χάρτης του ελληνικού στρατού, του οποίου η χρονολογία έκδοσης τοποθετείται περίπου στα 1931²², 3) ένας χάρτης του Ελληνικού Επιτελείου, του οποίου η χρονολογία έκδοσης τοποθετείται περίπου στα 1925²³ και 4) ένας μορφολογικός χάρτης της Μακεδονίας, του οποίου η χρονολογία έκδοσης τοποθετείται περίπου στα 1960²⁴. Από την πλευρά της οθωμανικής διοίκησης, τώρα, μελετήθηκε ένας χάρτης του Οθωμανικού Επιτελείου Στρατού, που εκδόθηκε στα 1899-1900²⁵, ενώ, τέλος, μελετήθηκε και ένας χάρτης του Αυστριακού Επιτελείου Στρατού που εκδόθηκε το 1899²⁶.

¹⁹ Όλοι οι χάρτες που ακολουθούν, βρίσκονται στο έργο του Ε. KRÜGER, *Die Siedlungs namen Griechisch-Makedoniens nach amtlichen Verzeichnissen und Kartenwerken*, εκδ. Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1984.

²⁰ Για την ιδιαίτερη σημασία της μελέτης των χαρτών βλ. Σ. ΚΑΡΑΒΑΣ, «Οι εθνογραφικές περιπέτειες του «Ελληνισμού» (1876-1878)», στο *ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, Τόμοι 19^{ος} και 20ός, τεύχη 36 και 38, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα Ιούνιος 2002 και Ιούνιος 2003, σελ. 23-74 (για την περίοδο 1876-1877) και 49-112 (για την περίοδο 1877-1878) αντίστοιχα, Κ. Δ. ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ο Heinrich Kiepert και το εθνογραφικό πρόβλημα εις την Χερσόνησον του Αίμου*, Αθήνα 1974 και «Παρνασσός» 1980, H.R. WILKINSON, *Maps and politics: A Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia*, Liverpool 1951, G. WEIGAND, *Ethnographie von Macedonien*, Leipzig 1924 και Β. ΠΑΝΤΑΖΗΣ, *Χάρτες και ιδεολογίες*, Εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα 1989. Τώρα, όσον αφορά την ευρύτερη περιοχή που εξετάζεται στη συγκεκριμένη εργασία βλ. ενδεικτικά ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΠΙΝΑΚΟΘΗΚΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ (εκδ.), *Χαρτογραφώντας τη Μακεδονία 1870-1930*, Θεσσαλονίκη 2004.

²¹ Βλ. Ε.Σ.Υ.Ε., *Χάρτης Νομού Πέλλης (1:200.000)*, Έκδοση 1963, αναθεωρήσεις 1972 και 1983, βάσει στοιχείων των απογραφών 1971 και 1981.

²² Βλ. *Χάρτης 1:100.000. Επιτελικός Χάρτης Στρατού*, α.χ. ca 1931.

²³ Βλ. *Χάρτης 1:200.000. Χάρτης Ελληνικού Επιτελείου*, α.χ. ca. 1925.

²⁴ Βλ. *Μορφολογικός χάρτης Μακεδονίας 1:360.000*, ca. 1960.

²⁵ Βλ. *Χάρτης Rumili sahane haritasi... Erkân-i harbiye istiksaf postaların tarafından 1:210.000, 1317 (1899-1900)*. Ο συγκεκριμένος χάρτης μετεγγράφηκε από το οθωμανικό στο λατινικό αλφάβητο από τον κύριο Παρασκευά Κονόρτα, τον οποίο και ευχαριστώ θερμά.

²⁶ Βλ. *Χάρτης Österreichische Generalkarte 1:200.000*, Βιέννη 1899. Κρίνεται αναγκαίο σε αυτό το σημείο να τονιστεί με ιδιαίτερη σημασία, ότι στο τέλος της περιόδου των Μεταρρυθμίσεων (Τανζιμάτων) (για την περίοδο αυτή βλ. παρακάτω στο δεύτερο μέρος της εισαγωγής), οι οθωμανικές Αρχές χρειάζονταν ακόμα να αγοράζουν χάρτες των επαρχιών τους στη Βαλκανική Χερσόνησο από το Επιτελείο Στρατού της Αυστροουγγαρίας. Βλ. R.H. DAVISON, *Reform*, ό.π., σελ. 61.

Το κύριο ζήτημα που πραγματεύεται η παρούσα εργασία, αναλύεται ως εξής στο κύριο μέρος της, μετά την εισαγωγή και συγκεκριμένα στις τρεις ενότητες που το απαρτίζουν. Στην πρώτη ενότητα εξετάζονται οι πηγές που συντάχθηκαν από την ελληνική πλευρά, στη δεύτερη οι πηγές που συντάχθηκαν από τη βουλγαρική πλευρά, ενώ, τέλος, στην τρίτη οι πηγές που συντάχθηκαν από την πλευρά της οθωμανικής διοίκησης.

Άξια αναφοράς είναι σε αυτό το σημείο, η ύπαρξη παραρτήματος πινάκων και χαρτών. Πιο συγκεκριμένα, στο τέλος της εργασίας, παρατίθεται ένας αριθμός πινάκων, στους οποίους εμφανίζονται: 1) Τα παλαιά και τα νέα τοπωνύμια των οικισμών που υπάγονταν διοικητικά στον *καζά* των Βοδενών, με τα διατάγματα των μετονομασιών²⁷, καθώς και την καταγωγή των παλαιών τοπωνυμίων των οικισμών, 2) η εξέλιξη της διοικητικής υπαγωγής των οικισμών, που υπάγονταν διοικητικά στον *καζά* των Βοδενών,

²⁷ Όσον αφορά το ζήτημα της μετονομασίας των παλαιών τοπωνυμίων των οικισμών της ελληνικής Μακεδονίας, βλ. ενδεικτικά Ν. ΠΟΛΙΤΗΣ, *Γνωμοδοτήσεις περί μετονομασίας συνοικισμών και κοινοτήτων*, Επιτροπεία των Τοπωνυμίων της Ελλάδος, Εν Αθήναις 1920, ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ – ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΕΩΣ, *Πίναξ μετονομασθεισών κοινοτήτων και συνοικισμών του κράτους*, Αθήναι 1929, καθώς και σήμερα Ελένη ΚΥΡΑΜΑΡΓΙΟΥ, *Οι μετονομασίες των οικισμών της Μακεδονίας, 1913-1940: ένας πίνακας*, Μυτιλήνη 2003 (αδημοσίευτη πτυχιακή εργασία - δακτυλογραφημένο αντίτυπο), αλλά και Τ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Γλώσσα*, ό.π., σελ. 139-147. Επιπλέον, όσον αφορά τους προσφυγικούς οικισμούς της ελληνικής Μακεδονίας και τις νέες τους ονομασίες, βλ. ενδεικτικά ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ – ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΕΠΟΙΚΙΣΜΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ, *Κατάλογος των προσφυγικών συνοικισμών της Μακεδονίας με τας νέας ονομασίες*, Τυπογραφικά Καταστήματα «Εφημερίδος των Βαλκανίων», Θεσσαλονίκη 1928 και ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ – ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ, *Πίναξ μετονομασιών προσφυγικών συνοικισμών Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1928. Τέλος, όσον αφορά όλες τις μετονομασίες οικισμών που πραγματοποιήθηκαν στην Ελλάδα την περίοδο 1913-1962, βλ. ενδεικτικά «ΠΑΝΔΕΚΤΗΣ». ΨΗΦΙΑΚΟΣ ΘΗΣΑΥΡΟΣ ΠΡΩΤΟΓΕΝΩΝ ΤΕΚΜΗΡΙΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ, *Μετονομασίες των Οικισμών της Ελλάδας*, στην κεντρική σελίδα του ηλεκτρονικού site του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (www.eie.gr). Την περίοδο 1913-1962 πραγματοποιήθηκαν στην Ελλάδα 4.075 μετονομασίες οικισμών. Από αυτές, οι 1.759 (το 43,2%, δηλαδή, περίπου) πραγματοποιήθηκαν σε οικισμούς της Μακεδονίας, οι 750 σε οικισμούς της Πελοποννήσου, οι 474 σε οικισμούς της Στερεάς Ελλάδας, οι 443 σε οικισμούς της Θεσσαλίας, οι 390 σε οικισμούς της Ηπείρου, οι 92 σε οικισμούς της Θράκης, οι 77 σε οικισμούς της Κρήτης, οι 58 σε οικισμούς των Νησιών του Αιγαίου και, τέλος, οι 32 σε οικισμούς των Επτανήσων. Στη συγκεκριμένη βάση δεδομένων δίνονται σε χωριστά πεδία ο Νομός, η Επαρχία, ο Δήμος ή η Κοινότητα που εντάσσεται ο οικισμός, ο κωδικός του οικισμού, η ονομασία του οικισμού κατά τη στιγμή της μετονομασίας του και το νέο όνομα που έλαβε, οι τυχόν παραλλαγές στην εκφορά της παλαιάς ή της νέας ονομασίας, η ημερομηνία της πράξης της μετονομασίας και το Φύλλο της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως στο οποίο δημοσιεύθηκε. Επιστημονικός υπεύθυνος του Προγράμματος είναι ο Λεωνίδας Καλλιβρετάκης. Ο Δημήτρης Δημητρόπουλος είχε την επιστημονική επίβλεψη του συγκεκριμένου έργου, ενώ η Κατερίνα Δέδε έφερε εις πέρας τη συστηματική τεκμηρίωση, ενημέρωση, ταξινόμηση και έλεγχο των στοιχείων και την τελική επιμέλεια της βάσης δεδομένων. Στην τελική φάση του έργου συνεργάστηκε και η Ελένη Κυραμαργίου. Η μεταγραφή των ελληνικών χαρακτήρων σε λατινικούς έγινε με βάση το Ελληνικό Πρότυπο του ΕΛΟΤ 743, 2^η έκδοση. Η βάση δεδομένων θα συνεχίσει να ενημερώνεται ετησίως, μέχρι την ολοκλήρωση της καταγραφής του συνόλου των μετονομασιών των οικισμών της Ελλάδας. Η ηλεκτρονική πρόσβαση, μέσω του Διαδικτυακού τόπου του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, στη συγκεκριμένη βάση δεδομένων είναι ελεύθερη.

από την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας μέχρι και τη σημερινή περίοδο, καθώς και τα σημερινά τοπωνύμια των οικισμών, αλλά και διάφορες άλλες μορφές με τις οποίες απαντώνται τόσο τα παλαιά, όσο και τα νέα τοπωνύμια των συγκεκριμένων οικισμών²⁸, 3) η σημερινή διοικητική και εκκλησιαστική υπαγωγή²⁹ των οικισμών που υπάγονταν διοικητικά στον *καζά* των Βοδενών την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, με τα σημερινά τοπωνύμια αυτών, με τον πραγματικό³⁰ και το μόνιμο πληθυσμό τους³¹, καθώς και με το υψόμετρο, αλλά και το χαρακτήρα του εδάφους, στο οποίο βρίσκονται, 4) όλα τα δεδομένα που καταγράφονται στις πηγές που συντάχθηκαν από τους εκπροσώπους του ελληνικού και του βουλγαρικού κράτους και που αφορούν τους οικισμούς που υπάγονταν διοικητικά στον *καζά* των Βοδενών την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στον ευρύτερο ιστορικό γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας, 5) στοιχεία που παρέχουν ανά οικισμό διάφοροι χάρτες³², απογραφές πληθυσμού³³ και οθωμανικοί σαλναμέδες³⁴ και, τέλος, 6) οι ταυτίσεις των τοπωνυμίων

²⁸ Βλ. ενδεικτικά Θώμη Ι. ΒΕΡΡΟΥ, *Τοπωνύμια και διοικητική κατανομή οικισμών της Μακεδονίας. Μεταβολές στον 20ό αιώνα*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2008, καθώς και Π. Α. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Πολιτική Διοίκησης και αυτοδιοίκησης εις την Βόρειον Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1965.

²⁹ Για τους οικισμούς που σήμερα υπάγονται στη Μητρόπολη Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας, βλ. ενδεικτικά Κ. Γ. ΣΤΑΛΙΔΗΣ, *Ιερά Μητρόπολις Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας Ι. Επίσκοποι*, Εκδόσεις Μυθονία, Θεσσαλονίκη 2006. Επιπλέον, για την Εκκλησιαστική και Θρησκευτική Ιστορία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας βλ. Β. Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Εκκλησιαστική και θρησκευτική ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας: διαφορές, ιδιαιτερότητες και προβλήματα ανάπτυξης», στο ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ / ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ (εκδ.), *Ιστοριογραφία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002, Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας, Τόμος Β'*, Επιμέλεια: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης – Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Αθήνα 2004, σελ. 587-620.

³⁰ Πραγματικός πληθυσμός μιας Περιφέρειας (Δήμου, Κοινότητας, Δημοτικού / Κοινοτικού Διαμερίσματος ή οικισμού): Το σύνολο των, για οποιαδήποτε αιτία, παρόντων σε αυτή προσώπων κατά την ημέρα της απογραφής, είτε αυτά διαμένουν μόνιμως στην περιφέρεια αυτή, είτε βρέθηκαν να διαμένουν προσωρινώς ή τυχαίως. Βλ. ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος 2003*, Αθήνα 2004, σελ. 40.

³¹ Μόνιμος πληθυσμός μιας Περιφέρειας (Δήμου, Κοινότητας, Δημοτικού / Κοινοτικού διαμερίσματος ή οικισμού): Το σύνολο των ατόμων που έχουν τη συνήθη διαμονή τους σε κάθε Περιφέρεια, Νομό, Δήμο, Κοινότητα, Δημοτικό / Κοινοτικό Διαμέρισμα και αυτοτελή οικισμό. Βλ. Ε.Σ.Υ.Ε., *Επετηρίδα*, ό.π., σελ. 40.

³² Για τους χάρτες αυτούς πραγματοποιήθηκε μνεία λίγο παραπάνω.

³³ Βλ. ενδεικτικά 1) ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΘΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ, ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗΣ, *Απαρίθμησης των κατοίκων των Νέων Επαρχιών της Ελλάδος του έτους 1913*, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1915, 2) ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΘΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ, ΓΕΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 19 Δεκεμβρίου 1920*, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1921, 3) ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΥΓΙΕΙΝΗΣ, ΠΡΟΝΟΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΛΗΨΕΩΣ -ΤΜΗΜΑ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗΣ, *Απογραφή προσφύγων ενεργηθείσα κατ' Απρίλιον 1923. Αριθμός προσφύγων κυρωθείς διά του από 18 Οκτωβρίου 1923 Β. Διατάγματος*, Αθήνα 1923, 4) ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΘΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ, ΓΕΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 15-16 Μαΐου 1928, Πραγματικός πληθυσμός κυρωθείς διά*

του από 23 Νοεμβρίου 1928 Διατάγματος, Δευτέρα Έκδοσις, περιέχουσα τās μέχρι τέλους του έτους 1934 Διοικητικές μεταβολάς, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1935, 5) ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΘΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ, ΓΕΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 16 Οκτωβρίου 1940, Πραγματικός πληθυσμός κατά νομούς, επαρχίας, δήμους, κοινότητας, πόλεις και χωρία*, Έκδοσις περιέχουσα τα επίσημα ονόματα των διοικητικών υποδιαίρέσεων και των πόλεων και χωριών συμφώνως προς την εγκριθείσαν υπό του Συμβουλίου Τοπωνυμίων ορθήν γραφήν και εκφοράν, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1950, σελ. 160-162 και 310-316 (η διενέργεια αυτής της απογραφής, συνδέεται, ενδεχομένως, με τον πόλεμο που βρισκόταν προ των πυλών, καθώς η ελληνική κυβέρνηση ήθελε να γνωρίζει το συνολικό πληθυσμό του κράτους, σε περίπτωση που κρινόταν αναγκαία η κήρυξη γενικής επιστράτευσης -για την απογραφή πληθυσμού που διενεργήθηκε στις 16 Οκτωβρίου 1940 από την ελληνική διοίκηση βλ., επιπλέον, Μ. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος (1821-1971)*, Τόμος Β' (1912-1944), Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1975, σελ. 439-444-. Στην απογραφή αυτή καταγράφονται όλοι οι οικισμοί με τα νέα τους τοπωνύμια, καθώς η διαδικασία της έκδοσης και της εφαρμογής των σχετικών διαταγμάτων για τις μετονομασίες, είχε -όσον αφορά την περιοχή της Έδεσσας- πλέον ολοκληρωθεί, σε πρώτη φάση τουλάχιστον. Επίσης, η συγκεκριμένη έκδοση που μελετήθηκε, περιέχει τα επίσημα ονόματα των διοικητικών οντοτήτων, των πόλεων και των χωριών, σύμφωνα με την εγκριθείσα από το Συμβούλιο Τοπωνυμίων σωστή γραφή και εκφορά. Αξίζει, επιπλέον, να σημειωθεί ότι αυτή είναι η τελευταία απογραφή πληθυσμού που διενεργείται σε καιρό ειρήνης (η απογραφή που διενεργήθηκε στις 16 Οκτωβρίου 1940 από την ελληνική διοίκηση αποτελεί την τελευταία απογραφή που διενεργήθηκε σε καιρό ειρήνης για σχεδόν μια δεκαετία αν εξαιρεθεί φυσικά η απογραφή που διενεργήθηκε το 1947 για τον συνολικό πληθυσμό των Δωδεκανήσων που προσαρτήθηκαν στην ελληνική επικράτεια με τη Συνθήκη των Παρισίων, συνθήκη σύμφωνα με την οποία οριστικοποιήθηκε η ενσωμάτωση των Δωδεκανήσων στην Ελλάδα στις 7 Μαρτίου 1948. Η επόμενη απογραφή πληθυσμού που θα διενεργηθεί και πάλι σε καιρό ειρήνης θα είναι αυτή της 7^{ης} Απριλίου 1951 -γι' αυτήν βλ. λίγο παρακάτω-), καθώς για τα επόμενα εννέα χρόνια (για την περίοδο αυτή βλ. ενδεικτικά ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ, *Η Ελλάδα στη δεκαετία του 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1984), η Ελλάδα θα ταλανιστεί από τον πόλεμο εναντίον των ιταλικών και των γερμανικών στρατευμάτων (βλ. Γ. ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ, «Ο πόλεμος του 1940-1941. Ιταλική επίθεση και γερμανική εισβολή», στο *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1770-2000*, Τόμος 8 «*Η εμπόλεμη Ελλάδα (1940-1949). Αλβανικό έπος, Κατοχή και Αντίσταση, Εμφύλιος*», Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 9-32), την τριπλή κατοχή της χώρας από τα ιταλικά, τα γερμανικά και τα βουλγαρικά στρατεύματα (βλ. ενδεικτικά Ρ. ΑΛΒΑΝΟΣ, «Οι κατοχικές κυβερνήσεις. Οι διαχειριστές μιας ανέφικτης νομιμότητας», στο *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1770-2000*, Τόμος 8 «*Η εμπόλεμη Ελλάδα (1940-1949). Αλβανικό έπος, Κατοχή και Αντίσταση, Εμφύλιος*», Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 63-74, Βασιλική ΛΑΖΟΥ, «Εδαφικός κατακερματισμός. Η Κατοχή της Ελλάδας από τις Δυνάμεις του Άξονα», στο *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1770-2000*, Τόμος 8 «*Η εμπόλεμη Ελλάδα (1940-1949). Αλβανικό έπος, Κατοχή και Αντίσταση, Εμφύλιος*», Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 33-48, ΙΔΡΥΜΑ ΜΕΛΕΤΩΝ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΥ ΤΟΥ ΑΙΜΟΥ, *Η Βουλγαρική Κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη, 1941-1944*, επιμ. Ξανθίπη Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2002, καθώς και ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ, *Μακεδονία και Θράκη 1941-1944. Κατοχή – Αντίσταση – Απελευθέρωση (Διεθνές Συνέδριο. Θεσσαλονίκη, 9-11 Δεκεμβρίου 1994)*, Ίδρυμα Μελετών της Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1998) και αργότερα από τον Εμφύλιο Πόλεμο (βλ. ενδεικτικά Γ. ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ, *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου, 1946-1949*, 2 Τόμοι, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2001 και, ειδικά για την περιοχή της Έδεσσας, Γ. ΒΕΤΤΑΣ, *Η μάχη της Έδεσσας. Πικρές μνήμες του Εμφυλίου*, Εκδόσεις Ερώδιος, Θεσσαλονίκη 2002). Τέλος, χρήσιμο θα ήταν να επισημανθεί η εμμονή του μεταξικού καθεστώτος για την καταγραφή των δεδομένων της απογραφής στην καθαρεύουσα, γεγονός που αποτελεί απόρροια της ιδεολογίας του «Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού» (για το ζήτημα αυτό βλ. Π. ΝΟΥΤΣΟΣ, «Ιδεολογικές συνιστώσες του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου», στο *ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, τεύχος 5, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, Ιούνιος 1986 και Αικατερίνη ΜΠΡΕΓΙΑΝΝΗ, «Η πολιτική των ψευδαισθήσεων: Κατασκευές και μύθοι της μεταξικής δικτατορίας», στο *ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, Τεύχος 30, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, Ιούνιος 1999). Για τις ανάγκες της απογραφής, οι πολίτες κλήθηκαν αυτή τη φορά να συμπληρώσουν, όχι μόνο ατομικά, αλλά και οικογενειακά πληθυσμιακά απογραφικά δελτία, τα οποία τα συγκέντρωναν δημόσιοι υπάλληλοι, επιφορτισμένοι γι' αυτό το έργο από την ελληνική διοίκηση (όσον αφορά τα ατομικά και οικογενειακά πληθυσμιακά απογραφικά δελτία που κλήθηκαν να συμπληρώσουν οι κάτοικοι του ελληνικού κράτους κατά τη διενέργεια της απογραφής

πληθυσμού του 1940 βλ. Μ. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος (1821-1971)*, Τόμος Γ' (1945-1971), Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1976, σελ. 366-369 και 370-372). Τα δεδομένα που παρατίθενται, αφορούν τους κατοίκους του ελληνικού κράτους ανά οικισμό. Στην απογραφή πληθυσμού της 16^{ης} Οκτωβρίου 1940 καταγράφεται το όνομα της πόλης ή του χωριού μόνο με το νέο όνομα πλέον και ο συνολικός αριθμός των κατοίκων ανά οικισμό και διοικητική περιφέρεια, έχοντας ως μόνο κριτήριο διαχωρισμού το φύλο –άνδρες και γυναίκες-), 6) ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 7^{ης} Απριλίου 1951. Πραγματικός πληθυσμός κατά νομούς, επαρχίας, δήμους, κοινότητας, πόλεις και χωρία*, Έκδοσις περιέχουσα δι' υποσημειώσεων τās μέχρι τέλους Ιουνίου 1955 επελθούσας διοικητικές μεταβολάς και εγκριθείσας μετονομασίας, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1955, σελ. 70-72 και 152-155 (από το 1951 και έκτοτε, η ελληνική διοίκηση διενεργεί απογραφές πληθυσμού μία φορά κάθε δέκα χρόνια. Η συγκεκριμένη απογραφή, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, είναι η πρώτη που διενεργείται μετά από μία περίοδο εννέα χρόνων (1940-1949), κατά τη διάρκεια της οποίας η Ελλάδα βρισκόταν σε εμπόλεμη κατάσταση και που είχε ως αποτέλεσμα την ερήμωση της υπαίθρου –για την απογραφή πληθυσμού που διενεργήθηκε στις 7 Απριλίου 1951 από την ελληνική διοίκηση βλ., επιπλέον, Μ. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, *Εξέλιξις*, ό.π., σελ. 309-319-. Ενδιαφέρον θα ήταν, λοιπόν, να παρατηρηθεί αν υπήρξε μείωση του πληθυσμού της υπαίθρου στην περιοχή της Έδεσσας που εξετάζεται σε αυτή την εργασία. Επιπλέον, η συγκεκριμένη απογραφή αποτελεί τομή, γιατί τόσο σε αυτή, όσο και στις επόμενες μεταπολεμικές απογραφές που διενεργήθηκαν, μέχρι και σήμερα, καταγράφεται μόνο ο συνολικός αριθμός των κατοίκων του κάθε οικισμού χωρίς να επισημαίνεται πόσοι από αυτούς είναι άνδρες και πόσες είναι γυναίκες. Τέλος, η απογραφή αυτή θεωρείται σημαντική, γιατί η συγκεκριμένη έκδοση που μελετήθηκε, περιέχει σε υποσημειώσεις τις διοικητικές μεταβολές και τις εγκριθείσες μετονομασίες που πραγματοποιήθηκαν μέχρι το τέλος του Ιουνίου του 1955. Έτσι μπορεί να παρακολουθηθεί ο τρόπος με τον οποίο πραγματοποιήθηκε αυτό το δεύτερο κύμα έκδοσης και εφαρμογής Βασιλικών Διαταγμάτων για μετονομασίες οικισμών μετά την εμπόλεμη περίοδο (1940-1949) στην οποία βρισκόταν η Ελλάδα (για το δεύτερο αυτό κύμα μετονομασιών οικισμών στην ελληνική Μακεδονία αμέσως μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο, βλ. ενδεικτικά Β. Κ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, *Εγνωσμένων Κοινωνικών Φρονημάτων. Κοινωνικές και άλλες όψεις του αντικομμουνισμού στη Μακεδονία του Εμφυλίου Πολέμου*, Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2005). Για τις ανάγκες της απογραφής, οι πολίτες κλήθηκαν να συμπληρώσουν οικογενειακά πληθυσμιακά απογραφικά δελτία, τα οποία τα συγκέντρωναν δημόσιοι υπάλληλοι, επιφορτισμένοι γι' αυτό το έργο από την ελληνική διοίκηση (όσον αφορά τα οικογενειακά πληθυσμιακά απογραφικά δελτία που κλήθηκαν να συμπληρώσουν οι κάτοικοι του ελληνικού κράτους κατά την διενέργεια της απογραφής του 1951 βλ. Μ. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, *Εξέλιξις*, ό.π., σελ. 377-382). Τα δεδομένα που παρατίθενται, αφορούν τους κατοίκους του ελληνικού κράτους ανά οικισμό. Στην απογραφή πληθυσμού της 7^{ης} Απριλίου 1951 καταγράφεται το όνομα της πόλης ή του χωριού και ο συνολικός αριθμός των κατοίκων ανά οικισμό και διοικητική περιφέρεια, μη έχοντας πλέον ως κριτήριο διαχωρισμού το φύλο (άνδρες-γυναίκες). Επιπλέον, σημειώνονται με παραπομπές στα σχετικά Βασιλικά Διατάγματα οι διοικητικές μεταβολές και οι εγκριθείσες μετονομασίες που πραγματοποιήθηκαν μέχρι το τέλος του Ιουνίου του 1955), 7) ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 19^{ης} Μαρτίου 1961, Πραγματικός πληθυσμός κατά νομούς, επαρχίας, δήμους, κοινότητας και οικισμούς*, Κυρωθείς διά της υπ' αριθ. 46929/6877/ 1961 κοινής αποφάσεως των Υπουργών Συντονισμού και Εσωτερικών, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1962, σελ. 73-75 και 147-149 (επιπλέον, για την απογραφή πληθυσμού που διενεργήθηκε στις 19 Μαρτίου 1961 από την ελληνική διοίκηση βλ. Μ. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, *Εξέλιξις*, ό.π., σελ. 319-329. Η απογραφή αυτή μελετήθηκε, γιατί πλέον έχει ολοκληρωθεί και αυτό το δεύτερο κύμα έκδοσης και εφαρμογής Βασιλικών Διαταγμάτων για μετονομασίες οικισμών, που ακολούθησε μετά την εμπόλεμη περίοδο (1940-1949) στην οποία βρισκόταν η Ελλάδα (όσον αφορά το Μακεδονικό Ζήτημα την περίοδο αυτή, ζήτημα το οποίο σχετίζεται άμεσα με το δεύτερο αυτό κύμα μετονομασιών οικισμών στην ελληνική Μακεδονία μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο, βλ. ενδεικτικά Ι. ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, *Ληλασία φρονημάτων 1. Το Μακεδονικό Ζήτημα στην κατεχόμενη Δυτική Μακεδονία 1941-1944*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1996, Ι. ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, *Ληλασία φρονημάτων 2. Το Μακεδονικό Ζήτημα στην περίοδο του εμφυλίου πολέμου 1945-1949 στη Δυτική Μακεδονία*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1995 και Γ. ΚΟΥΜΑΡΙΔΗΣ, *Όψεις της Κατοχής και της Αντίστασης στη Δυτική Μακεδονία: Η περίπτωση του SNOF* –το αντίστοιχο Ε.Α.Μ. των Σλαβομακεδόνων- (αδημοσίευτη πτυχιακή εργασία), Βόλος 2002). Έτσι η εικόνα που έχουμε για τα τοπωνύμια των οικισμών της περιοχής της Έδεσσας, που μας ενδιαφέρει, είναι πλέον ξεκάθαρη, καθώς

μέχρι και σήμερα δεν έχουν σημειωθεί άλλες μετονομασίες, παρά μόνο ελάχιστες διορθώσεις σε ορισμένα τοπωνύμια. Επιπλέον, μελετώντας τις απογραφές που διενεργήθηκαν από το 1951 και μετά, μπορούμε να έχουμε και μία αρκετά καλή εικόνα για την εξέλιξη της αύξησης του αστικού πληθυσμού αφ' ενός, αλλά και της σταδιακής εγκατάλειψης της υπαίθρου αφ' ετέρου. Για τις ανάγκες της απογραφής, οι πολίτες κλήθηκαν να συμπληρώσουν αυτή τη φορά δελτία απογραφής νοικοκυριού, τα οποία τα συγκέντρωναν δημόσιοι υπάλληλοι, επιφορτισμένοι γι' αυτό το έργο από την ελληνική διοίκηση (όσον αφορά τα δελτία απογραφής νοικοκυριού που κλήθηκαν να συμπληρώσουν οι κάτοικοι του ελληνικού κράτους κατά την απογραφή του 1961 βλ. Μ. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, *Εξέλιξις*, ό.π., σελ. 382-386). Τα δεδομένα που παρατίθενται, αφορούν τους κατοίκους του ελληνικού κράτους ανά οικισμό. Στην απογραφή πληθυσμού της 19^{ης} Μαρτίου 1961 καταγράφεται το όνομα της πόλης ή του χωριού –με το παλαιό όνομα μέσα σε παρένθεση, αλλά και με το νέο εφόσον αυτό υπάρχει- και ο συνολικός αριθμός των κατοίκων ανά οικισμό και διοικητική περιφέρεια, μη έχοντας ως κριτήριο διαχωρισμού το φύλο –άνδρες και γυναίκες-), 8) ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 14^{ης} Μαρτίου 1971, Πραγματικός πληθυσμός κατά νομούς, επαρχίας, δήμους, κοινότητες και οικισμούς* (Κυρωθείς διά της υπ' αριθ. 3893/Ε637/ 1972 κοινής αποφάσεως των Υπουργών Βοηθού Πρωθυπουργού και Εσωτερικών), Αθήνα 1972, σελ. 72-74 και 145-147 (επιπλέον, για την απογραφή πληθυσμού που διενεργήθηκε στις 14 Μαρτίου 1971 από την ελληνική διοίκηση βλ. Μ. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, *Εξέλιξις*, ό.π., σελ. 329-341. Τόσο αυτή η απογραφή, όσο και οι δύο επόμενες που διενεργήθηκαν, η μία στις 5 Απριλίου 1981 –βλ. λίγο παρακάτω- και η άλλη στις 17 Μαρτίου 1991 –βλ. λίγο παρακάτω-, ουσιαστικά μελετήθηκαν, για να έχουμε μία εικόνα για την εξέλιξη του πληθυσμού της περιοχής της Έδεσσας μέχρι σήμερα αφ' ενός, και αφ' ετέρου για να επισημανθεί το χρονικό διάστημα στο οποίο ορισμένοι οικισμοί στην περιοχή εγκαταλείφθηκαν (και ως εκ τούτου καταργήθηκαν) ή δημιουργήθηκαν και άλλοι νέοι. Για τις ανάγκες της απογραφής της 14^{ης} Μαρτίου 1971, οι πολίτες κλήθηκαν να συμπληρώσουν και αυτή τη φορά δελτία απογραφής νοικοκυριού, τα οποία τα συγκέντρωναν δημόσιοι υπάλληλοι, επιφορτισμένοι γι' αυτό το έργο από την ελληνική διοίκηση (όσον αφορά τα δελτία απογραφής νοικοκυριού που κλήθηκαν να συμπληρώσουν οι κάτοικοι του ελληνικού κράτους κατά την απογραφή του 1971 βλ. ό.π., σελ. 387-392). Στην απογραφή πληθυσμού της 14^{ης} Μαρτίου 1971 καταγράφεται το όνομα της πόλης ή του χωριού –μόνο με το νέο όνομα, το οποίο παραμένει το ίδιο μέχρι και σήμερα-, και ο συνολικός αριθμός των κατοίκων ανά οικισμό και διοικητική περιφέρεια, χωρίς κριτήριο διαχωρισμού το φύλο (άνδρες-γυναίκες). Τα ίδια δεδομένα ακριβώς παρατίθενται και στις απογραφές της 5^{ης} Απριλίου 1981, αλλά και της 17^{ης} Μαρτίου 1991), 9) ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ, ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Πραγματικός πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφή της 5 Απριλίου 1981. Κατά νομούς, επαρχίες, δήμους, κοινότητες και οικισμούς* (που κυρώθηκε με την 7908/Δ' 554/12-4-1982 κοινή απόφαση των Υπουργών Συντονισμού και Εσωτερικών), Αθήνα 1982, σελ. 81-83 και 151-155, 10) ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ, ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Πραγματικός πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφή της 17^{ης} Μαρτίου 1991, Κατά νομούς, επαρχίες, δήμους, κοινότητες και οικισμούς* (κυρώθηκε με την 24197/Γ' 3812/ 24-11-1993 κοινή απόφαση των Υπουργών Εθνικής Οικονομίας και Εσωτερικών), Αθήνα 1994, σελ. 92-93 και 188-190 και, τέλος, 11) ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ, ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Πραγματικός πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφή της 18^{ης} Μαρτίου 2001. Κατά νομούς, δήμους, κοινότητες, δημοτικά/κοινοτικά διαμερίσματα και οικισμούς* (κυρώθηκε με την 6821/Γ5-908/4-6-2002 κοινή απόφαση των Υπουργών Οικονομίας και Οικονομικών και Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης), Αθήνα 2003, σελ. 94-95 και 189-191 (η τελευταία αυτή απογραφή κρίθηκε αναγκαίο να μελετηθεί για τους εξής δύο λόγους: Πρώτον, γιατί αποτελεί την πιο πρόσφατη χρονικά απογραφή που διενεργήθηκε από την ελληνική διοίκηση και γιατί οφείλουμε να γνωρίζουμε τον σημερινό συνολικό πληθυσμό των οικισμών της περιοχής που ερευνάται. Δεύτερον, γιατί είναι η πρώτη απογραφή που διενεργήθηκε μετά την ψήφιση και την εφαρμογή του Νόμου 2539/1997 για τη «Συγκρότηση της Πρωτοβάθμιας Τοπικής Αυτοδιοίκησης», σύμφωνα με τον οποίο καταργήθηκαν οι παλαιοί τύπου δήμοι και κοινότητες και καταρτίστηκαν νέου τύπου ευρύτεροι Δήμοι και Κοινότητες που υποδιαιρούνταν διοικητικά αντίστοιχα σε Δημοτικά και Κοινοτικά Διαμερίσματα (Δ.Δ. και Κ.Δ.) και που κάθε Δημοτικό ή Κοινοτικό Διαμέρισμα περιελάμβανε έναν αριθμό οικισμών –βλ. Νόμος υπ' αριθ. 2539/1997 (Φ.Ε.Κ. 244/4-12-1997) για τη «Συγκρότηση της Πρωτοβάθμιας Τοπικής Αυτοδιοίκησης», στο ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ, ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΕΝΤΡΩΣΗΣ, *Συγκρότηση της Πρωτοβάθμιας Τοπικής Αυτοδιοίκησης*, Τόμος Α', Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, Ιούνιος 1998, σελ. 57-106-).

των οικισμών του καζά των Βοδενών. Επιπλέον, εκτός από τους προαναφερθέντες πίνακες, στο παράρτημα παρατίθεται και ένας χάρτης, στον οποίο εμφανίζεται η γεωγραφική έκταση που κάλυπτε ο καζάς των Βοδενών την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στον ευρύτερο ιστορικό γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας (μέσα 19^{ου}-αρχές 20ού αιώνα), καθώς και όλοι οι οικισμοί που υπάγονταν τότε διοικητικά σε αυτόν.

Επισημαίνεται, ότι δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε σε ποια συλλογική συνείδηση πίστευαν ότι ανήκαν οι ίδιοι οι γηγενείς πληθυσμοί στο σύνολό τους, οι οποίοι σημειωτέον στη συντριπτική τους πλειοψηφία ήταν αγράμματοι: Οι περισσότεροι ήταν αγράμματοι αγρότες και δεν είχαν ιδέα περί εθνικισμού, άρα ήταν προσκολλημένοι, κυρίως, στο διαχωριστικό κριτήριο της θρησκευτικής υπαγωγής³⁵. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι όποιος είναι αγράμματος δεν εντάσσεται σε έθνος, αλλά ότι η εθνική ιδεολογία επικάθεται σε αυτούς τους πληθυσμούς εκ των άνω και, συνεπώς, άλλοι και συγκεκριμένα στην περίπτωσή μας οι εκπρόσωποι του ελληνικού και του βουλγαρικού κράτους, αποφασίζουν –ανάλογα με τα συμφέροντα της κάθε πλευράς- για τη συλλογική συνείδηση των γηγενών αγροτικών πληθυσμών και προσπαθούν να τους εντάξουν στο αντίστοιχο έθνος³⁶.

Στο σημείο αυτό, θα πραγματοποιηθεί μία σύντομη αναφορά στις πηγές που μελετήθηκαν για την εκπόνηση της συγκεκριμένης εργασίας. Επισημαίνεται, ότι διατηρούνται κάποιες επιφυλάξεις, όσον αφορά την πληρότητα των συμπερασμάτων της εργασίας αυτής, επιφυλάξεις που οφείλονται, κυρίως, στις πηγές και δευτερευόντως στη βιβλιογραφία που μελετήθηκαν. Αυτό, γιατί το μεγαλύτερο μέρος των πηγών που εξετάστηκαν δεν αποτέλεσαν αντικείμενο ιστορικής έρευνας, δεν συντάχθηκαν δηλαδή

³⁴ Για την έννοια του σαλναμέ, αλλά και για τους οθωμανικούς σαλναμέδες εν γένει βλ. στον πίνακα 11 στο παράρτημα, καθώς και παρακάτω στην τρίτη ενότητα του κύριου μέρους της εργασίας, στην οποία εξετάζονται οι πηγές που συντάχθηκαν από την πλευρά της οθωμανικής διοίκησης.

³⁵ Βλ. Β. Κ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, «Μακεδονία 1830-1871. Από την Ελληνική Ανεξαρτησία στον Κριμαϊκό Πόλεμο», στο *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1770-2000*, Τόμος 4 «*Το ελληνικό κράτος, 1833-1871. Η εθνική εστία και ο Ελληνισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*», Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 318.

³⁶ Βλ. Π. ΜΑΤΑΛΑΣ, *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «ελλαδικό» στο βουλγαρικό σχίσμα*², Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003, σελ. 35, Τ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Γλώσσα*, ό.π., σελ. 46-47 και Β. Κ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, «Μακεδονία 1871-1909. Από τη Βουλγαρική Εξαρχία στο κίνημα των Νεότουρκων», στο *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1770-2000*, Τόμος 5 «*Τα χρόνια της σταθερότητας, 1871-1909. Η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη του Ελληνισμού*», Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 262.

από επιστήμονες ιστορικούς, αλλά από άτομα επιφορτισμένα από το ελληνικό και το βουλγαρικό κράτος, τα οποία μέσα από την πραγματοποίηση αυτών των καταγραφών είχαν ως κύριο στόχο την προβολή της «ελληνικότητας»³⁷ ή της «βουλγαρικότητας»³⁸ των πληθυσμών στον ευρύτερο ιστορικό γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας³⁹. Έτσι οι δύο αντικρουόμενες εθνικές ιστοριογραφίες (ελληνική⁴⁰ και βουλγαρική) κατά κανόνα αγνοούσαν ή χρησιμοποιούσαν επιλεκτικά η μία την άλλη και, συνεπώς, τις αντίστοιχες πηγές⁴¹. Σκοπός, λοιπόν, αυτής της εργασίας είναι, όπως ειπώθηκε και παραπάνω, μέσα από μία συστηματική μελέτη των πηγών, να οδηγήσει σε όσο το δυνατόν επιστημονικά και ορθολογικά συμπεράσματα. Γι' αυτό άλλωστε και μελετήθηκαν πηγές συνταγμένες τόσο από την ελληνική και τη βουλγαρική πλευρά, όσο και από την πλευρά της οθωμανικής διοίκησης. Επιπλέον, καταβλήθηκε προσπάθεια, έτσι ώστε η εργασία αυτή να απεμπλακεί από ιδεολογικές φορτίσεις.

Ωστόσο, στην προσπάθειά μας να είμαστε όσο το δυνατόν πιο αντικειμενικοί απέναντι στην ιστορική αλήθεια, αντιμετωπίστηκαν ορισμένα προβλήματα ως προς την εκπόνηση της συγκεκριμένης εργασίας. Τα δύο πιο ουσιώδη από αυτά ήταν 1) το ότι δεν ήταν αυτονόητη η εθνική συνείδηση των πληθυσμών που κατοικούσαν στον *καζά* των Βοδενών την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, και 2) το ζήτημα των όρων που απαντώνται στις πηγές και που δηλώνουν συλλογικές συνειδήσεις, και συγκεκριμένα η ρευστότητα που παρουσιάζουν την περίοδο που εξετάζεται σε αυτή την εργασία,

³⁷ Βλ. Β. Κ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, «Η Μακεδονία των Ελλήνων: Από το Διαφωτισμό έως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο», στο ΙΔΡΥΜΑ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΑ, *Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*², Επιμέλεια: Ιωάννης Στεφανίδης, Βλάσης Βλασίδης, Ευάγγελος Κωφός, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2008, σελ. 185-210.

³⁸ Βλ. Vemund AARBAKKE, «Ποιος μπορεί να γιατρέψει μια ραγισμένη καρδιά; Η θέση της Μακεδονίας στη Σύγχρονη Βουλγαρική Ιστορία», στο ΙΔΡΥΜΑ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΑ, *Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*², Επιμέλεια: Ιωάννης Στεφανίδης, Βλάσης Βλασίδης, Ευάγγελος Κωφός, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2008, σελ. 239-277.

³⁹ Σχετικά με το ζήτημα της εικόνας του «άλλου», όσον αφορά την ευρύτερη περιοχή που εξετάζεται στη συγκεκριμένη εργασία, βλ. ενδεικτικά Nadja DANOVA, «Η εικόνα του «άλλου» στα Βαλκάνια», στο *ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, τεύχος 17, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, Δεκέμβριος 1992.

⁴⁰ Σχετικά με την ελληνική ιστοριογραφία και τα Βαλκάνια, βλ. Β. Κ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, «Ελληνική βαλκανιογνώσια, 1833-1913», στο ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ / ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ (εκδ.), *Ιστοριογραφία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002, Δ΄ Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας, Τόμος Α΄*, Επιμέλεια: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης – Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Αθήνα 2004, σελ. 237-257.

⁴¹ Βλ. D. DAKIN, *Αγώνας*, ό.π., σελ. 14.

καθώς και το αντίστοιχο πρόβλημα που παρουσιάζει η μεταφορά τους στη σύγχρονη βιβλιογραφία⁴².

Εκτός, όμως, από τα δύο αυτά προβλήματα, αντιμετωπίστηκαν και μία σειρά από άλλα⁴³, όπως το ότι σε ορισμένες καταγραφές οι συντάκτες τους έχουν προβεί σε κάποια σφάλματα και ασάφειες⁴⁴. Επιπλέον, όσον αφορά ορισμένους οικισμούς, ενώ είναι γνωστά τόσο τα παλαιά, όσο και τα νέα τοπωνύμια αυτών, δεν κατέστη, παρόλα αυτά, δυνατός ο εντοπισμός των σχετικών διαταγμάτων μετονομασίας⁴⁵. Επίσης, όσον αφορά τη γεωγραφία του χώρου, αντιμετωπίστηκαν ορισμένα προβλήματα ως προς τον εντοπισμό των ορθών οθωμανικών τοπωνυμίων ορισμένων βουνών, τοποθεσιών, οροσειρών, κοιλάδων, ποταμών, παραποτάμων κ.ά., που βρίσκονταν στην περιοχή που αποτελούσε τον *καζά* των Βοδενών⁴⁶. Όσον αφορά, τώρα, τη διοικητική οργάνωση της εν λόγω περιοχής, την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στον ευρύτερο ιστορικό γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας, αξίζει να επισημανθεί ότι ο *καζάς* της Καρατζόβας⁴⁷, που αναφέρεται σε μία από τις πηγές που συντάχθηκαν από την ελληνική πλευρά⁴⁸, συστάθηκε το 1906⁴⁹.

Επιπλέον, αντιμετωπίστηκαν ορισμένες δυσκολίες, όσον αφορά τις ταυτίσεις ορισμένων τοπωνυμίων οικισμών του *καζά* των Βοδενών, ενώ, επίσης, είναι άξιο επισημάνσης το ότι δεν είναι απόλυτα ξεκάθαρο το είδος ορισμένων οικισμών που

⁴² Για το ζήτημα αυτό βλ. αναλυτικότερα στο δεύτερο μέρος της εισαγωγής.

⁴³ Για τα προβλήματα αυτά βλ. αναλυτικότερα παρακάτω.

⁴⁴ Βλ. λεπτομερώς στον πίνακα 6 του παραρτήματος, καθώς και στην δεύτερη ενότητα του κύριου μέρους της εργασίας, στην οποία εξετάζονται οι πηγές που συντάχθηκαν από την βουλγαρική πλευρά.

⁴⁵ Βλ. αναλυτικότερα στον πίνακα 1 του παραρτήματος.

⁴⁶ Βλ. αναλυτικότερα παρακάτω.

⁴⁷ Η παλαιά Επαρχία Αλμωπίας του Νομού Πέλλης (βλ. το χάρτη στο παράρτημα) την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας ονομαζόταν Καρατζόβα (*karaca onasi*= μαυριδερή πεδιάδα), όνομα το οποίο χρησιμοποιείται από τους κατοίκους της μέχρι σήμερα, όταν συνομιλούν με δικούς τους ανθρώπους. Βλ. Αικατερίνη ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Μακεδονία και Βαλκάνια. Ξενοφοβία και ανάπτυξη*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998, σελ. 384. Επίσης, για μια ανθρωπολογική προσέγγιση της Αλμωπίας και της ευρύτερης περιοχής της βλ. Αικατερίνη ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Μακεδονία, ό.π.*, σελ. 330-426, καθώς και ενδεικτικά Αντωνία ΠΑΠΑΔΑΚΗ, *Υφαίνοντας το χρόνο. Ένα χρονικό οδοιπορικό στη γη της Αλμωπίας*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2003.

⁴⁸ Για την πηγή αυτή βλ. αναλυτικότερα στον πίνακα 10 του παραρτήματος, καθώς και παρακάτω, στην πρώτη ενότητα του κύριου μέρους της εργασίας, στην οποία εξετάζονται οι πηγές που συντάχθηκαν από την ελληνική πλευρά.

⁴⁹ Βλ. Τ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πόλεμος και εθνοκάθαρση. Η ξεχασμένη πλευρά μιας δεκαετούς εθνικής εξόρμησης (1912-1922)*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σελ. 165, καθώς και ενδεικτικά ROBILANT – LAMOUCHE, *Rapport sur la marche de la reorganisation de la gendarmerie des trois vilayets de Roumelie, 1904-1908*, Paris 1908.

απαντώνται σε έναν από τους δύο οθωμανικούς σαλναμέδες που μελετήθηκαν⁵⁰. Όσον αφορά, τώρα, τον έναν από αυτούς τους δύο οθωμανικούς σαλναμέδες, αξίζει να επισημανθεί ότι σε αυτόν μαρτυρούνται δύο οικισμοί, οι οποίοι δεν απαντώνται σε καμία άλλη πηγή⁵¹. Επίσης, σε μία από τις πηγές που συντάχθηκαν από την ελληνική πλευρά, απαντάται ένας οικισμός, ο οποίος δεν μαρτυρείται σε καμία άλλη πηγή⁵². Κατόπιν, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε για όλους τους οικισμούς του *καζά* των Βοδενών αν άλλαξε το είδος από το 1873 περίπου μέχρι το 1897-1898, εξαιτίας της φύσης των πηγών που μελετήθηκαν⁵³. Επιπλέον, δεν είναι γνωστό το πότε ακριβώς εγκαταλείφθηκε οριστικά και, συνεπώς, καταργήθηκε ένας από τους οικισμούς του *καζά* των Βοδενών⁵⁴, ενώ, όσον αφορά έναν οικισμό (Κέντροβον (σημ. Άγιος Δημήτριος)⁵⁵), δεν είναι απόλυτα ξεκάθαρο αν υπήρχε από την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στον ευρύτερο ιστορικό γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας, ή αν αποτέλεσε έναν από τους νέους αυτοτελείς οικισμούς που δημιουργήθηκαν στην περιοχή μετά την εμπόλεμη περίοδο, στην οποία βρισκόταν η Ελλάδα από τα τέλη του 1940 μέχρι και τα μέσα του 1949⁵⁶.

⁵⁰ Βλ. αναλυτικότερα στον πίνακα 11 του παραρτήματος.

⁵¹ Για τον συγκεκριμένο οθωμανικό σαλναμέ βλ. αναλυτικότερα στον πίνακα 11 του παραρτήματος, καθώς και παρακάτω, στην τρίτη ενότητα του κύριου μέρους της εργασίας, στην οποία εξετάζονται οι πηγές που συντάχθηκαν από την πλευρά της οθωμανικής διοίκησης.

⁵² Βλ. στον πίνακα 5 του παραρτήματος, καθώς και παρακάτω, στην πρώτη ενότητα του κύριου μέρους της εργασίας, στην οποία εξετάζονται οι πηγές που συντάχθηκαν από την ελληνική πλευρά.

⁵³ Βλ. στους πίνακες 4 και 11 του παραρτήματος, ΑΘ. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, ΑΝΤ. Δ. ΣΑΤΡΑΖΑΝΗΣ, *Πρακτικά*, ό.π., σελ. 97-103 και 110, καθώς και *Selânik Vilâyeti salnamesi 1315* (1897-1898).

⁵⁴ Λεπτομέρειες σχετικά με το ζήτημα αυτό βλ. στον πίνακα 2 του παραρτήματος.

⁵⁵ Λεπτομέρειες σχετικά με τις μετονομασίες των οικισμών που μας ενδιαφέρουν, βλ. στον πίνακα 1 του παραρτήματος.

⁵⁶ Όσον αφορά το ζήτημα της εμφάνισης ορισμένων νέων οικισμών στην περιοχή που αποτελούσε τον *καζά* των Βοδενών την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, αξίζει να επισημανθεί ότι στο έργο του «Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος (1821-1971)» ο Μιχαήλ Χουλιάρακης υποστηρίζει ότι ο οικισμός Άγιος Δημήτριος που υπαγόταν διοικητικά στην Κοινότητα Αρνίσσης (τ. Κοινότητα Οστρόβου –ostrovo= νησί στις σλαβικές γλώσσες-) αποτέλεσε έναν νέο αυτοτελή οικισμό, του οποίου η ύπαρξη μαρτυρήθηκε για πρώτη φορά στην απογραφή πληθυσμού του 1961 (βλ. Μ. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, *Εξέλιξις*, ό.π., σελ. 193). Είναι βέβαιο, όμως, ο Χουλιάρακης σε αυτό το σημείο να έχει προβεί σε σφάλμα, καθώς είναι γνωστό ότι ο οικισμός Κέντροβον μετονομάστηκε αρχικά σε Κεδρώνας το 1926 (βλ. στον πίνακα 1 του παραρτήματος) και αργότερα από Κεδρώνας σε Άγιο Δημήτριο το 1950 (βλ. στον πίνακα 1 του παραρτήματος). Είναι, επίσης, γνωστό ότι ο συγκεκριμένος οικισμός, είτε ως Κέντροβον, είτε ως Κεδρώνας, είτε ως Άγιος Δημήτριος, υπαγόταν πάντα διοικητικά στην Κοινότητα Αρνίσσης (βλ. στους πίνακες 1, 2 και 11 του παραρτήματος, καθώς και ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΝΩΣΗ ΔΗΜΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ ΕΛΛΑΔΑΣ (Κ.Ε.Δ.Κ.Ε.)-ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ (Ε.Ε.Τ.Α.Α.), *Λεξικό Διοικητικών Μεταβολών των Δήμων και Κοινοτήτων (1912-2001)*, Αθήνα 2002, Τόμος Α' (α-κ), σελ. 133 και Τόμος Β' (λ-ω), σελ. 246). Ενδεχομένως, όμως, ο Χουλιάρακης να έχει και δίκιο, καθώς ο οικισμός μαρτυρείται μεν στην απογραφή πληθυσμού που διενεργήθηκε από την ελληνική διοίκηση το 1940 ως Κεδρώνας (βλ. Γ.Σ.Υ.Ε., *Πληθυσμός 1940*, ό.π., σελ. 315), αλλά δεν μαρτυρείται στην απογραφή πληθυσμού του 1951 (βλ. Ε.Σ.Υ.Ε., *Πληθυσμός 1951*, ό.π.,

Επίσης, προβλήματα αντιμετωπίστηκαν όσον αφορά τους οικισμούς Λούκοβιτς και Τσεδίδ Μαχαλεσί του *καζά* των Βοδενών. Πιο συγκεκριμένα, ένας από τους οικισμούς που υπάγονταν διοικητικά στον *καζά* των Βοδενών την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας ήταν και ο οικισμός Λούκοβιτς. Ο συγκεκριμένος οικισμός μετονομάστηκε το 1926 σε Σωτήρα⁵⁷, ενώ στις 19-3-1961 αναγνωρίζεται η Παλαιά Σωτήρα ως νέος αυτοτελής οικισμός, ο οποίος και προσαρτάται στην Κοινότητα Σωτήρας⁵⁸. Οι οικισμοί Παλαιά Σωτήρα και Σωτήρα καταγράφονται και πάλι ξεχωριστά στην απογραφή πληθυσμού του 1961. Σύμφωνα με τα δεδομένα που παρατίθενται εκεί οι δύο οικισμοί υπάγονταν διοικητικά στην Κοινότητα Σωτήρας της Επαρχίας Εδέσσης του Νομού Πέλλης και ενώ στην Σωτήρα μαρτυρείται ότι διαμένουν συνολικά 369 κάτοικοι, η Παλαιά Σωτήρα καταγράφεται ως ακατοίκητη⁵⁹. Κρίνεται αναγκαίο εδώ να επισημανθούν δύο πράγματα: Πρώτον, ότι είναι πολύ πιθανό ο νεοσύστατος οικισμός Παλαιά Σωτήρα να βρίσκεται εκεί όπου την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στην περιοχή βρισκόταν ο οικισμός Λούκοβιτς και δεύτερον, ότι είναι επίσης πολύ πιθανό στη θέση που βρίσκεται σήμερα ο οικισμός Σωτήρα, να βρισκόταν την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στην περιοχή ο οικισμός Τσεδίδ Μαχαλεσί⁶⁰.

Κατόπιν, ξεκαθαρίστηκε ότι όσον αφορά έναν προσφυγικό οικισμό, αυτός δημιουργήθηκε εκεί όπου, κατά πάσα πιθανότητα, βρισκόταν, την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στον ευρύτερο ιστορικό γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας, ένας άλλος οικισμός⁶¹. Επιπλέον, όσον αφορά την περίπτωση ενός οικισμού, που είναι γνωστό τόσο το παλαιό, όσο και το νέο του τοπωνύμιο και για του οποίου τη μετονομασία δεν κατέστη δυνατός ο εντοπισμός σχετικού διατάγματος, εντοπίστηκε μόνο ότι το 1928 ή ο συγκεκριμένος οικισμός απλά μετονομάστηκε, ή ότι υπήρξε απλά ένας νεοσύστατος προσφυγικός οικισμός⁶². Επίσης, όσον αφορά ορισμένους οικισμούς, δεν είναι γνωστά τα

σελ. 154, όπου ο οικισμός δεν μαρτυρείται ότι υπάγεται διοικητικά στην Κοινότητα Αρνίσσης). Η ύπαρξη του μαρτυρείται ξανά στην απογραφή πληθυσμού του 1961 ως Άγιος Δημήτριος όμως αυτή τη φορά (βλ. Ε.Σ.Υ.Ε., *Πληθυσμός 1961*, ό.π., σελ. 149, όπου μαρτυρείται και η ύπαρξη του οικισμού από τη μία πλευρά, αλλά και η διοικητική υπαγωγή του στην Κοινότητα Αρνίσσης από την άλλη).

⁵⁷ Για τη μετονομασία του συγκεκριμένου οικισμού βλ. αναλυτικότερα στον πίνακα 1 του παραρτήματος.

⁵⁸ Βλ. Κ.Ε.Δ.Κ.Ε.-Ε.Ε.Τ.Α.Α., *Λεξικό*, ό.π., σελ. 483 και Μ. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, *Εξέλιξις*, ό.π., σελ. 193.

⁵⁹ Βλ. Ε.Σ.Υ.Ε., *Πληθυσμός 1961*, ό.π., σελ. 149.

⁶⁰ Για τους δύο αυτούς οικισμούς βλ. αναλυτικά και στο παράρτημα.

⁶¹ Βλ. λεπτομερώς στους πίνακες 1, 2 και 11 του παραρτήματος.

⁶² Βλ. αναλυτικότερα στους πίνακες 1 και 2 του παραρτήματος.

ακριβή υψόμετρα, καθώς και οι χαρακτηρισμοί των εδαφών στα οποία αυτοί βρίσκονταν, ενώ από την άλλη, στην περίπτωση ενός οικισμού, που είναι γνωστό το ακριβές υψόμετρο, στο οποίο βρίσκεται σήμερα, δεν είναι, ωστόσο, απόλυτα ξεκάθαρο αν πρόκειται για έναν ημιορεινό ή για έναν ορεινό οικισμό⁶³. Τώρα, σε ορισμένες από τις πηγές που μελετήθηκαν, δεν γνωστοποιείται ο αριθμός των οικισμών, βάσει του οποίου υπολογίζεται ο συνολικός πληθυσμός του *καζά* των Βοδενών⁶⁴. Τέλος, κρίνεται αναγκαίο να επισημανθεί ότι επειδή οι περισσότερες από τις πηγές που μελετήθηκαν έχουν συνταχθεί στο μεταίχμιο των δύο αιώνων (τέλη 19^{ου}-αρχές 20^{ου}), τα είδη των οικισμών που υπάγονταν διοικητικά στον *καζά* των Βοδενών τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, αντλήθηκαν από τον *σαλναμέ* του 1315 (1897-1898)⁶⁵ του *βιλαετιού*⁶⁶ της Θεσσαλονίκης⁶⁷.

⁶³ Βλ. αναλυτικότερα στον πίνακα 3 του παραρτήματος.

⁶⁴ Για τις συγκεκριμένες πηγές βλ. αναλυτικότερα παρακάτω, στο κύριο μέρος της εργασίας.

⁶⁵ Βλ. *Selânik Vilâyeti salnamesi 1315* (1897-1898).

⁶⁶ Η Οθωμανική Αυτοκρατορία την περίοδο που εξετάζεται στη συγκεκριμένη εργασία ήταν καταρχήν χωρισμένη σε *βιλαέτια* (για το *βιλαέτι* βλ. Η. ΙΝΑΛCΙΚ «λήμμα EYÂLET» στο E.J. BRILL (εκδ.), *THE ENCYCLOPEDIA OF ISLAM*, τ. II, Λάιντεν 1965, σελ. 721-724 και Ν. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ «λήμμα Βιλαέτιον (το) και βιλαγέτιον» στο Π. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ (εκδ.), *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Τόμος Έβδομος, Έκδοσις δευτέρα, Ενημερωμένη διά συμπληρωμάτων, Εκδοτικός Οργανισμός «Ο Φοίνιξ» Ε.Π.Ε., Αθήνα χ.χ., σελ. 282). Το *βιλαέτι* αποτελούσε την ανώτατη βαθμίδα της διοικητικής διαίρεσης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα [Νόμος περί *Βιλαετίων* του 1281 (1864) (για το Νόμο περί *Βιλαετίων* της 8^{ης} Νοεμβρίου 1864 και τη νέα διοικητική διαίρεση της Αυτοκρατορίας βλ., μεταξύ άλλων, Κ.Η. KARPAT, *Ottoman population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press, Madison 1985, σελ. 8, Β. LEWIS, *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας*, Τόμος 1 «Τα στάδια της ανάπτυξης», Μετάφραση Π. Κωνσταντέας, Επιμέλεια- Μετάφραση-Σχολιασμός Στέφανος Παπαγεωργίου, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2001, σελ. 265, R.H. DAVISON, *Reform*, ό.π., σελ. 136-171 και *Loi des vilayets de la Turquie d' Europe (Roumélie)*, Typographie et Lithographie Centrales, Constantinople 1880)] και στην ελληνική βιβλιογραφία της εποχής αποδίδεται συνήθως με τον όρο «Γενική Διοίκηση». Ο *Βαλής* (για έναν κατάλογο των *Βαλίδων* του *βιλαετιού* της Θεσσαλονίκης από τα μέσα του 1850 μέχρι το τέλος του 1903 βλ. Αλέκα ΚΑΡΑΔΗΜΟΥ-ΓΕΡΟΛΥΜΠΟΥ, *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Θεσσαλονίκη και Βορειοελλαδικές πόλεις στο τέλος του 19^{ου} αιώνα*², University Studio Press. Εκδόσεις Επιστημονικών Βιβλίων και Περιοδικών, Θεσσαλονίκη 2004, σελ. 134), όπως ονομαζόταν ο διοικητής του *βιλαετιού*, είχε εκτεταμένες δικαιοδοσίες. Στις έδρες των *βιλαετίων* έδρευε Γενικό Συμβούλιο που αποτελούταν από εκλεγμένους εκπροσώπους των εθνοθρησκευτικών κοινοτήτων, που τελούσε υπό την προεδρία του *Βαλή* και είχε ως αντιπρόεδρο ανώτερο υπάλληλο του *βιλαετιού*. Το συμβούλιο αυτό συνερχόταν μία φορά το χρόνο, η δε σύνοδος αυτού διαρκούσε σύμφωνα με το νόμο σαράντα ημέρες. Ο νόμος σύμφωνα με τον οποίο θεσπίστηκε η διοικητική διαίρεση της Αυτοκρατορίας σε *βιλαέτια* ανακοινώθηκε επίσημα από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στις Μεγάλες Δυνάμεις με τη διακοίνωση της 16^{ης} Οκτωβρίου 1867 που γνωστοποιούσε ότι ο νόμος, ο οποίος μέχρι τότε είχε εφαρμοστεί σε περιορισμένη κλίμακα, θα επεκτεινόταν σε όλο το οθωμανικό κράτος σε ένδειξη «της ειλικρινούς επιθυμίας της Αυτοκρατορίας να βαδίσει στην οδό της προόδου και του εκσυγχρονισμού» (για μία αρκετά καλή μεταφραστική αποκατάσταση της εν λόγω διακοίνωσης στα ελληνικά βλ. Δ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, *Οθωμανικοί Κώδικες*, Τόμος 3^{ος}, Κωνσταντινούπολη 1890, σελ. 2866-2878). Η νέα διοικητική διαίρεση περιελάμβανε 6 *βιλαέτια* στην Ευρώπη (από το 1878 μέχρι το 1912), 24 στην Ασία, ένα στην Αφρική (το *βιλαέτι* της Τριπόλεως) και τα *σαντζάκια* (για το *σαντζάκι* βλ. λίγο παρακάτω) της Βεγγάζης, των Δαρδανελίων, της Ιερουσαλήμ και της Νικομήδειας. Σε μεταγενέστερα νομοθετήματα που υποβλήθηκαν

στην Οθωμανική Βουλή μετά το 1910, εν γένει εκδηλώθηκε μία τάση απλοποίησης της διοίκησης. Οι σκέψεις όμως περί αποκεντρωτικού συστήματος στα *βιλαέτια* ουδέποτε εφαρμόστηκαν. Μετά την ίδρυση του τουρκικού εθνικού κράτους τον Οκτώβριο του 1923 τα περισσότερα από τα παλαιά *βιλαέτια* κατατμήθηκαν και έτσι πολλά *σαντζάκια* ανακηρύχθηκαν σε *βιλαέτια*. Τώρα, τα *βιλαέτια* με τη σειρά τους υποδιαιρούνταν σε *σαντζάκια* (για το *σαντζάκι* βλ. J. DENY- M. KUNT «λήμμα SANDJAK» στο E.J. BRILL (εκδ.), *THE ENCYCLOPEDIA OF ISLAM*, τ. IX, Λάιντεν 1997, σελ. 11-13 και Ν. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ «λήμμα σαντζάκ» στο Π. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ (εκδ.), *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Τόμος Εικοστός Πρώτος, «ΠΥΡΣΟΣ», Ανώνυμος Εταιρεία Εκδόσεων και Γραφικών Τεχνών, Αθήνα 1933, σελ. 534). Η λέξη *σαντζάκι* είναι τουρκικής προέλευσης και σημαίνει σημαία. Σύμφωνα με το Νόμο περί *Βιλαετιών* του 1864 για τη διοίκηση των επαρχιών της Αυτοκρατορίας (για το σύστημα διοίκησης που εφαρμόστηκε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία την περίοδο που προηγήθηκε χρονολογικά βλ., μεταξύ άλλων, Χ. ΙΝΑΛΤΖΙΚ, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική εποχή 1300-1600*, Μετάφραση: Μιχάλης Κοκολάκης, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995, σελ. 183-207, Ν. ΤΟΝΤΟΡΟΦ, *Η Βαλκανική πόλη 15^{ος}-19^{ος} αιώνας. Κοινωνικό-οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη*², Μετάφραση: Έφη Αβδελά, Γεωργία Παπαγεωργίου, Πρώτος Τόμος, Ιστορική Βιβλιοθήκη Θεμέλιο, Αθήνα 1986, σελ. 49-63, καθώς και ενδεικτικά Μ. URSINUS, *Grievance Administration (Şikâyet) in an Ottoman Province. The Kaymakam of Rumelia's 'Record Book of Complaints' of 1781-1783*, Routledge Curzon – Taylor & Francis Group, London & New York 2005), το *σαντζάκι* είναι η δεύτερη κάτω από το *βιλαέτι* διοικητική μονάδα και στην ελληνική βιβλιογραφία της εποχής αποδίδεται συνήθως με τον όρο «Διοίκηση». Τα *σαντζάκια* ονομάζονταν και *μουτεσαριφλίκια* και ως εκ τούτου ο διοικητής, *μουτεσαρίφης*. Αντί του όρου *σαντζάκι* γινόταν συχνά και η χρήση του αραβικού όρου *λιβά* που σημαίνει, επίσης, σημαία. Τα *σαντζάκια* τελικά καταργήθηκαν ως διοικητική μονάδα το 1924 κατά τη διάρκεια των μεταρρυθμίσεων του Μουσταφά Κεμάλ (για τον Μουσταφά Κεμάλ βλ. ενδεικτικά Α. MACFIE, *Atatürk*, London 1994, καθώς και Α. MANGO, *Atatürk*, London 1999), καθώς καταργήθηκε η μία από τις τρεις διοικητικές βαθμίδες και παρέμειναν σε ισχύ μόνο τα *βιλαέτια* και οι *καζάδες*. Τα σημερινά, ωστόσο, *βιλαέτια* της Τουρκίας δεν είναι άλλα από τα άλλοτε *σαντζάκια* που διατηρούν μάλιστα και τις ίδιες ονομασίες, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις.

⁶⁷ Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα οι Δυτικοευρωπαίοι διπλωμάτες υποστήριζαν ότι ο ευρύτερος ιστορικός γεωγραφικός χώρος της Μακεδονίας (για το γεωγραφικό αυτό χώρο, βλ. ΕΥ. ΛΙΒΙΕΡΑΤΟΣ, «Η χαρτογραφική ταξινόμηση του τοπωνυμίου «Μακεδονία»», στο ΙΔΡΥΜΑ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΑ, *Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*², Επιμέλεια: Ιωάννης Στεφανίδης, Βλάσης Βλασίδης, Ευάγγελος Κωφός, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2008, σελ. 17-47 και Κ. ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Ιστορική εξέλιξη του γεωγραφικού χώρου της Βορειοδυτικής Μείζονος Μακεδονίας κατά την περίοδο του Κριμαϊκού Πολέμου (1853-1856)», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΚΒ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1982, σελ. 16-28) απαρτιζόταν από τα *βιλαέτια* της Θεσσαλονίκης (για το *βιλαέτι* της Θεσσαλονίκης στα 1900 περίπου, βλ. ενδεικτικά Ι. Ζ. ΑΚΤΣΟΓΛΟΥ, *Η Γενική Διοίκηση (Vilâyet) Θεσσαλονίκης το έτος Εγείρας 1318*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1999), του Μοναστηρίου (σημ. Μπίτολα) και των Σκοπίων (ή του Κοσσόβου) (για τη διοικητική διαίρεση του υπό οθωμανική κυριαρχία ευρύτερου ιστορικού γεωγραφικού χώρου της Μακεδονίας στο μεταίχμιο των δύο αιώνων βλ. D.M. BRANCOFF, *La Macédoine et sa population chrétienne*, Paris 1905, σελ. 8-9, V. COLOCOTRONIS, *La Macédoine et l'Hellénisme. Étude historique et ethnologique*, Berger-Levrault, Paris 1919: Χάρτης ανάμεσα στις σελίδες 608 και 609, όπου εμφανίζεται η διοικητική διαίρεση των τριών *βιλαετιών*, Θεσσαλονίκης, Μοναστηρίου και Κοσσόβου ή Σκοπίων, Χ. ΠΟΥΛΙΟΣ, «Διοικητική διαίρεσις της Μακεδονίας», στο *Μακεδονικόν Ημερολόγιον (Παμμακεδονικού Συλλόγου)*, Έτος Δ', 1911, σελ. 162-165, R. HUBER, *Empire Ottoman, division administrative, dressé d'après le Salnamé de 1899 / 1317*, S. I. S. N., 1908, ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ (εκδ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', Αθήνα 1977, σελ. 227-229 και, τέλος, Κ. ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Νεότουρκοι και Μακεδονία (1908-1912)*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη 1988, σελ. 129-154). Στο *βιλαέτι* της Θεσσαλονίκης υπάγονταν διοικητικά τα *σαντζάκια* της Θεσσαλονίκης (για την κοινωνική και οικονομική κατάσταση του *σαντζακίου* της Θεσσαλονίκης τη δεκαετία του 1870, βλ. ενδεικτικά Ξένια ΣΤΡΟΥΚΟΒΑ, «Περί του Ζητήματος της Κοινωνικο-οικονομικής Κατάστασης του Σαντζακίου Θεσσαλονίκης κατά την Έβδομη Δεκαετίαν του 19^{ου} Αιώνας», στο *Δελτίο Γιογκοσλαβικής Βιβλιογραφίας* 8 (1), 1971, σελ. 75-85), των Σερρών και της Δράμας, ενώ στο *σαντζάκι* της Θεσσαλονίκης (για τη διοικητική διαίρεση του *σαντζακίου* της Θεσσαλονίκης βλ., μεταξύ άλλων, ΑΘ. Α. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Αι ξέναι προπαγάνδαι εις την Επαρχίαν Πολυάνης κατά την περίοδο 1870-1912*, Ίδρυμα Μελετών της

Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1973, σελ. 123 και Αλέκα ΚΑΡΑΔΗΜΟΥ-ΓΕΡΟΛΥΜΠΟΥ, *Ανατολή*, ό.π., σελ. 27) υπάγονταν διοικητικά οι *καζάδες* της Θεσσαλονίκης, της Κασσανδρείας, του Αγίου Όρους, του Λαγκαδά, του Αβρέτ-Χισσάρ (σημ. Κιλκίς) (ειδικότερα για τον *καζά* του Αβρέτ-Χισσάρ βλ. Σ. ΚΑΡΑΒΑΣ, «Περί κοινότητας ελληνικής εν Κιλκίς, 1901», *Αρχειοτάξιο*, Τεύχος 4, Μάιος 2002, σελ. 6-32), της Κατερίνης, της Βέροιας, των Βοδενών, των Γιαννιτσών (για τα Γιαννιτσά των αρχών του 20ού αιώνα βλ. ενδεικτικά Τ. Ι. ΤΙΜΟΘΕΑΔΗΣ, «Τα Γενιτσά (Γιαννιτσά) το 1904 μέσα από την έκθεση του Γεωργίου Τσορμπατζόγλου», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΛΔ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2003-2004), της Γευγελής, της Δοϊράνης, της Στρώμνιτσας και του Καβαντάρ (σημ. Kavadarci). Σύμφωνα, λοιπόν, με όλα όσα ειπώθηκαν παραπάνω, η περιοχή της Έδεσσας, την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στον ευρύτερο ιστορικό γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας, αποτελούσε έναν *καζά*, τον *καζά* των Βοδενών, ο οποίος υπαγόταν διοικητικά στο *σαντζάκι* της Θεσσαλονίκης του *βιλαετιού* της Θεσσαλονίκης. Ο *καζάς* των Βοδενών, τώρα, την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στον ευρύτερο ιστορικό γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας, γειτνιάζε με τους εξής *καζάδες*: Ανατολικά με τον *καζά* των Γιαννιτσών, νότια με τους *καζάδες* της Βέροιας και των Καϊλαρίων (σημ. Πτολεμαΐδα), δυτικά με τον *καζά* της Φλώρινας και βόρεια με τους *καζάδες* του Περλεπέ (σημ. Prilep) και του Καβαντάρ (βλ. V. COLOCOTRONIS, *Macédoine*, ό.π.: Χάρτης ανάμεσα στις σελίδες 608 και 609, όπου εμφανίζεται η διοικητική διαίρεση των τριών *βιλαετιών*, Θεσσαλονίκης, Μοναστηρίου και Κοσσόβου ή Σκοπίων). Οι *καζάδες* των Γιαννιτσών, της Βέροιας και του Καβαντάρ υπάγονταν διοικητικά, όπως και ο *καζάς* των Βοδενών, στο *σαντζάκι* της Θεσσαλονίκης του *βιλαετιού* της Θεσσαλονίκης, ο *καζάς* των Καϊλαρίων στο *σαντζάκι* των Σερβίων του *βιλαετιού* Μοναστηρίου, ενώ οι *καζάδες* της Φλώρινας και του Περλεπέ στο *σαντζάκι* του Μοναστηρίου του *βιλαετιού* Μοναστηρίου (βλ. ό.π., D.M. BRANCOFF, *Macédoine*, ό.π., σελ. 8-9 και, τέλος, το χάρτη της σειράς των χαρτών των χριστιανικών σχολείων στο μακεδονικό χώρο που εκδόθηκαν από το Instituto Geografico de Agostini της Ρώμης, όπου απεικονίζεται η κατανομή των χριστιανικών σχολείων στα *βιλαέτια* της Θεσσαλονίκης και του Μοναστηρίου στα 1903. Αναπαραγωγή του χάρτη βλ. στο ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ (εκδ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', Αθήνα 1977, σελ. 227-229). Επιπλέον, οι περιοχές που κάλυπταν, την περίοδο που εξετάζεται στη συγκεκριμένη εργασία, οι *καζάδες* των Βοδενών, των Γιαννιτσών, της Βέροιας, των Καϊλαρίων και της Φλώρινας ανήκουν σήμερα στην Ελλάδα, ενώ οι περιοχές που κάλυπταν οι *καζάδες* του Περλεπέ και του Καβαντάρ ανήκουν σήμερα στην Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας (για έναν πίνακα, γενικότερα, που να απεικονίζει τις οθωμανικές διοικητικές οντότητες, που προσαρτήθηκαν από την Ελλάδα, τη Γιουγκοσλαβία, την Αλβανία και τη Βουλγαρία, την περίοδο από τις αρχές-μέσα της δεκαετίας του 1910 μέχρι και τις αρχές-μέσα της δεκαετίας του 1920, βλ. Justin MC. CARTHU, *Population History of the Middle East and the Balkans*, Κωνσταντινούπολη 2002, σελ. 133-134). Η γεωγραφική ζώνη που αποτελούσε τον *καζά* των Βοδενών προσαρτήθηκε ολόκληρη στην ελληνική επικράτεια ως αποτέλεσμα του Α' Βαλκανικού Πολέμου (για τον Α' Βαλκανικό Πόλεμο βλ. ενδεικτικά Δ. ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ, *Ο νικηφόρος ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1912-13*, Τυπογραφείον «Εστία», Εν Αθήναις 1913, Ν. Β. ΒΛΑΧΟΣ, *Η συμμαχική προσέγγισης των τεσσάρων χριστιανικών κρατών της Χερσονήσου του Αίμου κατά το έτος 1912*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1953 και Σ. Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, «Ο Ιβάν Γκέσωφ και η ελληνοβουλγαρική προσέγγιση (1911-1912)», στο *ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, Τεύχος 46, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, Ιούνιος 2007, σελ. 191-206) και με την υπογραφή της Συνθήκης του Βουκουρεστίου (Αύγουστος 1913) (για τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου βλ. ενδεικτικά Δ. ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ – Γ. ΑΣΠΙΩΤΗΣ (εκδ.), *Όρια της Συνθήκης Βουκουρεστίου*, Κέρκυρα χ.χ.ε., καθώς και ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ, *Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα. 75 χρόνια από την απελευθέρωση της Μακεδονίας (Θεσσαλονίκη, 16-18 Νοεμβρίου 1988)*, Ίδρυμα Μελετών της Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1990). Η περιοχή που αποτελούσε τον *καζά* των Βοδενών, την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στον ευρύτερο ιστορικό γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας, σήμερα καλύπτει τη μισή έκταση του Νομού Πέλλης (για τα στοιχεία που αφορούν τη σύσταση του Νομού Πέλλης βλ. ΕΚΔΟΣΙΣ ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΕΝΩΣΕΩΣ ΔΗΜΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως των Δήμων και Κοινοτήτων*, Τόμος 37 (Νομός Πέλλης), Επιμέλεια Υπουργείου Εσωτερικών Διευθύνσεως Τοπικής Αυτοδιοικήσεως Τμήματος Δημοτικής και Κοινοτικής Διοικήσεως, Αθήνα, Ιούνιος 1962, σελ. 5) και μία μικρή έκταση στο βόρειο μέρος του Νομού Ημαθίας (για τα στοιχεία που αφορούν τη σύσταση του Νομού Ημαθίας βλ. ΕΚΔΟΣΙΣ ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΕΝΩΣΕΩΣ ΔΗΜΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως των Δήμων και Κοινοτήτων (Από της εφαρμογής του Νόμου ΔΝΖ' του έτους 1912 –για το πώς ήταν οργανωμένη η τοπική αυτοδιοίκηση στην Ελλάδα πριν το 1912 βλ. ενδεικτικά Ε. ΣΚΙΑΔΑΣ, *Ιστορικό διάγραμμα των Δήμων και Κοινοτήτων της Ελλάδας, 1833-1912*, Αθήνα*

Κλείνοντας το πρώτο αυτό μέρος της εισαγωγής, κρίνεται αναγκαίο να τονιστεί ότι τόσο η εργασία αυτή, όσο και οι βασικοί της στόχοι που είναι: 1) Ο καθορισμός, μέσα από τις πηγές, των συλλογικών συνειδήσεων των πληθυσμών που κατοικούσαν στον *καζά* των Βοδενών, και 2) το πώς από τα *μιλλέτ* επιχειρείται η δημιουργία εθνών⁶⁸, ετέθησαν και συντάχθηκαν προσπαθώντας να προσεγγιστεί η ιστορική αλήθεια, η οποία μέχρι και σήμερα δεν είναι απόλυτα ξεκάθαρη.

1993- και *εφεξής*), Τόμος 15 (Νομός Ημαθίας), Επιμέλεια Υπουργείου Εσωτερικών Διευθύνσεως Τοπικής Αυτοδιοικήσεως Τμήματος Δημοτικής και Κοινοτικής Διοικήσεως, Αθήνα, Ιανουάριος 1962, σελ. 5). Πιο συγκεκριμένα, η περιοχή που αποτελούσε τον *καζά* των Βοδενών, σήμερα καλύπτει όσον αφορά το Νομό Πέλλης, ολόκληρη σχεδόν την παλαιά Επαρχία Εδέσσης, τη μισή περίπου δυτική παλαιά Επαρχία Αλμωπίας και ένα ελάχιστο μέρος της παλαιάς Επαρχίας Γιαννιτσών. Επίσης, όσον αφορά το Νομό Ημαθίας, η περιοχή που αποτελούσε μέρος του *καζά* των Βοδενών, σήμερα καλύπτει μία μικρή έκταση στο βόρειο μέρος της παλαιάς Επαρχίας Ναούσης (βλ. το χάρτη στο παράρτημα, καθώς και Ε.Σ.Υ.Ε., *Χάρτης Νομού Πέλλης (1:200.000)*, Έκδοση 1963, αναθεωρήσεις 1972 και 1983, βάσει στοιχείων των απογραφών 1971 και 1981. Τώρα, για τη διοικητική διαίρεση σε Επαρχίες βλ. και Ε.Σ.Υ.Ε., *Πληθυσμός 1991*, ό.π., σελ. 92-93 και 188-190). Τέλος, η περιοχή που αποτελούσε τον *καζά* των Βοδενών, την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στον ευρύτερο ιστορικό γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας, σήμερα καλύπτει όσον αφορά το Νομό Πέλλης, περιοχές που υπάγονται διοικητικά στους Δήμους Έδεσσας, Αριδαίας, Βεγορίτιδας, Μενιδίου και Σκύδρας, ενώ όσον αφορά το Νομό Ημαθίας, περιοχές που υπάγονται διοικητικά στους Δήμους Ανθεμίων, Ειρηνούπολης και Νάουσας (λεπτομέρειες όσον αφορά τη σημερινή διοικητική οργάνωση της περιοχής αυτής βλ. στον πίνακα 3 στο παράρτημα, Ε.Σ.Υ.Ε., *Πληθυσμός 2001*, ό.π., σελ. 94-95 και 189-191, καθώς και ενδεικτικά ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ, ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Λεξικό των Δήμων/ Κοινοτήτων, Δημοτικών/ Κοινοτικών Διαμερισμάτων και οικισμών της Ελλάδος. Καταρτίστηκε με βάση την απογραφή πληθυσμού της 18^{ης} Μαρτίου 2001*, Αθήνα 2004. Επίσης, για τους νέου τύπου ευρύτερους Δήμους και Κοινότητες που καταρτίστηκαν στους Νομούς Πέλλης και Ημαθίας μετά την ψήφιση και την εφαρμογή του Νόμου 2539/1997 για τη «Συγκρότηση της Πρωτοβάθμιας Τοπικής Αυτοδιοίκησης» βλ. ΥΠ. Ε. Δ. Δ. Α (εκδ.), *Συγκρότηση*, ό.π., σελ. 73 και 94-95). Αυτός, λοιπόν, ο γεωγραφικός χώρος αποτελεί το επίκεντρο της μελέτης μας. Η περιοχή της Έδεσσας βρίσκεται στο κεντρικό μέρος της περιοχής της Μακεδονίας που προσαρτήθηκε στην ελληνική επικράτεια σύμφωνα με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου, και συγκεκριμένα στο βορειοδυτικό τμήμα της, που συνορεύει σήμερα στα βόρεια με την Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας, στα ανατολικά με τους Νομούς Κιλκίς και Θεσσαλονίκης, στα νότια με το μεγαλύτερο μέρος του Νομού Ημαθίας και το Νομό Κοζάνης και στα δυτικά με το Νομό Φλώρινας. Τα σημαντικότερα αστικά κέντρα της περιοχής είναι η Έδεσσα, πρωτεύουσα του Νομού Πέλλης (18.253 κάτοικοι) και η Αριδαία (5.600 κάτοικοι). Άλλες σημαντικές κωμοπόλεις της περιοχής είναι η Σκύδρα (η Σκύδρα πριν την προσάρτηση της ευρύτερης περιοχής στο Ελληνικό Βασίλειο με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου ονομαζόταν Βέρτεκοπ. Η μετονομασία της πόλης από Βέρτεκοπ σε Σκύδρα πραγματοποιήθηκε το 1926 –βλ. στον πίνακα 1 του παραρτήματος-) (5.081 κάτοικοι) και η Κρύα Βρύση (6.535 κάτοικοι) (βλ. Ε.Σ.Υ.Ε., *Πληθυσμός 2001*, ό.π., σελ. 189-191).

⁶⁸ Για τη μετάβαση από το *μιλλέτ* των Ρωμιών στο έθνος των Ελλήνων βλ. Σία ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ασία*, ό.π., σελ. 38-44 και 419-444. Επιπλέον, για τη μετάβαση από τα *μιλλέτ* της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στα έθνη γενικότερα, βλ. ενδεικτικά Κ.Η. KARPAT, *An Inquiry into the Social Foundations of Nationalism in the Ottoman State: from Social Estates to Classes, from Millets to Nations*, Princeton University Press, Πρίνστον 1973 και D. STAMATOPOULOS, “From Millets to Minorities in the 19th Century Ottoman Empire: An Ambiguous Modernization”, στο *Citizenship in Historical Perspective*, Εκδόσεις Ellis S. G. – Halfdanarson G. – Isaacs A. K., (ClioHres.net), 2006, σελ. 253-273, <http://www.clioHres.net/books/7/21.pdf>.

Σε δεύτερο επίπεδο στην εισαγωγή, θα πραγματοποιηθεί μία σύντομη αναφορά σε τρία ζητήματα, προκειμένου να ενταχθεί η εργασία στο συγκεκριμένο χώρο και χρόνο: α) στο Βουλγαρικό Εκκλησιαστικό Ζήτημα, δηλαδή τη δημιουργία της Βουλγαρικής Εξαρχίας και τη διάσπαση του Ορθόδοξου μιλλέτ (Rum milletî) σε Πατριαρχικούς που παρέμεναν σε αυτό το μιλλέτ και σε Εξαρχικούς που ανήκαν πλέον στο Bulgar milletî, β) στο Μακεδονικό Ζήτημα, δηλαδή την προσπάθεια των εκπροσώπων του ελληνικού και του βουλγαρικού εθνικισμού να αποδείξουν τα «ιστορικά» και «εθνικά δίκαιά» τους⁶⁹ στον ευρύτερο ιστορικό γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας και να προσηλυτίσουν στα αντίστοιχα έθνη όσο το δυνατόν περισσότερους πληθυσμούς, με τελικό σκοπό την ένταξη όσο το δυνατόν περισσότερων περιοχών στα αντίστοιχα εθνικά κράτη, και γ) στην Οθωμανική Αυτοκρατορία του 19^{ου} και των αρχών του 20ού αιώνα: Αφ' ενός το ζήτημα των παραγόντων που συνετέλεσαν στη διαμόρφωση συλλογικών συνειδήσεων στον καζά των Βοδεών, πρέπει να συνδεθεί με τις γενικότερες εξελίξεις που λαμβάνουν χώρα στην Αυτοκρατορία, αφ' ετέρου το θέμα της αντιπαράθεσης στον καζά των Βοδεών ανάμεσα στους εκπροσώπους του ελληνικού και του βουλγαρικού εθνικισμού, πρέπει να συνδεθεί με τις εξελίξεις στις κοινωνικές και οικονομικές δομές της συγκεκριμένης περιοχής⁷⁰, αλλά και του ευρύτερου ιστορικού γεωγραφικού χώρου της Μακεδονίας⁷¹.

⁶⁹ Για τα «ιστορικά» αυτά και «εθνικά δίκαια» των αντιμαχόμενων εθνικισμών στον ευρύτερο ιστορικό γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας, βλ., από ελληνικής πλευράς, ενδεικτικά Ι. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Τα δίκαια του Ελληνισμού εν Μακεδονία και Θράκη*, τυπ. «Παλιγγενεσία», Εν Αθήναις 1895, Ν. Ν. DURNOVO, *Έχουσιν άραγε οι Βούλγαροι ιστορικά δικαιώματα εν Μακεδονία, Θράκη και Παλαιά Σερβία;*, Moscow: s. n., 1895, Ν. ΚΑΖΑΖΗΣ, *Η Μακεδονία και τα ελληνικά δίκαια. Δέκα Διαλέξεις*, Αθήναι 1903 (ο Ν. Καζάζης υπήρξε Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών εκείνη την περίοδο), Δ. ΚΑΚΚΑΒΟΣ, *Η Μακεδονία κατά την τελευταίαν τεσσαρακονταετίαν και τα εθνικά ημών δίκαια*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1946 και Α. Θ. ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Η Μακεδονία και ο Ελληνισμός: Η δύναμις και τα δίκαια αυτού (La Macédoine et l' Hellenisme; sa force et ses droits)*, τυπ. «Κράτους», Αθήνησιν 1904. Επιπλέον, βλ. ενδεικτικά Μ. Γ. ΠΑΡΑΚΟΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, "The struggle of Hellenism over Macedonia. A survey on recent bibliography", στο *Balkan Studies*, 1960.

⁷⁰ Για την Κοινωνική και την Οικονομική Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, βλ. ενδεικτικά J. L. BACQUE-GRAMMONT – P. DUMONT (εκδ.), *Economies et sociétés dans l' Empire Ottoman*, Παρίσι 1983, FR. GEORGEON & P. DUMONT (επίμ.), *Vivre dans l' Empire Ottoman: Sociabilités et relations intercommunautaires (XVIIIe-XXe siècles)*, Παρίσι 1997, U. BARAM – Lynda CARROLL (ed.), *A Historical Archaeology of the Ottoman Empire. Breaking New Ground*, Kluwer Academic Publishers, New York – Boston – Dordrecht – London – Moscow 2002, Suraiya N. FAROQHÍ, *The Ottoman Empire and the world around it*, I. B. Tauris, London – New York 2004, Suraiya N. FAROQHÍ – Kate FLEET – R. KASABA (ed.), *The Cambridge History of Turkey*, 4 Volumes, Cambridge University Press, Cambridge 2006, H. İNALCÍK & O. OKYAR, *Social and Economic History of Turkey (1071-1920)*, Ankara 1980, H. İNALCÍK, "The Turkish impact on the development of Modern Europe", στο έργο του ίδιου: *The Ottoman Empire: Conquest, organization and economy*, Variorum Reprints, London, CH. ISSAWI (εκδ.), *The*

Τα εθνικά κράτη που δημιουργήθηκαν στα Βαλκάνια⁷² αποτέλεσαν, μεταξύ άλλων, την απόδειξη ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα είχε περιέλθει σε κατάσταση παρακμής και είχε μετατραπεί σε έναν «μεγάλο ασθενή της Ευρώπης» που στο προσκήφαλό του αγρυπνούσαν κυβερνήσεις με αντιφατικές πολιτικές⁷³. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα ότι κάθε εσωτερικό πρόβλημα που υπήρχε κίνδυνος να αποσταθεροποιήσει την εξουσία της οθωμανικής διοίκησης μετατρεπόταν σε ευρωπαϊκή κρίση, ενεργοποιώντας με αυτόν τον τρόπο το Ανατολικό Ζήτημα. Χαρακτηριστικό της παρακμής της Αυτοκρατορίας είναι ότι καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} και των αρχών του 20ού αιώνα σπαράχτηκε από τέσσερις κρίσεις του Ανατολικού Ζητήματος μέχρι την οριστική της διάλυση τον Οκτώβριο του 1923⁷⁴. Ο οθωμανικός 19^{ος}

Economic History of Turkey, Σικάγο 1980, K. H. KARPAT, *Studies on Ottoman Social and Political History. Selected Articles and Essays*, Brill – Leiden, Boston, Köln 2002, R. KASABA, *The Ottoman Empire and the World Economy*, Albany 1988, Ş. PAMUK, *A Monetary History of the Ottoman Empire*², Cambridge University Press, Cambridge 2003 (¹2000), Elisabeth ÖZDALGA (ed.), *Late Ottoman Society. The Intellectual Legacy*, Routledge Curzon – Taylor & Francis Group, London & New York 2005, D. QUATAERT, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908. Reactions to European Economic Penetration*, New York University Press 1983, D. QUATAERT & E. ZÜRCHER (ed.), *Workers and Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic, 1840-1950*, London 1995, S. J. SHAW, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Volume I: *Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808*, Cambridge University Press 1976, S. J. SHAW-Ezel KURAL SHAW, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Volume II: *Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, Cambridge University Press 1977 και Σ. Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ (Εισαγωγή, επιλογή κειμένων, επιμέλεια), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1979.

⁷¹ Βλ. Π. ΜΑΤΑΛΑΣ, *Εθνός*, ό.π., σελ. 40-41.

⁷² Για το πώς το εθνικό κίνημα εκδηλώθηκε στα Βαλκάνια, βλ. ενδεικτικά Μαρία ΤΟΝΤΟΠΟΒΑ-Μ. ΗΡΟΧ, *Εθνικό κίνημα και Βαλκάνια. Από το εθνικό κίνημα στην εθνική ολοκλήρωση: Τα Βαλκάνια, από την ανακάλυψη στην «κατασκευή» τους*, Μετάφραση: Παρασκευάς Ματάλας, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1996, D. DJORDJEVIĆ, *Revolutions nationales des peuples balkaniques, 1804-1914*, Belgrade 1965, J.-FR. GOSSIAUX, *Pouvoirs ethniques dans les Balkans*, Παρίσι 2002, CH. & Barbara JELAVICH, *The establishment of the Balkan National States, 1804-1920*² (¹1977), University of Washington Press, Seattle – London 2000, P. M. KITROMILIDES, “Balkan Mentality: History, Legends, Imagination, Nations and Nationalism”, στο *Balkan Studies*, 2/2: 1996, σελ. 163-191, P. F. SUGAR, “The Enlightenment in the Balkans. Some Basic Considerations”, στο *East European Quarterly*, Vol. 9, 1975, σελ. 499-507 και D. DJORDJEVIĆ, “Balkan versus European Enlightenment”, στο *East European Quarterly*, 9 (1975), 1975, σελ. 487-497.

⁷³ Για τη σταδιακή παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας βλ. B. LEWIS, *Ανάδυση*, ό.π., σελ. 67-112, R.H. DAVISON, *Reform*, ό.π., σελ. 14-19 και TR. STOIANOVICH, “Factors in the Decline of Ottoman Society in the Balkans”, στο *Slavic Review*, Vol. 21, No. 4., 1962, σελ. 623-632.

⁷⁴ Για το Ανατολικό Ζήτημα, δηλαδή τον τρόπο διαμελισμού των εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, βλ. ενδεικτικά M. S. ANDERSON, *The Eastern Question 1774-1923*, Mac Millan, London-New York 1966, ÉD. DRIAULT, *Το Ανατολικό Ζήτημα. Από τις αρχές του έως τη Συνθήκη των Σεβρών*, Αθήνα 1997, L. F. SIMPSON, *The Eastern Question: A connected narrative of events from the missions of Count Leiningen and Prince Menschikoff to Constantinople, to present day*, London 1854 και Μ. ΛΑΣΚΑΡΙΣ, *Το Ανατολικό Ζήτημα, 1800-1923*, Θεσσαλονίκη 1948. Επίσης, για τη σύνδεση του Ανατολικού με το Μακεδονικό Ζήτημα βλ. Έλλη ΣΚΟΠΕΤΕΑ, «Μακεδονικό και Ανατολικό Ζήτημα», στο *ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, Τόμος 10^{ος}, τεύχη 18, 19, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, Ιούνιος, Δεκέμβριος 1993, σελ. 143-150, καθώς και

αιώνας ήταν ο αιώνας του εκδυτικισμού της Αυτοκρατορίας, ενώ η περίοδος των Μεταρρυθμίσεων (Τανζιμάτ)⁷⁵ επισφραγίζει την αρχή της εκδυτικιστικής διαδικασίας⁷⁶. Γίνεται φανερό, λοιπόν, ότι το οθωμανικό κράτος στις αρχές του 19^{ου} αιώνα βρισκόταν αντιμέτωπο με προβλήματα, από την λύση των οποίων εξαρτιόταν η ίδια του η ύπαρξη⁷⁷.

Η περίοδος των Μεταρρυθμίσεων (Τανζιμάτ) στην Οθωμανική Αυτοκρατορία εγκαινιάζεται τυπικά το 1839 από τον σουλτάνο Αβδούλ Μετζίντ (1839-1861), ο οποίος θεμελίωσε τις Μεταρρυθμίσεις με το Χάττι Σερίφ του Γκιουλχανέ⁷⁸. Με το διάταγμα αυτό της 3^{ης} Νοεμβρίου 1839, ο σουλτάνος εγγυόταν την ασφάλεια της ζωής, της τιμής και της περιουσίας όλων των υπηκόων του, ανεξάρτητα από το θρήσκευμά τους⁷⁹. Καθοριστικό, όμως, για την επίτευξη πλήρους νομικής ισότητας μεταξύ Μουσουλμάνων και μη Μουσουλμάνων στην Αυτοκρατορία, υπήρξε το Χάττι Χουμαγιούν. Πιο συγκεκριμένα, με το διάταγμα αυτό της 18^{ης} Φεβρουαρίου 1856, για πρώτη φορά ένα μουσουλμανικό κράτος αναγνώριζε στους μη Μουσουλμάνους υπηκόους του ίσα πολιτικά δικαιώματα⁸⁰.

Επιστέγασμα των θεσμικών αλλαγών, είναι το πρώτο Οθωμανικό Σύνταγμα του 1876, που παραχώρησε στους υπηκόους της Αυτοκρατορίας ο σουλτάνος Αβδούλ

ενδεικτικά Ν. Β. ΒΛΑΧΟΣ, *Το Μακεδονικόν ως φάσις του Ανατολικού Ζητήματος, 1878-1908*, Αθήνα 1935. Τέλος, για τη σύνδεση του Ανατολικού Ζητήματος με τον Ελληνισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, βλ. ενδεικτικά ΑΝΔΡ. ΑΘ. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Οι Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και το Ανατολικό Ζήτημα 1866-1881. Η μαρτυρία του Νεολόγου της Κωνσταντινούπολης*, Νέος Κύκλος Κωνσταντινουπολιτών – Εκδόσεις Τσουκάτου, Αθήνα 2007.

⁷⁵ Για την περίοδο αυτή βλ. ΑΘ. ΒΕΡΕΜΗΣ, «Οι οθωμανικές μεταρρυθμίσεις (Τανζιμάτ)», στο ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ (εκδ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Αθήνα 1977, σελ. 168-171.

⁷⁶ Βλ. Σία ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ασία*, ό.π., σελ. 19-21. Επιπλέον, για τον οθωμανικό 19^ο αιώνα βλ. ενδεικτικά Ι. ORTAYLI, *Ο πιο μακρύς αιώνας της αυτοκρατορίας. Ο οθωμανικός 19^{ος} αιώνας. Η πορεία προς τον εκσυγχρονισμό*, Μετάφραση: Κατερίνα Στάθη, Επιμέλεια: Στέφανος Παπαγεωργίου, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2004.

⁷⁷ Για την περίοδο της παρακμής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας βλ. ενδεικτικά D. QUATAERT, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι τελευταίοι αιώνες, 1700-1922*, Μετάφραση: Μαρίνος Σαρηγιάννης, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.

⁷⁸ Βλ. R.H. DAVISON, *Reform*, ό.π., σελ. 42-51 και B. LEWIS, *Ανάδυση*, ό.π., σελ. 239-264. Τώρα, για τις μεταρρυθμιστικές απόπειρες που πραγματοποιήθηκαν ανεπιτυχώς πιο πριν, βλ. ενδεικτικά S. J. SHAW, *Between Old and New. The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1971.

⁷⁹ Βλ. R.H. DAVISON, *Reform*, ό.π., σελ. 19-20 και 36-42.

⁸⁰ Βλ. ό.π., σελ. 52-80, R. H. DAVISON, "Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the 19th Century", στο *The American Historical Review*, Vol. 59, No. 4. (1954), σελ. 844-864, καθώς και ενδεικτικά I. WEISMANN – F. ZACHS (ed.), *Ottoman Reform and Muslim Regeneration: Studies in Honour of Butrus Abu-Manneh*, I. B. Tauris, London – New York 2005. Επιπλέον, για μία αρκετά καλή μεταφραστική αποκατάσταση των διαταγμάτων, που εκδίδονταν κατά καιρούς από την οθωμανική εξουσία, από τα οθωμανικά στα ελληνικά βλ. ενδεικτικά Δ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, *Οθωμανικοί Κώδικες*, I-IV, Κωνσταντινούπολη 1889-1891.

Χαμίντ Β΄ και η Βουλή που προέκυψε από αυτό⁸¹. Το πρώτο αυτό Οθωμανικό Σύνταγμα του 1876, κωδικοποίησε κατά τρόπο αντιληπτό από την Ευρώπη όλες τις θεσμικές αλλαγές του Τανζιμάτ⁸². Η λειτουργία, όμως, τόσο του Συντάγματος, όσο και της Βουλής ήταν βραχύβια (1876-1878), γιατί η περίοδος που ακολούθησε συνοδεύτηκε από την έναρξη μίας νέας αυταρχικής περιόδου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο Αβδούλ Χαμίντ Β΄, ο επονομαζόμενος «ερυθρός σουλτάνος»⁸³, που βασίλεψε από το 1876 μέχρι το 1909⁸⁴, άσκησε, την περίοδο 1878-1908, απολυταρχική διακυβέρνηση που εξασθένησε ακόμα περισσότερο την Οθωμανική Αυτοκρατορία⁸⁵, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα την Επανάσταση των Νεότουρκων τον Ιούλιο του 1908⁸⁶. Από τότε θα ξεκινούσε μία μακρά περίοδος (μέχρι το 1923) που, μέσα στο πλαίσιο της συγκυρίας των Βαλκανικών πολέμων (1912-1913) και του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1914-1918)⁸⁷ –ενός πολέμου

⁸¹ Για την πρώτη αυτή συνταγματική περίοδο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, βλ. ενδεικτικά R. DEVEREUX, *The first ottoman constitutional period. A study of the Midhat Constitution and Parliament*, Βαλτιμόρη 1963.

⁸² Βλ. B. LEWIS, *Ανάδυση*, ό.π., σελ. 333-350, R.H. DAVISON, *Reform*, ό.π., σελ. 358-408 και Σία ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ασία*, ό.π., σελ. 23. Επιπλέον, για τον κοινωνικό αντίκτυπο των Μεταρρυθμίσεων (Τανζιμάτ), βλ. H. İNALCIK, “Application of the Tanzimat and its Social Effects”, στο *Archivum Ottomanicum* V, 1973, σελ. 97-128.

⁸³ Για τον Αβδούλ Χαμίντ Β΄, βλ. ενδεικτικά FR. GEORGEON, *Abdul Hamid*, Paris 2004 (Μια μεγάλη βιβλιογραφία).

⁸⁴ Για την περίοδο αυτή βλ. ενδεικτικά S. DERINGIL, *Η Καλά Προστατευόμενη Επικράτεια. Ιδεολογία και νομιμοποίηση της εξουσίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (1876-1909)*, Μετάφραση: Στέφανος Παπαγεωργίου, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2003.

⁸⁵ Βλ. B. LEWIS, *Ανάδυση*, ό.π., σελ. 358-418. Επίσης, για την περίοδο 1878-1908, βλ. ενδεικτικά Έλλη ΣΚΟΠΕΤΕΑ, *Η Δύση της Ανατολής. Εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1992. Τέλος, για την εκθρόνιση του σουλτάνου Αβδούλ Χαμίντ Β΄ βλ. D. DAKIN, *Αγώνας*, ό.π., σελ. 530-539.

⁸⁶ Για το κίνημα των Νεότουρκων και την περίοδο διακυβέρνησής τους (1908-1918) βλ. B. LEWIS, *Ανάδυση*, ό.π., σελ. 419-474, D. DAKIN, *Αγώνας*, ό.π., σελ. 497-509 και 525-530, ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ (εκδ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ΄, Αθήνα 1977, σελ. 254-257, Σία ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ασία*, ό.π., σελ. 38-44 και 453-503 και Έλλη ΣΚΟΠΕΤΕΑ, *Δύση*, ό.π., σελ. 155-180. Τώρα, για περαιτέρω πληροφορίες σχετικά με τους Νεότουρκους, βλ. ενδεικτικά Feroz AHMAD, *The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, Oxford 1969, Masami ARAI, *Turkish Nationalism in the Young Turk Era*, Leiden 1992, E. ZÜRCHER, *The Unionist Factor. The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926*, Leiden 1984, S. HANIOGLU, *Preparing for a Revolution. The Young Turks, 1902-1908*, Oxford 2001, S. HANIOGLU, *The Young Turks in Opposition*, Oxford 1995 και E. E. RAMSAUR, *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908*, Πρίνστον 1957.

⁸⁷ Για τη συμμετοχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη Διάσκεψη της Ειρήνης, που ακολούθησε μετά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, βλ. ενδεικτικά P. HELMREICH, *From Paris to Sevres. The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920*, Ohio State University Press 1974. Επίσης, για τη δράση του στρατού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, βλ. ενδεικτικά E. ERICKSON, *Ordered to Die. A History of the Ottoman Army in the First World War*, Greenwood 2001 και D. NICOLLE – R. RUGGERI, *The Ottoman Army, 1914-18*, Editor: Lee Johnson, Great Britain 1994.

που θα μπορούσε κάλλιστα να υποστηριχτεί ότι για τα Βαλκάνια αποτέλεσε συνέχεια του Β' Βαλκανικού Πολέμου⁸⁸-, θα έφερνε τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας⁸⁹.

Το γενικό μεταρρυθμιστικό πνεύμα που χαρακτήριζε την Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά την περίοδο 1839-1876, δημιούργησε κατάλληλες προϋποθέσεις για την ανάπτυξη μίας πνευματικής, πολιτιστικής και εκπαιδευτικής κίνησης⁹⁰. Μέσα σε αυτό το κλίμα, δημιουργήθηκαν, επίσης, οι κατάλληλες συνθήκες για τη γέννηση του Βουλγαρικού Εκκλησιαστικού Ζητήματος⁹¹. Οι Μεταρρυθμίσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ευνόησαν την ανάπτυξη του βουλγαρικού εθνικισμού, ο οποίος παρουσίασε ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό σε σχέση τουλάχιστον με τους υπόλοιπους βαλκανικούς εθνικισμούς. Για συγκεκριμένους λόγους, δεν προκάλεσε καταρχήν ρήξη με την οθωμανική νομιμότητα, αλλά πέτυχε μέσα στο πλαίσιο της οθωμανικής τάξης πραγμάτων –και με τη βοήθεια του διεθνούς παράγοντα- να δημιουργήσει πρώτα μία «δική του» εκκλησιαστική Αρχή (1870) και μόνο σε δεύτερη φάση το εθνικό του κράτος (1878)⁹². Ιδιαίτερα μετά τη δημιουργία της Βουλγαρικής Εξαρχίας, η σύνθεση του

⁸⁸ Βλ. H. POULTON, *Macedonians*, ό.π., σελ. 75-77.

⁸⁹ Για την περίοδο από το τέλος της διακυβέρνησης από τους Νεότουρκους (1918) μέχρι και την ίδρυση του τουρκικού εθνικού κράτους βλ. B. LEWIS, *Ανάδυση*, ό.π., σελ. 475-517, Σία ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ασία*, ό.π., σελ. 521-543, καθώς και ενδεικτικά S. J. SHAW, *From Empire to Republic. The Turkish War of Liberation 1918-1923. A Documentary Study*, 6 v., Ankara 2000.

⁹⁰ Για τη βουλγαρική πνευματική, πολιτιστική και εκπαιδευτική αναγέννηση, που σημειώθηκε εκείνη την περίοδο, βλ. ενδεικτικά Nadia DANOVA, *Ο ρόλος των ελληνικών γραμμάτων στις προσπάθειες εκσυγχρονισμού της βουλγαρικής κοινωνίας τον 19^ο αιώνα*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2008, D. MAVRIDOU-LOUKIDOU, I. PAPADRIANOS & D. DARVARIS, *Sa contribution à l' evolution littéraire bulgare, A' Ελληνοβουλγαρικό Συμπόσιο: «Πνευματικές και πολιτιστικές σχέσεις Ελλήνων και Βουλγάρων από τα μέσα του ΙΕ' έως τα μέσα του ΙΘ' αιώνα»*, 22-25 Σεπτεμβρίου 1978, Θεσσαλονίκη 1980, (ανάτυπο από το Ίδρυμα Μελετών της Χερσονήσου του Αίμου), Νάντια ΝΤΑΝΟΒΑ, *Αρχείο του Κωνσταντίν Γιωργιέφ Φώτεινοφ. Η ελληνική αλληλογραφία ενός Βούλγαρου διαφωτιστή*, Τόμος Α', Ελληνική αλληλογραφία, Σόφια 2004 και G. RADEFF, *La Macédoine et la Renaissance bulgare au XIXe siècle*, Sofia 1918.

⁹¹ Για το Βουλγαρικό Εκκλησιαστικό Ζήτημα βλ. ενδεικτικά, μεταξύ άλλων, Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Εγγραφα πατριαρχικά και συνοδικά περί του Βουλγαρικού Ζητήματος*, Κωνσταντινούπολη 1908. Επιπλέον, για το Βουλγαρικό Εκκλησιαστικό Ζήτημα από τις απαρχές του μέχρι και τον Κριμαϊκό Πόλεμο (1853-1856), βλ. ενδεικτικά Zina MARKOVA, *Bălgarskoto cърkovno-nacionalno dviženie do Krimskata Voina* (Το βουλγαρικό εθνικό και εκκλησιαστικό κίνημα μέχρι τον Κριμαϊκό Πόλεμο), Sofija, Bălgarska Akademija na Naukite, Institut za Istorija, (Σόφια, Βουλγαρική Ακαδημία Επιστημών, Ινστιτούτο Ιστορίας) 1976.

⁹² Για τους στόχους του βουλγαρικού εθνικού κινήματος βλ. Π. ΜΑΤΑΛΑΣ, *Έθνος*, ό.π., σελ. 188-189, ενώ για τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου (σημ. Yeşilköy –Yeşil στα οθωμανικά είναι το πράσινο χρώμα, ενώ köy το χωριό. Συνεπώς Yeşilköy σημαίνει πράσινο χωριό. Το Yeşilköy σήμερα πρόκειται για προάστιο της Κωνσταντινούπολης, σε απόσταση 18 χιλιομέτρων από αυτήν-) και το Συνέδριο του Βερολίνου βλ., μεταξύ άλλων, D. DAKIN, *Αγώνας*, ό.π., σελ. 39-49 και ενδεικτικά Ε. ΚΩΦΟΣ, *Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα 1875-1881. Από τις επαναστάσεις Βοσνίας-Ερζεγοβίνης στην ενσωμάτωση της Θεσσαλίας*, Μετάφραση-Επιμέλεια: Lexicon. Χορηγία: Αλεξάνδρα Κανελλοπούλου, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2001. Επίσης, όσον αφορά την αποτυχία της ελληνοβουλγαρικής προσέγγισης την περίοδο 1878-

Ορθόδοξου μιλλέτ ήταν πλέον διαφορετική σε σχέση με ό, τι ίσχυε τουλάχιστον από το τέλος του 18^{ου} αιώνα: από την πνευματική εξουσία του Οικουμενικού Πατριάρχη αποσπάστηκε ένα πολύ μεγάλο μέρος του μέχρι τότε ποιμνίου του⁹³.

Ο αγώνας για τη σύσταση ανεξάρτητης Βουλγαρικής Εκκλησίας ήταν περισσότερο πολιτικός και λιγότερο θρησκευτικός⁹⁴, ενώ η έντονη αμφισβήτηση της εξουσίας του Οικουμενικού Πατριάρχη από τους Ορθόδοξους των Βαλκανίων έφτασε στο αποκορύφωμά της με τη δημιουργία της Βουλγαρικής Εξαρχίας το 1870. Οι οθωμανικές Αρχές εκμεταλλεύτηκαν κατάλληλα τη διένεξη ανάμεσα στη βουλγαρική πλευρά και το Οικουμενικό Πατριαρχείο και επενέβησαν ενεργητικά για τη λύση του ζητήματος⁹⁵. Έτσι στις 27 Φεβρουαρίου/11 Μαρτίου 1870⁹⁶, με σουλτανικό φερμάνι

1900 βλ. Σ. ΣΦΕΤΑΣ, «Όψεις των ελληνο-βουλγαρικών πολιτικών σχέσεων μετά το Συνέδριο του Βερολίνου – Η αποτυχία μιας ελληνοβουλγαρικής προσέγγισης (1878-1900)», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΛΣΤ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2007, σελ. 139-171.

⁹³ Βλ. Π. ΚΟΝΟΡΤΑΣ, *Θεωρήσεις*, ό.π., σελ. 305, Η. VERMEULEN, "Greek Cultural Dominance among the Orthodox Population of Macedonia during the Last Period of Ottoman Rule", στο Α. BLOCK & Η. DRIESSEN (επιμ.), *Cultural Dominance in the Mediterranean Area*, Nijmegen 1984, σελ. 225-246 και Κ. ΚΩΣΤΗΣ, «Κοινότητες, εκκλησία και μιλλέτ στις «ελληνικές» περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά την περίοδο των Μεταρρυθμίσεων», στο *Μνήμων*, 13, 1991, σελ. 57-75. Επιπλέον, για την πορεία του Οικουμενικού Πατριαρχείου την περίοδο που εξετάζεται στη συγκεκριμένη εργασία, βλ. ενδεικτικά Δ. ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Μεταρρύθμιση και Εκκοσμίκευση. Προς μία ανασύνθεση της ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19^ο αιώνα*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2003.

⁹⁴ Βλ. Η. ROULTON, *Macedonians*, ό.π., σελ. 38. Επίσης, για το αν το Βουλγαρικό Ζήτημα ήταν όντως εκκλησιαστικό ή πολιτικό βλ. Π. ΜΑΤΑΛΑΣ, *Έθνος*, ό.π., σελ. 289.

⁹⁵ Βλ. ό.π., σελ. 236-247 και 372. Τώρα, όσον αφορά τις τελευταίες απόπειρες επίλυσης του ζητήματος πριν τη σύσταση της Βουλγαρικής Εξαρχίας, βλ. ενδεικτικά *Ανασκευή της απαντήσεως της Μεγάλης Εκκλησίας εις τα παρά της Υψηλής Πύλης αποσταλέντα σχέδια λύσεως του Βουλγαρικού Ζητήματος*, τυπ. «Μακεδονίας», Εν Κωνσταντινουπόλει 1869. Επιπλέον, για την επίλυση του Βουλγαρικού Εκκλησιαστικού Ζητήματος την περίοδο 1867-1872 βλ. Π. ΜΑΤΑΛΑΣ, *Έθνος*, ό.π., σελ. 371, 372, 374 και 375. Τέλος, για έναν πίνακα των Πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως στο διάστημα 1830-1880 βλ. ό.π., σελ. 377 και ενδεικτικά Β. Θ. ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ, *Οι Οικουμενικοί Πατριάρχαι, 1860-σήμερα*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1977, ενώ γενικότερα για τα άτομα που διετέλεσαν Πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως την περίοδο από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς το 1453 και μετά βλ. ενδεικτικά G. PODSKALSKY, *Η ελληνική θεολογία επί Τουρκοκρατίας, 1453-1821*, Μετάφραση: Πρωτοπρεσβύτερος Γ. Δ. Μεταλληνός, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα 2005, σελ. 495-499, Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Πατριαρχικοί πίνακες*, Αθήνα 2, 1996 και ΓΕΡΜΑΝΟΣ ΣΑΡΔΕΩΝ & ΠΙΣΙΔΙΑΣ, *Συμβολή εις τους πατριαρχικούς καταλόγους Κωνσταντινουπόλεως από της Αλώσεως και εξής*, Κωνσταντινούπολη 1938.

⁹⁶ Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι μέχρι τον Φεβρουάριο του 1923 ίσχυε στην Ελλάδα το Ιουλιανό ημερολόγιο. Σύμφωνα με το εν ισχύ Γρηγοριανό ημερολόγιο, το σουλτανικό διάταγμα ίδρυσης της Βουλγαρικής Εξαρχίας εκδόθηκε 13 ημέρες αργότερα, δηλαδή στις 11 Μαρτίου 1870. Το Γρηγοριανό ημερολόγιο ξεκίνησε να ισχύει την 1^η Μαρτίου, δηλαδή την 16^η Φεβρουαρίου 1923 σύμφωνα με το Ιουλιανό ημερολόγιο, παρά τις αντιδράσεις της Εκκλησίας για την παύση του ως τότε ισχύοντος Ιουλιανού ημερολογίου. Για την εισαγωγή του Γρηγοριανού ημερολογίου βλ. ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ (εκδ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', Αθήνα 1978, σελ. 259.

(διάταγμα δηλαδή) που περιείχε 11 άρθρα⁹⁷, ιδρύθηκε η Αυτοκέφαλη Βουλγαρική Εκκλησία, η Βουλγαρική Εξαρχία⁹⁸. Επιπροσθέτως, το άρθρο 10 του φερμανιού περί «δημοψηφίσματος» στις μικτές επαρχίες⁹⁹, προέβλεπε ότι θα μπορούσαν να ενταχθούν στη δικαιοδοσία της Εξαρχίας και Μητροπόλεις που εξακολούθησαν μετά το 1870 να ανήκουν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, αν τα 2/3 των Ορθόδοξων κατοίκων τους δήλωναν τη βούλησή τους για κάτι τέτοιο¹⁰⁰. Το άρθρο αυτό, που υπήρξε η πιο επίμαχη διάταξη του παραπάνω φερμανιού, ρύθμιζε το Βουλγαρικό Ζήτημα και ευνόησε άμεσα τις βουλγαρικές διεκδικήσεις στον ευρύτερο ιστορικό γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας.

Δύο χρόνια αργότερα (1872), μετά από προτροπή της οθωμανικής εξουσίας, η βουλγαρική πλευρά προχώρησε στην εφαρμογή του φερμανιού και στην εκλογή Εξάρχου. Πρώτος Έξαρχος εκλέχθηκε ο Άνθιμος Βιδύνης¹⁰¹. Ο Έξαρχος έδρευε στην Κωνσταντινούπολη και μετά τον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο¹⁰² η έδρα του μεταφέρθηκε στη Σόφια. Η δημοσίευση του φερμανιού και η εκτέλεσή του κυρίως, προκάλεσαν την άμεση αντίδραση του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Ο Πατριάρχης, αφού καθαίρεσε τους βουλγαρόφρονες ιεράρχες που θεωρήθηκαν υπεύθυνοι, προχώρησε στη σύγκληση της

⁹⁷ Ανάλυση των άρθρων του φερμανιού για την ίδρυση της Εξαρχίας βλ. *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, Έτος Β΄, 1886, τ. Β΄, σελ. 548-560. Στην προϊστορία του ζητήματος αναφέρεται συνοπτικά και η σχετική μελέτη της Δόμνας Δοντά: Domna N. DONTAS, *Greece and the Great Powers, 1863-1875*, Thessaloniki 1966, σελ. 195-200.

⁹⁸ Για την ιστορική πορεία που διέγραψε η Βουλγαρική Εξαρχία μέσα στο χρόνο, βλ. ενδεικτικά Zina MARKOVA, *Bǎlgarskata Ekzarhija, 1870-1879* (Βουλγαρική Εξαρχία, 1870-1879), Bǎlgarskata Akademija na Naukite (Βουλγαρική Ακαδημία Επιστημών), Σόφια 1989, καθώς και R. VON MACH, *The Bulgarian Exarchate; Its History and Extent of its Authority in Turkey*, London 1907. Όσον αφορά την ίδρυση της Βουλγαρικής Εξαρχίας και την ανάμειξη σε αυτήν του Ρώσου πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη εκείνη την περίοδο Ignatiev βλ. ενδεικτικά T. A. MEININGER, *Ignatiev and the Establishment of the Bulgarian Exarchate, 1864-1872. A Study in personal diplomacy*, Madison 1970, ενώ γενικότερα, τώρα, για τη ρωσική εξωτερική πολιτική στην περιοχή των Βαλκανίων, την περίοδο που μας απασχολεί στη συγκεκριμένη εργασία, βλ. ενδεικτικά Barbara JELAVICH, *A century of Russian Foreign Policy 1814-1914*, New York 1964, B. H. SUMMER, *Russia and the Balkans 1870-1880*, Oxford 1937 και Άντα ΔΙΑΛΛΑ, *Η Ρωσία απέναντι στα Βαλκάνια. Ιδεολογία και πολιτική στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009. Τέλος, όσον αφορά, πρώτον, τα όρια της Βουλγαρικής Εξαρχίας, σύμφωνα με το σουλτανικό φερμάνι ίδρυσής της του 1870, βλ. Π. ΜΑΤΑΛΑΣ, *Έθνος*, ό.π., σελ. 373, δεύτερον, τα όρια της Βουλγαρικής Εξαρχίας την περίοδο 1870-1879, βλ. το σχετικό χάρτη που δημοσιεύτηκε στο Zina MARKOVA, *Ekzarhija*, ό.π. και, τρίτον, τα όρια της Βουλγαρικής Εξαρχίας την περίοδο 1870-1912, βλ. το σχετικό χάρτη που δημοσιεύτηκε στο J. IVANOFF, *Les Bulgares devant le Congrès de la Paix. Documents historiques, ethnographiques et diplomatiques. Avec quatre cartes en couleurs*, 2me edition augmentée, Paul Haupt – Librairie Académique, Berne 1919, σελ. 305.

⁹⁹ Με τον όρο επαρχία εννοείται εδώ η εδαφική δικαιοδοσία του Μητροπολίτη.

¹⁰⁰ Βλ. Π. ΜΑΤΑΛΑΣ, *Έθνος*, ό.π., σελ. 247-248, D. DAKIN, *Αγώνας*, ό.π., σελ. 25, H. POULTON, *Macedonians*, ό.π., σελ. 38 και B. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, *Μακεδονία 1871-1909*, ό.π., σελ. 261.

¹⁰¹ Βλ. Π. ΜΑΤΑΛΑΣ, *Έθνος*, ό.π., σελ. 297-299.

¹⁰² Για τον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο βλ. ενδεικτικά T. ΑΜΠΕΛΑΣ, *Ιστορία του Ελληνοβουλγαρικού Πολέμου, 1913*, Ατλαντίς, Νέα Υόρκη 1914, Επανεκδόση: Οργανισμός Δημητρίδη, Θεσσαλονίκη 1993.

Μεγάλης Συνόδου, η οποία θα έπαιρνε την οριστική απόφαση για το ζήτημα¹⁰³. Με Όρο, τελικά, της τοπικής Συνόδου το Σεπτέμβριο του 1872 η Βουλγαρική Εξαρχία κηρύχθηκε σχισματική¹⁰⁴. Η Βουλγαρική Εξαρχία επιβίωσε ως σχισματική μέχρι το 1945, όταν το Οικουμενικό Πατριαρχείο προχώρησε στην άρση του σχίσματος¹⁰⁵.

Επιπλέον, μέσω του φερμανιού του 1870, αναγνωρίστηκε από το οθωμανικό κράτος ένα νέο μιλλέτ, το Bulgar milletī, το οποίο τελούσε υπό τη δικαιοδοσία του Βούλγαρου Εξάρχου. Οι πρώην Rum (Ελληνορθόδοξοι) χωρίστηκαν, κατά συνέπεια, σε Bulgar και Rum. Σύμφωνα με την οθωμανική έννομη τάξη, οι δύο αυτές πληθυσμιακές ομάδες δεν ήταν εθνικές, αλλά θρησκευτικές και διακρίνονταν όχι με βάση την εθνική¹⁰⁶, αλλά την εκκλησιαστική τους υπαγωγή. Έτσι, κατά τις οθωμανικές Αρχές, Bulgar δεν ήταν ο Βούλγαρος, αλλά ο Εξαρχικός, ενώ αντίστοιχα υπό τον όρο Rum δεν νοούταν σε καμία περίπτωση ο Έλληνας, ούτε όμως πλέον ο Ορθόδοξος γενικά, αλλά μόνο ο Πατριαρχικός¹⁰⁷. Με αυτή τη σημασία, της θρησκευτικής κοινότητας δηλαδή, πρέπει να διαβαστούν οι όροι Rum και Bulgar στις οθωμανικές πηγές¹⁰⁸.

Έτσι, αφού με την εκκλησιαστική χειραφέτηση από το Οικουμενικό Πατριαρχείο εξασφαλίστηκε η αυτοτελής εκκλησιαστική εκπροσώπηση στις οθωμανικές Αρχές και το δικαίωμα διορισμού ομοεθνών ιερέων και δασκάλων και της χρήσης της εθνικής γλώσσας, ξεκίνησε η βουλγαρική θρησκευτική και εθνική προσηλυτιστική προσπάθεια στις διαφιλονικούμενες επαρχίες του ευρύτερου ιστορικού γεωγραφικού χώρου της Μακεδονίας¹⁰⁹. Πιο συγκεκριμένα, την περίοδο 1880-1885 περίπου, το Βουλγαρικό Ζήτημα εξελίσσεται σε Μακεδονικό¹¹⁰.

¹⁰³ Βλ. Π. ΜΑΤΑΛΑΣ, *Έθνος*, ό.π., σελ. 299-301 και 327-338.

¹⁰⁴ Βλ. ό.π., σελ. 1 και 335-338, Π. ΚΟΝΟΡΤΑΣ, *Θεωρήσεις*, ό.π., σελ. 308 και Β. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, *Μακεδονία 1871-1909*, ό.π., σελ. 262.

¹⁰⁵ Βλ. Π. ΜΑΤΑΛΑΣ, *Έθνος*, ό.π., σελ. 2 και 348-349.

¹⁰⁶ Για την ιδέα του έθνους και της εθνικής κοινότητας στην ελληνική ιστοριογραφία βλ. Π. Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, «Η ιδέα του έθνους και της εθνικής κοινότητας στην ελληνική ιστοριογραφία», στο ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ / ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ (εκδ.), *Ιστοριογραφία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002, Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας, Τόμος Α'*, Επιμέλεια: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης – Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Αθήνα 2004, σελ. 37-52.

¹⁰⁷ Για ορισμένες προσπάθειες συμβιβασμού Πατριαρχικών και Εξαρχικών στην περιοχή της Έδεσσας την περίοδο που εξετάζεται στη συγκεκριμένη εργασία βλ. ενδεικτικά Δ. ΓΟΝΗΣ, *Ανεπιτυχείς προσπάθειαι συμβιβασμού Βουλγαριστών και Πατριαρχικών εις Βοδενά (Έδεσσα)*, Αθήνα 1973 (ανάτυπον εκ της «Θεολογίας»).

¹⁰⁸ Βλ. Π. ΚΟΝΟΡΤΑΣ, *Θεωρήσεις*, ό.π., σελ. 307, 308 και 309.

¹⁰⁹ Βλ. R.H. DAVISON, *Reform*, ό.π., σελ. 234, G. ZOTIADES, *The Macedonian Controversy*, Ίδρυμα Μελετών της Χερσονήσου του Αίμου, Thessaloniki 1961, A-A. N. TAXIAOY, *Η εθνική αφύπνισις των Βουλγάρων και η εμφάνισις βουλγαρικής εθνικής κινήσεως εν Μακεδονία*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών,

Το Μακεδονικό Ζήτημα¹¹¹ δεν λύθηκε παρά μόνο με τους Βαλκανικούς Πολέμους (Οκτώβριος 1912- Ιούλιος 1913¹¹²) και τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου τον

Θεσσαλονίκη 1974, S. MAKEDONSKI, "Exarchat Bulgare et l' enseignement scolaire en Macédoine, 1870-1912", στο *Études Balkaniques*, 1 (1971), σελ. 104-119, καθώς και ενδεικτικά Κ. KRATCHOUNOV, *La politique extérieure de la Bulgarie 1880-1920*, Σόφια 1932.

¹¹⁰ Βλ. Π. ΜΑΤΑΛΑΣ, *Έθνος*, ό.π., σελ. 38, ΑΘ. Α. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Το Οικουμενικόν Πατριαρχείον έναντι των εμπεριστατών επαρχιών του κατά τον Μακεδονικόν Αγώνα», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΙΣΤ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1976, σελ. 24-38 και κ. Α. ΝΑΝΑΚΗΣ (Μητροπολίτης Αρκαλοχωρίου, Καστελλίου και Βιάννου), «Οικουμενικό Πατριαρχείο. Από την καταδίκη του εθνοφυλετισμού (1872) στον Μακεδονικό Αγώνα», στο ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ (εκδ.), *Επιστημονικό Συνέδριο: Μακεδονικός Αγών. 100 χρόνια από το θάνατο του Παύλου Μελά, 12-13 Νοεμβρίου 2004*, Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 49-58. Τώρα, για το πώς ακριβώς εκδηλώθηκε το Μακεδονικό Ζήτημα βλ. Ε. ΚΩΦΟΣ, «Μακεδονία», στο ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ (εκδ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Αθήνα 1977, σελ. 378-387, ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ (εκδ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', Αθήνα 1977, σελ. 137, καθώς και ενδεικτικά Αναστασία ΚΑΡΑΚΑΣΙΔΟΥ, *Μακεδονικές ιστορίες και πάθη, 1870-1990*, Μετάφραση: Ελένη Αστερίου, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 2000.

¹¹¹ Βλ. ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ (εκδ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', Αθήνα 1977, σελ. 215-254. Επιπλέον, για μία σύντομη ιστορική επισκόπηση του Μακεδονικού Ζητήματος βλ. Κ. ΒΑΒΟΥΣΚΟΣ, «Σύντομος Ιστορία του Μακεδονικού Ζητήματος», στο ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ (εκδ.), *Επιστημονικό Συνέδριο: Μακεδονικός Αγών. 100 χρόνια από το θάνατο του Παύλου Μελά, 12-13 Νοεμβρίου 2004*, Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 23-40. Τέλος, για μία πτυχή αυτού του ζητήματος βλ. Τ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Ο εμφύλιος Μακεδονικός Αγώνας (1904-1908): Εκδοχές του κρατικού μονοπωλίου της συλλογικής μνήμης», στο *ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, Τόμος 23^{ος}, τεύχος 45, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, Δεκέμβριος 2006, σελ. 393-432, Σ. Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Σύντομος επισκόπησης του Μακεδονικού Αγώνος*, Θεσσαλονίκη 1926, καθώς και Ε. ΜΑΥΡΟΥΔΗΣ, «Μακεδονία και ο ακήρυκτος πόλεμος του ελληνικού στρατού 1904-1908», στο ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ (εκδ.), *Επιστημονικό Συνέδριο: Μακεδονικός Αγών. 100 χρόνια από το θάνατο του Παύλου Μελά, 12-13 Νοεμβρίου 2004*, Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 59-66.

¹¹² Βλ. ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ (εκδ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', Αθήνα 1977, σελ. 289-355, H. ROULTON, *Macedonians*, ό.π., σελ. 72-75, D. DAKIN, *Αγώνας*, ό.π., σελ. 557-613, Ι. Α. ΠΑΠΑΔΡΙΑΝΟΣ, «Το Μακεδονικό Ζήτημα κατά τις σερβοβουλγαρικές διαπραγματεύσεις στα 1911-1912 για τη σύναψη συνθήκης συμμαχίας», στο *Μακεδονικά*, Τόμος Λ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1995-1996, σελ. 313-325 και Άννα ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Οι διπλωματικές συνομιλίες του Μαυροβουνίου και της Ελλάδας κατά την περίοδο της σύναψης της «Βαλκανικής Συμμαχίας» του 1912», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΛΖ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2008, σελ. 271-289. Επιπλέον, για τις στρατιωτικές επιχειρήσεις που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων βλ. ενδεικτικά ΓΕΝΙΚΟΝ ΕΠΙΤΕΛΕΙΟΝ ΣΤΡΑΤΟΥ – ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΡΑΤΟΥ, *Επίτομη Ιστορία των Βαλκανικών Πολέμων, 1912-1913*, Αθήνα 1987, ΓΕΝΙΚΟΝ ΕΠΙΤΕΛΕΙΟΝ ΣΤΡΑΤΟΥ, *Ο ελληνικός στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913*, Τόμος Α', Παράρτημα, Εθνικόν Τυπογραφείον, Εν Αθήναις 1932, ΓΕΝΙΚΟΝ ΕΠΙΤΕΛΕΙΟΝ ΣΤΡΑΤΟΥ, *Ο ελληνικός στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913*, Τόμος Β', Επιχειρήσεις εν Ηπείρῳ, Εθνικόν Τυπογραφείον, Εν Αθήναις 1932, ΓΕΝΙΚΟΝ ΕΠΙΤΕΛΕΙΟΝ ΣΤΡΑΤΟΥ, *Ο ελληνικός στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913*, Τόμος Β', Παράρτημα, Εθνικόν Τυπογραφείον, Εν Αθήναις 1932, ΓΕΝΙΚΟΝ ΕΠΙΤΕΛΕΙΟΝ ΣΤΡΑΤΟΥ, *Ο ελληνικός στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913*, Τόμος Γ', Παράρτημα, Εθνικόν Τυπογραφείον, Εν Αθήναις 1932, ΓΕΝΙΚΟΝ ΕΠΙΤΕΛΕΙΟΝ ΣΤΡΑΤΟΥ, *Ο ελληνικός στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913*, Τόμος Γ', Παράρτημα 2^ο, Εθνικόν Τυπογραφείον, Εν Αθήναις 1935, Φ. ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ, *Ημερολόγιο. Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913*, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 1988, Μ. Α. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, *Ο ελληνικός στρατός κατά τους βαλκανικούς πολέμους του 1912-1913: Επιχειρήσεις εν Μακεδονία*, Εθνικό Τυπογραφείο, Εν Αθήναις 1939, Σ. ΜΕΛΑΣ, *Οι πόλεμοι του 1912-1913. Μακεδονία, Ήπειρος, Αιγαίον, ο πόλεμος της διπλωματίας*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Βλάσση, Αθήνα 1990, Κ. ΠΡΑΪΣ, *Οι Βαλκανικοί αγώνες. Πολιτική και στρατιωτική Ιστορία των εν Μακεδονία Βαλκανικών Πολέμων. Απομνημονεύματα – ανταποκρίσεις – ρεπορτάζ*, Εκδόσεις Εκάτη, Αθήνα 1990, ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ, *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων 1910-1914*, Ελληνικό

Αύγουστο του 1913¹¹³. Παράλληλα, με αυτό τον τρόπο έλαβε τέλος η οθωμανική κυριαρχία στον ευρύτερο ιστορικό γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας, που είχε ξεκινήσει από τα μέσα-τέλη του 14^{ου} αιώνα¹¹⁴. Πιο συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου (1912) οι στρατοί των βαλκανικών κρατών προχωρούν και σταματούν εκεί, όπου ο ένας συναντά τον άλλο¹¹⁵. Όλα τα σχετικά με τη χάραξη των συνόρων καθορίστηκαν με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου το 1913¹¹⁶. Με τον καθορισμό των συνόρων, πολλοί σλαβόφωνοι πληθυσμοί εντάσσονται στο ελληνικό, στο βουλγαρικό και στο σερβικό κράτος¹¹⁷. Το αποτέλεσμα είναι ότι στην Ελλάδα

Λογοτεχνικό Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 1993, TR. STOJANOVICH, *Balkan Wars: The First and Last Europe*, New York 1994, Λύντια ΤΡΙΧΑ, *Ημερολόγιο και γράμματα από το μέτωπο. Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913*, Ελληνικό Λογοτεχνικό Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 1993, Λ. ΤΡΟΤΣΚΙ, *Τα Βαλκάνια και οι Βαλκανικοί Πόλεμοι*, Μετάφραση: Παρασκευάς Ματάλας, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1993, καθώς και Γ. ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ, «Η εμπόλεμη Ελλάδα. Βαλκανικοί Πόλεμοι, Μακεδονικό μέτωπο, Ουκρανία», στο *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1770-2000*, Τόμος 6 «Η εθνική ολοκλήρωση (1909-1922). Από το κίνημα στο Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή», Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 63-82. Τέλος, για μία συνολική αποτίμηση των Βαλκανικών Πολέμων βλ. ενδεικτικά DOTATION CARNEGIE POUR LA PAIX INTERNATIONALE, *Enquête dans les Balkans. Rapport présenté aux directeurs de la Dotation par les membres de la Commission d'enquête*, Παρίσι 1914.

¹¹³ Για την κατάσταση που επικρατούσε στην περιοχή του ευρύτερου ιστορικού γεωγραφικού χώρου της Μακεδονίας την περίοδο από το 1909 μέχρι το 1912, καθώς και για τις διπλωματικές εξελίξεις που έλαβαν χώρα την ίδια περίοδο βλ. ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ (εκδ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ΄, Αθήνα 1977, σελ. 279-280 και 280-289.

¹¹⁴ Βλ. H. POULTON, *Macedonians*, ό.π., σελ. 26, Γ. Χ. ΧΙΟΝΙΔΗΣ, «Η ανέκδοτη βιβλιογραφία για τη Μακεδονία στα χρόνια της Τουρκοκρατίας του «εκ Μόσχας φιλέλληνας Ιωάννου Πετρώφ»», στο *Μακεδονικά*, Τόμος Α΄, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1995-1996, σελ. 139-151, καθώς και ενδεικτικά Ι. ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ & Ι. ΧΑΣΙΩΤΗΣ, *Η Νεότερη και Σύγχρονη Μακεδονία, Τόμος Ι: Ιστορία, κοινωνία, οικονομία, πολιτισμός: Η Μακεδονία κατά την Τουρκοκρατία*, Επιμέλεια: Ιωάννης Κολιόπουλος, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1990. Τώρα, για την περιοχή της Έδεσσας συγκεκριμένα, που αποτελεί το επίκεντρο της έρευνάς μας βλ. ενδεικτικά Γ. Ι. ΜΙΝΤΣΗΣ, «Η κατάληψη της Έδεσσας από τους Τούρκους (1389)», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΚΘ΄, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1993-1994, σελ. 257-260, Κ. Γ. ΣΤΑΛΙΔΗΣ, *Η Έδεσσα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας (14ος αιώνας-1912)*, Έδεσσα 1988, Κ. Γ. ΣΤΑΛΙΔΗΣ, *Οι συντεχνίες και τα επαγγέλματα στην Έδεσσα την περίοδο της Τουρκοκρατίας*, Εκδόσεις Ερώδιος, Θεσσαλονίκη 1999, καθώς και Π. ΧΙΔΙΡΟΓΛΟΥ, «Νεότερες επισημάνσεις για την Έδεσσα της περιόδου της Τουρκοκρατίας», στο Γ. ΚΙΟΥΤΟΥΣΚΑΣ (επίμ.), *Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου: Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός, Έδεσσα, 4-6 Δεκεμβρίου 1992*, Δήμος Έδεσσας – τυπ. Στέφανος Βαγουρδής, Έδεσσα 1995, σελ. 225-230.

¹¹⁵ Για τις στρατιωτικές επιχειρήσεις που πραγματοποιήθηκαν από την πλευρά της Ελλάδας κατά τη διάρκεια του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου βλ. ενδεικτικά ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΡΑΤΟΥ (Δ.Ι.Σ.), *Ο ελληνικός στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913*, Τόμος Α΄, *Επιχειρήσεις κατά των Τούρκων στη Μακεδονία και τα νησιά του Αιγαίου (Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος)*, Αθήνα 1988.

¹¹⁶ Για έναν χάρτη της Βαλκανικής Χερσονήσου μετά την υπογραφή της Συνθήκης του Βουκουρεστίου τον Αύγουστο του 1913 βλ. ΓΕΝΙΚΟΝ ΕΠΙΤΕΛΕΙΟΝ ΣΤΡΑΤΟΥ – ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΡΑΤΟΥ, *Ο Μακεδονικός Αγών και τα εις Θράκην Γεγονότα*, Αθήναι 1979, σελ. 317. Επιπλέον, για τους όρους της Συνθήκης του Βουκουρεστίου βλ. ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ (εκδ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ΄, Αθήνα 1977, σελ. 352-355.

¹¹⁷ Για την ιστορική πορεία που ακολούθησε η περιοχή της ελληνικής Μακεδονίας από την προσάρτησή της στην Ελλάδα το 1913, μέχρι και τη σημερινή περίοδο και, ως εκ τούτου και η περιοχή της Έδεσσας, που αποτελεί το επίκεντρο της μελέτης της συγκεκριμένης εργασίας, βλ. ενδεικτικά Ι. ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ &

ακολουθήθηκε από τότε μία πολιτική, ώστε αυτοί οι πληθυσμοί να ενστερνιστούν την ελληνική εθνική ιδέα και να εξελληνιστούν μέσω των σχολείων και άλλων μεθόδων¹¹⁸. Αντίστοιχη πολιτική βέβαια ακολουθήθηκε τόσο στη Βουλγαρία, όσο και στη Σερβία¹¹⁹.

Πάντως, το πρόβλημα των μειονοτήτων προέκυψε ουσιαστικά για την Ελλάδα μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους¹²⁰. Μεγάλες μετακινήσεις πληθυσμών σημάδεψαν

Ι. ΧΑΣΙΩΤΗΣ, *Η Νεότερη και Σύγχρονη Μακεδονία, Τόμος 2: Ιστορία, κοινωνία, οικονομία, πολιτισμός: Η Μακεδονία από την απελευθέρωση ως τις μέρες μας*, Επιμέλεια: Ιωάννης Κολιόπουλος, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1990 και Γ. Ι. ΜΙΝΤΣΗΣ, *80 χρόνια ελεύθερη Έδεσσα, 1912-1992, σύγχρονη Ιστορία της πόλης και της περιοχής*, Δήμος Έδεσσας, Έδεσσα 1992.

¹¹⁸ Για την πολιτική αφομοίωση στην ελληνική Μακεδονία βλ. Χριστίνα ΒΑΡΔΑ, «Όψεις της πολιτικής αφομοίωσης στη δυτική Μακεδονία στο Μεσοπόλεμο», στο *ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, Τόμος 10^{ος}, τεύχη 18, 19, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, Ιούνιος, Δεκέμβριος 1993, σελ. 151-170 και Λένα ΔΙΒΑΝΗ, *Ελλάδα και μειονότητες. Το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*⁴, Καστανιώτης, Αθήνα 2000, σελ. 74-81. Τώρα, για την ετερογλωσσία και τους αφομοιωτικούς μηχανισμούς βλ. Τ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Ετερογλωσσία και αφομοιωτικοί σχεδιασμοί: η περίπτωση της ελληνικής Μακεδονίας μετά την απελευθέρωση (1912-1913)», στο *ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, Τόμος 19^{ος}, τεύχος 36, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, Ιούνιος 2002, σελ. 75-128. Επιπλέον, για τις καινούργιες συνθήκες που έχουν διαμορφωθεί στη Βόρεια Ελλάδα μετά το 1913 βλ. Τ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Γλώσσα*, ό.π., σελ. 71-72 και ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ, *Ourselves and Others. The Development of a Greek Macedonian Cultural Identity since 1912*. Edited by Peter Mackridge and Eleni Yannakakis, Berg, Oxford – New York 1997. Τέλος, για τις εξελίξεις που διαδραματίστηκαν στην ελληνική πραγματικότητα, τόσο κατά τη μεταπολεμική περίοδο, όσο και κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα γενικότερα, όσον αφορά το Μακεδονικό Ζήτημα, βλ. Σ. ΒΑΛΑΝΤΗ, «Εθνικισμός και εσωτερική πολιτική: Μακεδονικό και Βορειοηπειρωτικό στη μεταπολεμική κομματική διαμάχη», στο ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΣΠΟΥΔΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ (ΙΔΡΥΤΗΣ: ΣΧΟΛΗ ΜΩΡΑΪΤΗ) (εκδ.), *Επιστημονικό Συμπόσιο: Έθνος-Κράτος-Εθνικισμός (21-22 Ιανουαρίου 1994)*, Αθήνα 1995, σελ. 253-286, Ε. ΚΩΦΟΣ, «Ελληνικό Κράτος και Μακεδονικές Ταυτότητες (1950-2005)», στο ΙΔΡΥΜΑ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΑ, *Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*², Επιμέλεια: Ιωάννης Στεφανίδης, Βλάσης Βλασίδης, Ευάγγελος Κωφός, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2008, σελ. 355-418, καθώς και Σ. ΣΦΕΤΑΣ, *Όψεις του Μακεδονικού Ζητήματος στον 20ό αιώνα*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001.

¹¹⁹ Βλ. Τ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Γλώσσα*, ό.π., σελ. 139.

¹²⁰ Για το πρόβλημα αυτό βλ. ενδεικτικά ΙΔΡΥΜΑ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΑ (Θεσσαλονίκη), *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια: Μνήμη και ενσωμάτωση*, Επιμέλεια: Βασίλης Κ. Γούναρης, Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2004, Beitullah DESTANI, *Ethnic minorities in the Balkan States, 1860-1971*, 6 Volumes, Archive Editions, London 2003, Ελισάβετ ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗ, «Σλαβόφωνοι και πρόσφυγες. Κοινωνικές και εθνολογικές πλευρές του Μακεδονικού Ζητήματος κατά τη μεσοπολεμική περίοδο», στο *Βαλκανικά Σύμμεικτα* (10), 1998, σελ. 199-224, Π. ΜΗΛΙΩΤΗΣ, *Η εν Νεϊγύ Σύμβασις της Ελληνοβουλγαρικής Μεταναστεύσεως της 14/27 Νοεμβρίου 1919 και η εφαρμογή αυτής*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών – Ίδρυμα Μελετών της Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1962, Ι. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, "Minority Rights and educational problem in Greek Interwar Macedonia: the case of primer 'Abecedar'", στο *Journal of Modern Greek Studies*, 14/2, 1996, Η. POULTON, *Minorities in the Balkans*, Minority Rights Group, London 1989, Η. POULTON, *The Balkans: Minorities and States in Conflict*, Minority Rights Group, London 1994, Κ. ΣΚΟΡΔΥΛΗΣ, «Μειονότητες και προπαγάνδα στη Βόρεια Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο», στο *Ιστορ* 7, τ. 12, Αθήνα 1994, σελ. 718, *Σύμβασις μεταξύ Ελλάδος και Βουλγαρίας, περί αμοιβαίας και εθελουσίας μεταναστεύσεως των φυλετικών μειονοτήτων, υπογραφείσα εν Νεϊγύ τη 14/27^η Νοεμβρίου 1919*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Εν Αθήναις 1919, Αρετή ΤΟΥΝΤΑ-ΦΕΡΓΑΔΗ, *Ελληνοβουλγαρικές μειονότητες. Το Πρωτόκολλο Πολίτη-Καλφώφ 1924-1925*, Ίδρυμα Μελετών της Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1986, Αρετή ΤΟΥΝΤΑ-ΦΕΡΓΑΔΗ, *Μειονότητες στα Βαλκάνια. Βαλκανικές διασκέψεις, 1930-1934*, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1994, Κ. ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ, *Το διεθνές και ευρωπαϊκό καθεστώς προστασίας των γλωσσικών δικαιωμάτων των μειονοτήτων και η ελληνική έννομη τάξη*, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα 1996, Κ. ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ & Δ.

αυτή την περιοχή των Βαλκανίων από τις αρχές του 20ού αιώνα και συνεχίστηκαν μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1920¹²¹. Όσον αφορά, τώρα, τη γενικότερη γεωγραφική κατανομή των σλαβοφώνων σε όλη την ελληνική Μακεδονία, επίσημες και απόρρητες πηγές συμφωνούν μεταξύ τους. Ύστερα από τις πληθυσμιακές μετατοπίσεις της περιόδου 1912-1925¹²², το μεγαλύτερο μέρος των Σλαβομακεδόνων¹²³ της Ελλάδας βρίσκεται πλέον εντοπισμένο στη Βορειοδυτική Μακεδονία και στον –γειτονικό με αυτήν– Νομό Πέλλης¹²⁴. Τελικό αποτέλεσμα όλων αυτών των ανακατατάξεων υπήρξε αλλού μεν (Ανατολική Μακεδονία) η σημαντική αριθμητική μείωση του σλαβόφωνου στοιχείου σε σχέση με πριν, αλλού δε (όπως στην Επαρχία Κιλκίς, που μέχρι το 1913 αποτελούσε το προπύργιο της Εξαρχίας στη νοτιότερη περιοχή του ευρύτερου ιστορικού γεωγραφικού χώρου της Μακεδονίας¹²⁵) η σχεδόν ολοκληρωτική εξάλειψή του¹²⁶.

ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ (επιμέλεια), *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1997, Riki VAN BOESCHOTEN, “Greece and minority languages”, paper presented at the international conference “Nations and languages”, University of Leuven, June 1994, Riki VAN BOESCHOTEN, “Minority languages in Northern Greece. Study visit to Florina, Aridaia”, *Report to the European Commission*, September 1993, ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΠΙ ΤΩΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ, *Συνθήκη μεταξύ των Προεχουσών Συμμάχων και Συνησπισμένων Δυνάμεων και της Ελλάδος, περί προστασίας των εθνικών κ.λ.π. μειονοτήτων*, υπογραφείσα εν Σέβραις τη 28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1920, Εν Αθήναις 1920, ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ – ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΚΤΗΜΑΤΩΝ ΚΡΑΤΟΥΣ, *Έκθεσις περί των εν Μακεδονία προσφύγων*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Εν Αθήναις 1916, Χ. ΚΑΡΑΧΡΗΣΤΟΣ, *Ψυχολογική εξέτασις του προβλήματος των ξενοφώνων*, Αθήνα 1923 και ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ – ΤΜΗΜΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ, *Οδηγία δια τας γλωσσικάς ασκήσεις του νηπιαγωγείου των ξενοφώνων*, Τύποις Σ. Παντελή & Ν. Ξενοφωντίδου, Εν Θεσσαλονίκη 1913.

¹²¹ Βλ. Λένα ΔΙΒΑΝΗ, *Ελλάδα*, ό.π., σελ. 54. Τώρα, όσον αφορά ενδεικτικά την ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών βλ. Κ. ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ (επιμέλεια), *Ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2006.

¹²² Για τις ανταλλαγές πληθυσμών που έλαβαν χώρα την περίοδο 1912-1925 ανάμεσα στην Ελλάδα, τη Βουλγαρία και την Τουρκία βλ. ενδεικτικά D. PENTZOPOULOS, *The Balkan exchange of minorities and its impact upon Greece*, Paris 1962, S. P. LADAS, *The exchange of minorities Bulgaria, Greece and Turkey*, The MacMillan Company, New York 1932, Ι. Δ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, *Μετακινήσεις σλαβόφωνων πληθυσμών (1912-1930). Ο πόλεμος των στατιστικών*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2003, Ι. Δ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, «Η Μακεδονία του 1930 μέσα από τις στατιστικές. Η περίπτωση των σλαβοφώνων», στο *ΙΕ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο. Πρακτικά Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας*, Θεσσαλονίκη 1995, Α. Α. ΠΑΛΛΗΣ, *Στατιστική μελέτη περί των φυλετικών μεταναστεύσεων Μακεδονίας και Θράκης κατά την περίοδο 1912-1924*, τυπ. Ι. Β. Βάρτσος, Αθήναι 1925, Α. Α. ΠΑΛΛΗΣ, *Γενικά στατιστικά των προσφύγων Μακεδονίας επί τη βάσει των μέχρι τέλους Ιουνίου του 1915 συλλεχθέντων στοιχείων*, Θεσσαλονίκη, χ.ο., 1915, Α. Α. ΠΑΛΛΗΣ, *Συλλογή των κυριότερων στατιστικών των αφορωσών την ανταλλαγή των πληθυσμών*, Αθήναι 1929 και Α. Α. ΠΑΛΛΗΣ, «Φυλετικές μεταναστεύσεις στα Βαλκάνια και διωγμοί του Ελληνισμού (1912-1924)», στο *Δελτίο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 1 (1977), σελ. 75-88. Για τις πολιτικές εξελίξεις, τώρα, που έλαβαν χώρα στην Ελλάδα την ίδια περίπου περίοδο βλ. ενδεικτικά Γ. ΒΕΝΤΗΡΗΣ, *Η Ελλάς του 1910-1920. Ιστορική μελέτη*², 2 Τόμοι, Εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1970.

¹²³ Για τη χρήση του όρου «Σλαβομακεδόνες» βλ. λίγο παρακάτω.

¹²⁴ Βλ. Τ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Γλώσσα*, ό.π., σελ. 31-32.

¹²⁵ Είναι χαρακτηριστικό όσον αφορά τη συγκεκριμένη περιοχή, ότι ενώ η πόλη του Κιλκίς και άλλοι 39, κοντινοί σε αυτήν, Εξαρχικοί οικισμοί καταστράφηκαν ολοσχερώς από τον ελληνικό στρατό τον Ιούνιο του 1913, στο πλαίσιο του Β΄ Βαλκανικού Πολέμου (βλ. αναλυτικότερα Σ. ΚΑΡΑΒΑΣ, *Κοινότητα*, ό.π.,

Κλείνοντας την εισαγωγή, θα τεθούν ορισμένα ερωτήματα σχετικά με το ζήτημα των όρων που απαντώνται στις πηγές και που δηλώνουν συλλογικές συνειδήσεις, και συγκεκριμένα με τη ρευστότητα που παρουσιάζουν την περίοδο που εξετάζεται σε αυτή την εργασία. Αντίστοιχο πρόβλημα παρουσιάζει η μεταφορά των όρων αυτών στη σύγχρονη βιβλιογραφία: Πρόκειται συγκεκριμένα για τους όρους «Έλληνας», «Βούλγαρος», «Ρωμιός», «Πατριαρχικός», «Εξαρχικός», «Βλάχος», «Μουσουλμάνος», «Τούρκος» κ.ά.

Η ρευστότητα των όρων που δηλώνουν συλλογικές συνειδήσεις έγκειται στο ότι μετά τη διάδοση και τη σταδιακή επικράτηση της εθνικής ιδεολογίας τον 19^ο αιώνα, χρησιμοποιήθηκαν από τους εκπροσώπους του ελληνικού και του βουλγαρικού εθνικισμού, διαφορετικά κριτήρια προσδιορισμού των συλλογικών συνειδήσεων των Ορθόδοξων πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ιδιαίτερα του ευρύτερου ιστορικού γεωγραφικού χώρου της Μακεδονίας, αλλά και της Θράκης¹²⁷. Έτσι, για παράδειγμα, ο βουλγαρόφωνος Πατριαρχικός ήταν για την οθωμανική διοίκηση και το Οικουμενικό Πατριαρχείο μέλος του Rum milletî, για τους εκπροσώπους του ελληνικού

σελ. 30-32), την ίδια χρονική στιγμή (1913-1914) εκδίδονταν στην Αθήνα πονήματα από την πλευρά της Ελλάδας, που υποστήριζαν ότι την περίοδο 1912-1913 διαπράχθηκαν ωμότητες από την πλευρά της Βουλγαρίας σε περιοχές όχι ιδιαίτερα μακρινές σε σχέση με την περιοχή του Κιλίκι (βλ. ενδεικτικά *Αι βουλγαρικά ωμότητες εν τη ανατολική Μακεδονία και Θράκη, 1912-1913. Γεγονότα, εκθέσεις, έγγραφα, επίσημοι μαρτυρίες*, Εν Αθήναις 1914 και *Atrocités bulgares en Macédoine (faits et documents). Exposé de la Commission d'enquête de l'Association Macédonienne rendue sur les lieux*, Imprimerie "Hestia", Αθήνα 1913). Τέλος, για την περιοχή του Κιλίκι την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα βλ. Χ. Π. ΙΝΤΟΣ, «Κέντρα οργάνωσης, δράσης και αντίστασης των Ελλήνων στον Ν. Κιλίκι κατά την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα», στο ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ (εκδ.), *Επιστημονικό Συνέδριο: Μακεδονικός Αγών. 100 χρόνια από το θάνατο του Παύλου Μελά, 12-13 Νοεμβρίου 2004*, Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 177-192.

¹²⁶ Βλ. Τ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Γλώσσα, ό.π.*, σελ. 32-33, Τ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Το όνομα του άλλου. Από τους Ελληνοβούλγαρους στους ντόπιους Μακεδόνες», στο ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΣΠΟΥΔΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ (ΙΔΡΥΤΗΣ: ΣΧΟΛΗ ΜΩΡΑΪΤΗ) (εκδ.), *Επιστημονικό Συμπόσιο: Μειονότητες στην Ελλάδα (7-9 Νοεμβρίου 2002)*, Αθήνα 2002, σελ. 367-405, Χ. ΛΙΘΟΞΟΟΥ, «Η μητρική γλώσσα των κατοίκων του ελληνικού τμήματος της Μακεδονίας πριν και μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών», στο *Θέσις*, Θεσσαλονίκη 1997, σελ. 38, Ν. Β. ΒΛΑΧΟΣ, *Η εθνολογική σύνθεσις των ανηκόντων εις την Ελλάδα τμημάτων της Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης*, Εκδόσεις Αετός, Αθήνα 1945, S. P. KYRIAKIDES, *The northern ethnological boundaries of hellenism*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών – Ίδρυμα Μελετών της Χερσονήσου του Αίμου, Thessaloniki 1955 και ενδεικτικά Ε. ΚΩΦΟΣ, «Εθνική κληρονομιά και εθνική ταυτότητα στη Μακεδονία του 19^{ου} και του 20ού αιώνα», στο Θ. ΒΕΡΕΜΗΣ (εισαγωγή-επιμέλεια), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, μετάφραση Γιάννης Στεφανίδης, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1999, σελ. 199-269.

¹²⁷ Βλ. ενδεικτικά Π. Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, ««Νοερές κοινότητες» και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια», στο Θ. ΒΕΡΕΜΗΣ (εισαγωγή-επιμέλεια), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, μετάφραση Γιάννης Στεφανίδης, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1999, σελ. 53-131.

εθνικισμού «Έλληνας», ενώ για τους εκπροσώπους του βουλγαρικού εθνικισμού «Βούλγαρος». Σε αυτές τις διαφοροποιήσεις στηρίχθηκε και η έντονη αντιπαράθεση μεταξύ των εκπροσώπων του ελληνικού και του βουλγαρικού εθνικισμού τόσο στον ευρύτερο ιστορικό γεωγραφικό χώρο τόσο της Μακεδονίας, όσο και της Θράκης κατά τα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20ού αιώνα.

Τους οπαδούς του ελληνικού εθνικισμού, εξυπηρετούσε κατά την αντιπαράθεση αυτή το κριτήριο της εκκλησιαστικής υπαγωγής που ίσχυε στην οθωμανική έννομη τάξη. Έτσι, όλοι όσοι δεν είχαν ενταχθεί στην Εξαρχία, δηλαδή αυτοί που εξακολουθούσαν μετά το 1870 να αναγνωρίζουν τον Οικουμενικό Πατριάρχη ως ανώτατη εκκλησιαστική Αρχή, θεωρήθηκαν «Έλληνες» ανεξάρτητα από οποιοδήποτε άλλο κριτήριο (γλώσσα κλπ.)¹²⁸. Από τη δική του πλευρά το Οικουμενικό Πατριαρχείο ακολούθησε την ίδια γραμμή με τους εκπροσώπους του ελληνικού εθνικισμού¹²⁹, χωρίς όμως να ταυτιστεί απόλυτα μαζί τους. Πιο συγκεκριμένα, ενδιαφερόταν να κρατήσει υπό την πνευματική του δικαιοδοσία, δηλαδή ενταγμένους στο Rum milleti, όσο μεγαλύτερους σε αριθμό σλαβόφωνους Ορθόδοξους πληθυσμούς ήταν δυνατόν. Αντίθετα, για τους εκπροσώπους του βουλγαρικού εθνικισμού, όλοι οι σλαβόφωνοι πληθυσμοί της νότιας Βαλκανικής Χερσονήσου ήταν από εθνική άποψη Βούλγαροι και έπρεπε να αποσπαστούν από το Οικουμενικό Πατριαρχείο για να ενταχθούν στη Βουλγαρική Εξαρχία, ή, κατά την οθωμανική έννομη τάξη, στο Bulgar milleti¹³⁰.

¹²⁸ Για τον τρόπο που η Ορθοδοξία υπηρετεί την ελληνική εθνική ιδεολογία σε αυτή την περίπτωση βλ. ενδεικτικά Μαρία ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ, «Η χρήση της Ορθοδοξίας ως μέσου διαμόρφωσης της ελληνικής ταυτότητας στη Μακεδονία στις αρχές του 20ού αιώνα», στο ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΣΠΟΥΔΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ (ΙΔΡΥΤΗΣ: ΣΧΟΛΗ ΜΩΡΑΪΤΗ) (εκδ.), *Επιστημονική Ημερίδα: Ορθοδοξία, Έθνος και Ιδεολογία (7 Σεπτεμβρίου 2005)*, Αθήνα 2007, σελ. 145-152 και G. ANGELOPOULOS, "Perceptions, Construction and Definition of Greek National Identity in Late 19th Early 20th century in Macedonia", στο *Balkan Studies* (36/2: 247-263), (1995). Επιπλέον, για το πώς η θρησκεία, την ίδια περίπου περίοδο, αποτελούσε βασικό συστατικό στοιχείο του εθνικισμού στην ευρύτερη περιοχή γενικότερα βλ. G. GEORGIADIS-ARNAKIS, "The role of Religion in the Development of Balkan Nationalism", στο CH. & Barbara JELAVICH (επιμ.), *The Balkans in Transition*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1963, σελ. 115-144 και E. TURCZYNSKI, "Nationalism and Religion in Eastern Europe", στο *European Quarterly*, 5/4: 1971, σελ. 468-486. Τέλος, για τα χαρακτηριστικά του εθνικισμού στα Βαλκάνια και την ευρύτερη περιοχή την περίοδο που εξετάζεται στη συγκεκριμένη εργασία βλ. P. F. SUGAR, "External and Domestic Roots of Eastern European Nationalism", στο P. F. SUGAR, Ivo J. LEDERER (επιμ.), *Nationalism in Eastern Europe*, Seattle – London 1971, σελ. 3-54, καθώς και V. TODOROV, "State, Nation, Nationalism on the Balkans (Some Aspects of Theory and Practice)", στο *Études Balkaniques*, No 3, 1994, σελ. 102-120.

¹²⁹ Για τον νεότερο ελληνικό εθνικισμό βλ. ST. XYDIS, "Modern Greek Nationalism", στο *Nationalism in Eastern Europe*, London 1969.

¹³⁰ Βλ. Π. ΚΟΝΟΠΤΑΣ, *Θεωρήσεις*, ό.π., σελ. 307-308.

Τέλος, αξίζει να τονιστεί ότι λιγότερο εύκολα αποδεικνύονται τα πράγματα όσον αφορά την ορολογία με την οποία υποδηλώνει κανείς την πληθυσμιακή ομάδα που ζει σήμερα στο εσωτερικό της ελληνικής Μακεδονίας και έχει ως μητρική γλώσσα τα σλαβομακεδόνικα¹³¹. Είναι σχεδόν αδύνατο να βρεθεί ένας όρος που να ικανοποιεί ταυτόχρονα όλους αυτούς τους ανθρώπους¹³². Τελικά, ως η πλέον δόκιμη λύση απέναντι σε αυτό το ζήτημα, κρίνεται η χρήση του όρου «Σλαβομακεδόνες» για τον προσδιορισμό του συνόλου αυτής της πληθυσμιακής ομάδας¹³³.

¹³¹ Για τα σλαβομακεδόνικα που ομιλούνταν στον ευρύτερο ιστορικό γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας την περίοδο που εξετάζεται στη συγκεκριμένη εργασία βλ. Τ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Γλώσσα*, ό.π., σελ. 33-45 και ενδεικτικά ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΩΝ ΟΜΑΔΩΝ (φορέας), *Γλωσσική ετερότητα στην Ελλάδα. Οι γλώσσες της μειονότητας της Δυτικής Θράκης (τοόρκικα-πομάκικα): Τα βλάχικα: Οι σλαβικές διάλεκτοι της Μακεδονίας: Τα αρβανίτικα*, Επιμέλεια: Λεωνίδας Εμπειρίκος, Αλεξάνδρα Δ. Ιωαννίδου, Ελένη Καραντζόλα κ.ά., Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001. Επιπλέον, για τους «βουλγαρόφιλους» Σλαβόφωνους στην Ελλάδα βλ. Λένα ΔΙΒΑΝΗ, *Ελλάδα*, ό.π., σελ. 298-348.

¹³² Για την πληθυσμιακή αυτή ομάδα βλ. ενδεικτικά Β. Κ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, *Οι Σλαβόφωνοι της Μακεδονίας: Η πορεία της ενσωμάτωσης στο ελληνικό εθνικό κράτος, 1870-1940*, Θεσσαλονίκη 1994, Β. Κ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, «Οι Σλαβόφωνοι της Μακεδονίας. Η πορεία της ενσωμάτωσης στο ελληνικό εθνικό κράτος, 1870-1940», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΚΘ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1993-1994, σελ. 209-236, Anastasia KARAKASIDOU, "Politicizing Culture: Negating Ethnic Identity in Greek Macedonia", στο *Journal of Modern Greek Studies*, Vol. 11, 1993, σελ. 1-21, Anastasia KARAKASIDOU, "Women of the Family, Women of the Nation: National Enculturation Among Slavic Speakers in Northwestern Greece", στο *Women's Studies International Forum*, Vol. 19, 1996, σελ. 99-109, Φ. ΚΑΡΑΜΠΙΟΤ, «Σλαβομακεδόνες και Κράτος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο *Ιστορ*, τ. 10, Αθήνα 1997, σελ. 12, Ε. ΚΩΦΟΣ, «Ιδεολογικές αφετηρίες του Σλαβομακεδονισμού. Επιπτώσεις στη σύγχρονη μορφή του Μακεδονικού», στο *Μνημοσύνη*, τ. 11, Θεσσαλονίκη 1988-1990, σελ. 426-440, Γ. ΝΙΚΟΛΟΥΔΗΣ, *Οι Έλληνες σλαβόφωνοι στη Μακεδονία. Η Ιστορία και το πρόβλημα της ταυτότητάς τους*, Εκδόσεις Ηρόδοτος, Αθήνα 2001, Δ. Γ. ΠΕΦΑΝΗΣ, *Οι Έλληνες σλαβόφωνοι της Μακεδονίας και οι Ελληνόβλαχοι*, τυπ. Δώρος Γ. Πεφάνης, Αθήνα 1948, Σ. ΣΦΕΤΑΣ, *Η διαμόρφωση της σλαβομακεδόνικης ταυτότητας*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2003, L. WHITMAN, *Denying ethnic identity. The Macedonians of Greece*, Human Rights Watch / Helsinki, Ν. Υόρκη 1994, Ι. ΧΟΛΕΒΑΣ, *Οι Έλληνες σλαβόφωνοι της Μακεδονίας*, Εκδόσεις Πελασγός, Αθήνα 1999 και Ι. Δ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, «Ταυτότητες, διπλωματία, πολιτικοί και στρατιωτικοί συσχετισμοί: Η περίπτωση των Σλαβόφωνων στην Ελλάδα (1919-1949)», στο ΙΔΡΥΜΑ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΑ, *Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*², Επιμέλεια: Ιωάννης Στεφανίδης, Βλάσης Βλασίδης, Ευάγγελος Κωφός, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2008, σελ. 317-354. Τώρα, όσον αφορά το φαινόμενο της πολυγλωσσίας στην Ελλάδα εν γένει, βλ. Α. ΜΠΑΛΤΣΙΩΤΗΣ, «Η πολυγλωσσία στην Ελλάδα», στο *Σύγχρονα Θέματα* 63 (4-6/1997).

¹³³ Βλ. Τ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Γλώσσα*, ό.π., σελ. 20-21, καθώς και ενδεικτικά ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ, *Ταυτότητες στη Μακεδονία*, Επιμέλεια: Βασίλης Γούναρης, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1997.

ΚΥΡΙΟ ΜΕΡΟΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Μπαίνοντας στο κύριο μέρος της εργασίας, στις τρεις παρακάτω ενότητες θα εξεταστεί το ζήτημα των πηγών που ερευνήθηκαν για την εκπόνησή της. Θα πραγματοποιηθεί, δηλαδή, μία αναλυτική περιγραφή όλων των πηγών που μελετήθηκαν: τι είδους πηγές είναι, από ποια πλευρά έχουν συνταχθεί και τι ιδεολογία εκφράζουν. Πιο συγκεκριμένα, θα γίνει μία αναλυτική περιγραφή της κάθε πηγής ξεχωριστά, τι στοιχεία μας δίνει, πώς τα διατυπώνει, τι στοιχεία μας αποκρύπτει και αν ο συντάκτης της πηγής έχει υποπέσει σε σφάλματα. Πάνω σε αυτό το καίριο ζήτημα θα πραγματοποιηθούν σχόλια, θα επισημανθούν τυχόν παραλείψεις και ελλείψεις και θα εξηγηθεί και μέσα από ενδεικτικά παραδείγματα γιατί –κάποιες φορές μάλιστα και εσκεμμένα- αποκρύπτονται ή παραλλάσσονται στοιχεία ανάλογα με τις ιδεολογικές κατευθύνσεις των συντακτών των κειμένων. Θα γίνει, δηλαδή, προσπάθεια να καταδειχθεί ότι οι πηγές είναι απαραίτητες για να δοθεί απάντηση στα ερωτήματα που τέθηκαν στην εισαγωγή, αλλά χρειάζονται ενδελεχή ανάγνωση, διασταύρωση και κριτική διάθεση από την πλευρά του μελετητή.

Συνεχίζοντας, θα πρέπει να τονιστεί, για άλλη μία φορά, ότι για την όσο το δυνατόν πληρέστερη και ασφαλέστερη εξαγωγή συμπερασμάτων, ερευνήθηκαν πηγές συνταγμένες τόσο από την ελληνική και τη βουλγαρική πλευρά, όσο και από την πλευρά της οθωμανικής διοίκησης. Τέλος, κάτι άλλο σημαντικό που μας ενδιαφέρει σε σχέση με τον πληθυσμό, είναι ο τρόπος που παρουσιάζεται σε κάθε πηγή η συλλογική συνείδηση και το πώς προσδιορίζεται η συνείδηση αυτή ομάδων του πληθυσμού μέσα από τις πηγές. Αναλυτικότερη μνεία για τα διαφορετικά κριτήρια προσδιορισμού και διαχωρισμού των πληθυσμών, ανάλογα με την εκάστοτε πηγή που εξετάζεται, θα πραγματοποιηθεί παρακάτω.

1) Οι πηγές που συντάχθηκαν από την ελληνική πλευρά

Οι πηγές που συντάχθηκαν από την ελληνική πλευρά και που μελετήθηκαν είναι με χρονολογική σειρά οι παρακάτω:

α) Ένας πίνακας στον οποίο αναγράφονται οι πόλεις, οι κωμοπόλεις και τα χωριά που υπάγονταν στη Μητρόπολη Βοδενών¹³⁴ μέσα στο 1873, ο αριθμός των οικογενειών

¹³⁴ Οι οικισμοί που υπάγονταν διοικητικά στον *καζά* των Βοδενών την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στον ευρύτερο ιστορικό γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας, υπάγονταν ταυτόχρονα σε δύο

που κατοικούσαν σε αυτούς τους οικισμούς, των σχολείων, αλλά και των μαθητών¹³⁵. Από τα δεδομένα που παρατίθενται σε αυτόν τον πίνακα, είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε, αφ' ενός τους οικισμούς που υπάγονταν στην Μητρόπολη Βοδενών μέσα στο 1873 και αφ' ετέρου ποιοι από τους οικισμούς που υπάγονταν διοικητικά στο καζά των Βοδενών μέσα στο 1873, ταυτόχρονα υπάγονταν και στην Μητρόπολη Βοδενών.

Αυτή η πηγή θεωρείται σημαντική για δύο λόγους: Πρώτον γιατί, σε αντίθεση με όλες τις άλλες πηγές που μελετήθηκαν και από τις τρεις πλευρές, είναι η μόνη στην οποία καταγράφεται ο πληθυσμός ανά οικογένειες-νοικοκυριά (*χανέδες*¹³⁶) κατά το οθωμανικό πρότυπο¹³⁷. Έτσι είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τον πληθυσμό του κάθε οικισμού κατά προσέγγιση αν πολλαπλασιαστεί ο συνολικός αριθμός των οικογενειών που απαρτίζουν έναν οικισμό με τον συντελεστή 4,5 που αντιστοιχεί στον συνήθη αριθμό

Μητροπόλεις: Στην Ιερά Μητρόπολη Βοδενών και στην Ιερά Μητρόπολη Μογλενών (η περιοχή που κάλυπτε, μέχρι και τα τέλη του 20ού αιώνα, η παλαιά Επαρχία Αλμωπίας του Νομού Πέλλης, ονομαζόταν Μογλενά κατά τη βυζαντινή περίοδο. Στα σλαβομακεδόνικα αλλά και στα βουλγαρικά *măgla* σημαίνει τοπίο ομιχλώδες. Βλ. Αικατερίνη ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Μακεδονία*, ό.π., σελ. 384). Για τις δύο αυτές Μητροπόλεις βλ. ενδεικτικά Δ. ΓΟΝΗΣ & Τ. ΚΑΡΑΝΤΖΑΛΗΣ, *Κώδιξ της αλληλογραφίας των Βοδενών Αγαθαγγέλων*, Έκδοση της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1975, καθώς και Σοφία ΗΛΙΑΔΟΥ-ΤΑΧΟΥ, «Περιγραφή του Αρχείου της Μητροπόλεως Μογλενών», στο *Αριστοτέλης* (για την ίδρυση του Φιλολογικού Συλλόγου Φλώρινης «Αριστοτέλης» στη Φλώρινα της περιόδου της Κατοχής βλ. Σοφία ΗΛΙΑΔΟΥ-ΤΑΧΟΥ, «Η ίδρυση του Φιλολογικού Συλλόγου Φλώρινης «Αριστοτέλης» στη Φλώρινα την περίοδο της Κατοχής», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΛΣΤ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2007, σελ. 207-224), έτος 33 / τεύχος 197-198. Επιπλέον, για τη Νεότερη Εκκλησιαστική Ιστορία της Έδεσσας βλ. ΑΘ. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, «Εκ της Νεότερας Εκκλησιαστικής Ιστορίας της Εδέσσης», στο Γ. ΚΙΟΥΤΟΥΣΚΑΣ (επίμ.), *Πρακτικά Α' Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου: Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός, Έδεσσα, 4-6 Δεκεμβρίου 1992*, Δήμος Έδεσσας – τυπ. Στέφανος Βαγουρδής, Έδεσσα 1995, σελ. 263-268, ενώ σχετικά, τώρα, με την ονομασία της παλαιάς Μητροπόλης της Έδεσσας βλ. ΕΥΘ. Ν. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ, «Σχετικά με την ονομασία της παλιάς Μητροπόλεως της Έδεσσας», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΚΔ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1984, σελ. 257-265. Όσον αφορά, επίσης, την εκκλησιαστική διοίκηση του ευρύτερου ιστορικού γεωγραφικού χώρου της Μακεδονίας, την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, βλ. ΓΕΝΙΚΟΝ ΕΠΙΤΕΛΕΙΟΝ ΣΤΡΑΤΟΥ – ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΡΑΤΟΥ, *Αγών*, ό.π., σελ. 326-327, καθώς και τον χάρτη που βρίσκεται ανάμεσα στις σελίδες 56 και 57, ενώ, τέλος, για το εκκλησιαστικό καθεστώς των Μητροπόλεων της βόρειας Μακεδονίας, από το 1913 μέχρι και το 1975 βλ. ΑΘ. Α. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Το εκκλησιαστικόν καθεστώς των Μητροπόλεων της Βορείου Μακεδονίας από του 1913 μέχρι σήμερον», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΙΕ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1975, σελ. 28-44.

¹³⁵ Βλ. στον πίνακα 4 του παραρτήματος και ΑΘ. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, ΑΝΤ. Δ. ΣΑΤΡΑΖΑΝΗΣ, *Πρακτικά*, ό.π., σελ. 118-123.

¹³⁶ Hane στα οθωμανικά σημαίνει Οίκος.

¹³⁷ Για το ζήτημα αυτό βλ. ενδεικτικά Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου 13^{ος}-18^{ος} αιώνας*, Μετάφραση: Χριστίνα Αγριαντώνη, Επιμέλεια: Αγγελική Κόκκου, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1985 και Ρωξάνη ΚΑΥΤΑΝΤΖΟΓΛΟΥ (επιμέλεια, εισαγωγή, μετάφραση), *Οικογένειες του παρελθόντος. Μορφές οικιακής οργάνωσης στην Ευρώπη και τα Βαλκάνια*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996.

μελών μίας οικογένειας κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας¹³⁸. Για παράδειγμα, όταν η πηγή αυτή μας πληροφορεί ότι η πόλη των Βοδενών μέσα στο 1873 κατοικείται συνολικά από 1.200 οικογένειες, εννοείται ότι ο συνολικός πληθυσμός της άγγιζε τότε περίπου τα 5.400 άτομα.

Ένας δεύτερος λόγος, τώρα, που κάνει αυτή τη μαρτυρία να αποκτά μία ιδιαίτερη σημασία, είναι ότι το κριτήριο διαχωρισμού που χρησιμοποιείται για τον πληθυσμό είναι το καθαρά θρησκευτικό, χωρίς αναφορά στην εθνότητα ή τη γλώσσα. Αυτό γιατί, όπως έχει αναφερθεί και παραπάνω, πριν το 19^ο αιώνα και την εμφάνιση των εθνικισμών, το κύριο κριτήριο διάκρισης όσον αφορά τη συλλογική συνείδηση των υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν η θρησκευτική τους ένταξη και όχι η αίσθηση του ανήκειν σε ένα έθνος. Με βάση συνεπώς τη θρησκεία ως κύριο κριτήριο διαχωρισμού, οι υπήκοοι του σουλτάνου –Μουσουλμάνοι και μη- ανάλογα με τη θρησκεία τους ανήκαν σε θρησκευτικοπολιτικές κοινότητες αναγνωρισμένες από το οθωμανικό κράτος που ονομάζονταν μιλλέτ. Με βάση ακριβώς τη διάκριση σε μιλλέτ –όπως θα διαπιστωθεί και παρακάτω- οι οθωμανικές απογραφές χωρίζουν τον πληθυσμό της Αυτοκρατορίας μέχρι και τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα¹³⁹. Πιο συγκεκριμένα, σε αυτή την πηγή οι κάτοικοι των οικισμών διακρίνονται μόνο σε «Χριστιανούς» και «Οθωμανούς», δηλαδή σε Ορθόδοξους που υπάγονταν όλοι στο Οικουμενικό Πατριαρχείο και Μουσουλμάνους. Αυτό εξηγείται, κατά πάσα πιθανότητα, από το ότι μόλις πρόσφατα έχει δημιουργηθεί η Βουλγαρική Εξαρχία (Μάρτιος 1870) και δεν έχει εκδηλωθεί ακόμα σε εμφανή βαθμό η επιρροή της στην περιοχή της Έδεσσας που ερευνάται σε αυτή την εργασία.

Επίσης, σε αυτόν τον πίνακα καταγράφεται ο αριθμός των Ορθόδοξων μαθητών ανά οικισμό και οι κατηγορίες σχολείων που υπάρχουν στους οικισμούς, οι οποίοι υπάγονταν στην Μητρόπολη Βοδενών μέσα στο 1873. Αξίζει να επισημανθεί ότι δεν καταγράφονται τα μουσουλμανικά σχολεία και οι Μουσουλμάνοι μαθητές¹⁴⁰. Σε αυτόν

¹³⁸ Βλ. Σ. Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ κ.ά., *Ελληνική Οικονομική Ιστορία. ΙΕ' - ΙΘ' αιώνας*, τ. Α', Έκδοση Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, σελ. 118-133.

¹³⁹ Βλ. αναλυτικότερα στην τρίτη ενότητα του κύριου μέρους της εργασίας, στην οποία εξετάζονται οι πηγές που συντάχθηκαν από την πλευρά της οθωμανικής διοίκησης.

¹⁴⁰ Για τα μουσουλμανικά σχολεία και τεμένη, καθώς και για τους Μουσουλμάνους μαθητές στην Έδεσσα στις αρχές του 20ού αιώνα, βλ. ενδεικτικά Ι. Α. ΣΚΟΥΡΤΗΣ, «Μουσουλμανικά σχολεία και τεμένη στην Έδεσσα των αρχών του 20ού αιώνα», στο Γ. ΚΙΟΥΤΟΥΣΚΑΣ (επίμ.), *Πρακτικά Α' Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου: Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός, Έδεσσα, 4-6 Δεκεμβρίου 1992*, Δήμος Έδεσσας – τυπ. Στέφανος Βαγουρδής, Έδεσσα 1995, σελ. 321-330. Όσον αφορά, τώρα, τα μουσουλμανικά σχολεία που λειτουργούσαν στο *σαντζάκι* της Θεσσαλονίκης κατά τη διάρκεια του

τον πίνακα καταγράφονται, επιπλέον, και ορισμένοι μεικτοί οικισμοί που κατοικούνται από Ορθόδοξους και Μουσουλμάνους. Τέλος, συγκρίνοντας τον αριθμό των Ορθόδοξων μαθητών με αυτόν των Ορθόδοξων κατοίκων ανά οικισμό μπορούν να αποκομισθούν χρήσιμα συμπεράσματα σχετικά με την –από ελληνικής πλευράς- εκπαιδευτική κίνηση στους οικισμούς, ίσως με το επίπεδο εγγραμματοσύνης ή αγραμματοσύνης που παρουσιάζουν, αλλά και σχετικά με την οικονομική κατάσταση, στην οποία βρίσκονται τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή. Αυτό το τελευταίο συνδέεται, μεταξύ άλλων, και με τους διάφορους τρόπους πληρωμής των δασκάλων και γεννά μία σειρά από ερωτήματα όπως: 1) Αν είναι σε θέση οι κάτοικοι να πληρώσουν το δάσκαλο, 2) αν ο δάσκαλος πληρώνεται από τα εισοδήματα της Εκκλησίας, 3) αν πληρώνουν δίδακτρα οι μαθητές, 4) αν τον πληρώνει ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Βοδενών¹⁴¹, 5) αν ο δάσκαλος πληρώνεται από τα δημόσια εισοδήματα, 6) αν υπάρχει οικισμός με σχολείο χωρίς

σχολικού έτους 1910-1911 βλ. Π. ΒΑΛΣΑΜΙΔΗΣ, «Τα τουρκικά σχολεία στο σαντζάκι Θεσσαλονίκης κατά το σχολικό έτος 1910-1911», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΛΑ΄, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1997-1998, σελ. 345-390.

¹⁴¹ Για τον Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο Βοδενών βλ. ΑΘ. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, ΑΝΤ. Δ. ΣΑΤΡΑΖΑΝΗΣ, *Πρακτικά*, ό.π., σελ. 26-40. Επιπλέον, όσον αφορά τον Κανονισμό του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Βοδενών βλ. ενδεικτικά *Κανονισμός του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Βοδενών*, τυπ. Αφοί Περρή, εν Αθήναις 1873 και Ι. ΣΑΚΑΛΛΕΡΗΣ, *Λογοδοσία των πεπραγμένων από της συστάσεως αυτού μέχρι 1^{ης} Ιανουαρίου 1874, αναγνωρισθείσα υπό Ιωάννου Σακαλλέρου, Προέδρου, τη 1^η Ιανουαρίου 1874, εορτή του Συλλόγου*, τυπ. «Περστέρα», εν Αθήναις 1874. Τέλος, όσον αφορά τη σύσταση, τους σκοπούς και τη γενικότερη δράση των φιλεκπαιδευτικών και πολιτιστικών συλλόγων που συστάθηκαν από την ελληνική πλευρά και που βρίσκονταν στην επικράτεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας την περίοδο που εξετάζεται στη συγκεκριμένη εργασία, βλ. ενδεικτικά ΑΘ. Α. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Φιλεκπαιδευτικοί και Φιλανθρωπικοί Σύλλογοι εν Μακεδονία κατά τα τελευταία έτη της Τουρκοκρατίας (Θεσσαλονίκη – Σέρραι – Γευγελή)», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΙΑ΄, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1971, σελ. 342-375, Χ. ΕΞΕΡΤΖΟΓΛΟΥ, *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19^ο αιώνα. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 1861-1912*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1996, Χ. ΕΞΕΡΤΖΟΓΛΟΥ, «Κοινωνική ιεραρχία, ιδεολογία και εθνική ταυτότητα: Το νόημα της ίδρυσης της Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας «Αγαπάτε Αλλήλους»», στο *ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, Τεύχος 22, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, Ιούνιος 1995, Έφη KANNER, «Η ύλη του περιοδικού του Εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου: Μία βάση δεδομένων», στο *ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, Τεύχος 48, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, Ιούνιος 2008, σελ. 194-200, Κ. Θ. ΜΠΟΝΙΔΗΣ, *Οι Ελληνικοί Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι ως φορείς εθνικής παιδείας και πολιτισμού στη διαφιλονικούμενη Μακεδονία (1869-1914)*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη-Αθήνα 1996, Λυδία ΠΑΠΑΔΑΚΗ, «Τοσούτοι οξύφωνοι αλέκτορες αναφονούντες «γρηγορείτε»: Οι ελληνικοί πολιτιστικοί σύλλογοι τον 19^ο αιώνα», στο *ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, Τεύχος 27, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, Δεκέμβριος 1997, σελ. 303-322, καθώς και Σ. Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Εισαγωγή στην Ιστορία των Φιλεκπαιδευτικών Συλλόγων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά το 19^ο και 20^ο αιώνα», στο *Παρνασσός*, αρ. 2, τ. Δ΄ (Απρίλιος-Ιούνιος 1962), σελ. 247-251, αλλά και S. S. PAPADOPOULOS, «Ecoles et associations grecques dans la Macédoine du nord durant le dernier siècle de la domination turque», στο *Balkan Studies*, 3 (1962), σελ. 397-442.

δάσκαλο και τέλος, 7) αν ο μισθός ενός εκπαιδευτικού λειτουργού συμπληρώνεται και από το μισθό συναδέλφων του¹⁴².

β) Μία άλλη πηγή της οποίας τα δεδομένα αποτέλεσαν αντικείμενο επεξεργασίας σε συνδυασμό με τον πίνακα που αναφέρθηκε παραπάνω, είναι και μία έκθεση σχετική με την, από ελληνικής πλευράς, εκπαιδευτική κίνηση στους οικισμούς που υπάγονταν στην Μητρόπολη Βοδενών μέσα στο 1873¹⁴³. Η συγκεκριμένη έκθεση εκπονήθηκε μέσα στο 1873 από τον Δημήτριο Πλαταρίδη, ο οποίος την περίοδο αυτή διατελούσε χρέη Γραμματέα στον Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο των Βοδενών, είχε ως επίκεντρο τους οικισμούς που τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή υπάγονταν στη Μητρόπολη Βοδενών και εκδόθηκε λίγο αργότερα –και συγκεκριμένα μέσα στο 1874– στην Κωνσταντινούπολη από Ελληνορθόδοξο τυπογραφείο¹⁴⁴.

Σε αυτή την έκθεση παρατίθενται τα δεδομένα που αναγράφονται και στον πίνακα που προαναφέρθηκε, αλλά επιπλέον καταγράφονται και ορισμένα επιπρόσθετα δεδομένα. Αυτά είναι: 1) Η γεωγραφία των οικισμών, 2) ο πληθυσμός τους ανά οικογένειες¹⁴⁵, 3) η απόσταση του οικισμού σε ώρες από τον κοντινότερο οικισμό ή την κοντινότερη μεγάλη πόλη, 4) η διοικητική και η εκκλησιαστική υπαγωγή των οικισμών, 5) πληροφορίες για την οικονομική κατάσταση των οικισμών τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, αλλά και για το πρόσφατο παρελθόν, 6) πληροφορίες για την, από ελληνικής πλευράς, εκπαιδευτική κίνηση στους οικισμούς¹⁴⁶, 7) τα είδη των σχολείων που

¹⁴² Γενικότερα, για την, από ελληνικής πλευράς, χρηματοδότηση σχολείων, στο βορειοδυτικό τμήμα της περιοχής της Μακεδονίας που προσαρτήθηκε στην Ελλάδα σύμφωνα με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου, την περίοδο 1870-1904 βλ. Σοφία ΒΟΥΡΗ, *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια. Η περίπτωση της Βορειοδυτικής Μακεδονίας (1870-1904)*, Εκδόσεις Παρασκήνιο, Αθήνα 1992, σελ. 83-121.

¹⁴³ Βλ. στον πίνακα 4 του παραρτήματος, ΑΘ. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, ΑΝΤ. Δ. ΣΑΤΡΑΖΑΝΗΣ, *Πρακτικά*, ό.π., σελ. 96-117, καθώς και ενδεικτικά Δ. ΠΛΑΤΑΡΙΔΗΣ, *Εκθεσις της κατά την Επαρχίαν Βοδενών διανοητικής αναπτύξεως: εκ του γραφείου του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Βοδενών*, τυπ. Βουτυράς, εν Κωνσταντινουπόλει 1874. Επίσης, για την, από ελληνικής πλευράς, πνευματική κίνηση στην Έδεσσα και την ευρύτερη περιοχή της κατά τον 19^ο αιώνα βλ. ΑΘ. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, ΑΝΤ. Δ. ΣΑΤΡΑΖΑΝΗΣ, *Πρακτικά*, ό.π., σελ. 11-26, καθώς και ενδεικτικά Γ. ΡΟΥΜΕΛΙΩΤΗΣ, *Ο νέος ελληνισμός στην Έδεσσα (Βοδενά) του πρώτου μισού του ΙΘ' αιώνα*, Έκδοση: Λαογραφική Εταιρεία Νομού Πέλλας, Έδεσσα 2000.

¹⁴⁴ Βλ. ΑΘ. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, ΑΝΤ. Δ. ΣΑΤΡΑΖΑΝΗΣ, *Πρακτικά*, ό.π., σελ. 96-97.

¹⁴⁵ Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι καταγράφονται και ορισμένες περιπτώσεις μεικτών οικισμών που κατοικούνται από Ορθόδοξους και Μουσουλμάνους.

¹⁴⁶ Για την εκπαίδευση στην περιοχή που εξετάζεται σε αυτή την εργασία, αλλά και γενικότερα στην ευρύτερη περιοχή την περίοδο 1840-1914, μέσα από τα αρχεία των τοπικών Μητροπόλεων βλ. ενδεικτικά Σοφία ΗΛΙΑΔΟΥ-ΤΑΧΟΥ, *Η εκπαίδευση στη Δυτική και Βόρεια Μακεδονία (1840-1914). Από τα Αρχεία των Μητροπόλεων Σερβίων-Κοζάνης, Σισανίου, Καστορίας, Μογλενών, Πελαγονίας, Πρεσπών και Αχριδών. Συμβολή στην ιστορία της εκπαίδευσης του μείζονος Μακεδονικού χώρου*, Εκδόσεις Ηρόδοτος, Αθήνα 2001. Τώρα, όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίο η γλώσσα είναι άρρηκτα συνδεδεμένη τόσο με την εκπαίδευση,

υπάρχουν σε αυτούς τους οικισμούς, 8) οι διάφοροι τρόποι πληρώμης των δασκάλων που προαναφέρθηκαν, 9) οι εργασίες του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Βοδενών για την ανάπτυξη και τη διατήρηση της –από ελληνικής πλευράς– εκπαιδευτικής κίνησης σε αυτούς τους οικισμούς σε σχετικά καλά επίπεδα, 10) πληροφορίες για την ύπαρξη ή μη σωζόμενων αρχαιοτήτων κοντά σε αυτούς τους οικισμούς, 11) ιστορικά στοιχεία γι' αυτούς, όπως αναφορά σε πρόσφατες φυσικές καταστροφές (π.χ. πλημμύρες, οι οποίες όμως έφεραν στο φως αρχαίες επιγραφές), 12) αν οι οικισμοί αυτοί έχουν Εκκλησία, σχολείο, ή ερείπιο Εκκλησίας, 13) αν ένας οικισμός είναι κώμη, κεφαλοχώρι (*karye*)¹⁴⁷ ή τσιφλίκι (*çiftlik*)¹⁴⁸, στοιχείο που συνδέεται και με την οικονομική του κατάσταση, 14) σχετικά με τον πληθυσμό, αν ένας οικισμός είναι ερημωμένος και αν κοντά του έχουν εγκατασταθεί νομαδικοί πληθυσμοί (π.χ. οικογένειες βλαχόφωνων ποιμένων), 15) ποιοι από ορισμένους σχετικά μεγάλους οικισμούς μπορούν να αποτελέσουν κέντρα των κοντινών χωριών σε αυτούς, έτσι ώστε σε αυτούς να καταρτισθούν κεντρικά σχολεία και, τέλος, 16) αν καταγράφονται περιπτώσεις οικισμών που έχουν σχολείο χωρίς δάσκαλο.

γ) Τα δεδομένα που παρατίθενται σε μία στατιστική των Πατριαρχικών σχολείων που λειτουργούσαν στα *βιλαέτια* της Θεσσαλονίκης και του Μοναστηρίου κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους 1894-1895¹⁴⁹. Η στατιστική αυτή εκδόθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1896 στα ελληνικά και στα γαλλικά¹⁵⁰. Όσον αφορά τους οικισμούς που τη δεδομένη χρονική στιγμή υπάγονταν διοικητικά στον *καζά* των Βοδενών, σε αυτή τη

όσο και με τη γενικότερη πολιτική ενός κράτους βλ. ενδεικτικά Ρένα ΣΤΑΥΡΙΔΗ-ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ, *Γλώσσα, εκπαίδευση και πολιτική*, Εκδόσεις Ολκός, Αθήνα 1999, Κ. ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ (επιμέλεια), *Γλώσσες, αλφάβητα και εθνική ιδεολογία στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1999 και Α. Φ. ΧΡΙΣΤΙΔΗΣ, *Γλώσσα, πολιτική, πολιτισμός*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 1999.

¹⁴⁷ Αναλυτικότερα για το κεφαλοχώρι βλ. Α.Ν. ΑΛ-ΒΟΧΑΙΒΙ «λήμμα Κ□ARYA» στο E.J. BRILL (εκδ.), *THE ENCYCLOPEDIA OF ISLAM*, τ. IV, Λάιντεν 1978, σελ. 680.

¹⁴⁸ Αναλυτικότερα για το τσιφλίκι βλ. Η. ΙΝΑΛCΪΚ «λήμμα CΪFTLΪK» στο E.J. BRILL (εκδ.), *THE ENCYCLOPEDIA OF ISLAM*, τ. II, Λάιντεν 1965, σελ. 32-33.

¹⁴⁹ Όσον αφορά την –από ελληνικής πλευράς– εκπαιδευτική κίνηση στον ευρύτερο ιστορικό γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας την περίοδο 1890-1891 και 1895-1896, βλ. ενδεικτικά Γ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ (Μακεδόνας, εφόρου της Εθνικής Βιβλιοθήκης), *Εκθεσις των κατά το έτος 1890-91 πεπραγμένων προς το επί των εκκλησιαστικών και της δημόσιας εκπαιδεύσεως υπουργείον*, Εθνικό Τυπογραφείο, Εν Αθήναις 1891 και Γ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, (Μακεδόνας, εφόρου της Εθνικής Βιβλιοθήκης), *Εκθεσις των κατά το έτος 1895-96 πεπραγμένων προς το επί των εκκλησιαστικών και της δημόσιας εκπαιδεύσεως υπουργείον*, Εθνικό Τυπογραφείο, Εν Αθήναις 1896. Για τις επαφές που είχε, τώρα, ο Ιωάννης Κωνσταντινίδης με τον Στέφανο Δραγούμη βλ. Σ. Ν. ΚΕΚΡΙΔΗΣ, «Ανέκδοτες επιστολές του Ιωάννη Κωνσταντινίδη στον Στέφανο Δραγούμη», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΑΒ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1999-2000, σελ. 39-57.

¹⁵⁰ Βλ. *Στατιστική των Ελληνικών Σχολείων εν τοις βιλαετίοις Θεσσαλονίκης και Βιτωλίων της Μακεδονίας κατά το σχολικόν έτος 1894-95* (Gr. και Fr.), Salonica: χ.ο., 1896, σελ. 6, 9, 13, 15, 23, 24 και 25.

στατιστική πραγματοποιείται μία καταγραφή των Πατριαρχικών σχολείων, με εθνικό προσδιορισμό όσον αφορά αυτά (βλ. «Ελληνικά» σχολεία)¹⁵¹.

Μελετώντας αυτή τη στατιστική, γίνεται κατανοητή η ρευστότητα των όρων που δηλώνουν συλλογικές συνειδήσεις την περίοδο που εξετάζεται στην παρούσα εργασία, καθώς και το αντίστοιχο πρόβλημα που παρουσιάζεται όσον αφορά τη μεταφορά των όρων αυτών στη σύγχρονη βιβλιογραφία. Πιο συγκεκριμένα, η καταγραφή των Πατριαρχικών σχολείων του *καζά* των Βοδενών πραγματοποιείται στη συγκεκριμένη στατιστική, όπως προαναφέρθηκε, με εθνικούς προσδιορισμούς και όρους. Δηλαδή, τα Πατριαρχικά σχολεία καταγράφονται ως «Ελληνικά» σχολεία¹⁵².

Τώρα, όσον αφορά τα δεδομένα που παρατίθενται σε αυτή τη στατιστική, αυτά είναι τα εξής: 1) τα παλαιά τοπωνύμια των οικισμών που υπάγονταν διοικητικά τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή στον *καζά* των Βοδενών, 2) οι Πατριαρχικές Δημ. ή Αστικές Σχολές, 3) τα Πατριαρχικά Γραμματοδιδασκαλεία, 4) τα Πατριαρχικά Παρθεναγωγεία και νηπιαγωγεία, 5) το σύνολο των Πατριαρχικών σχολείων, των Πατριαρχικών διδασκάλων και διδασκαλισσών¹⁵³, καθώς και των Πατριαρχικών μαθητών και μαθητριών και, τέλος, 6) η ετήσια δαπάνη συντήρησης των προαναφερθέντων σχολείων σε Φράγκα¹⁵⁴.

¹⁵¹ Για το ζήτημα αυτό στην περιοχή της Έδεσσας στο μεταίχμιο των δύο αιώνων, βλ. Σοφία ΒΟΥΡΗ, «Βοδενά 1900. Εθνικές και εκπαιδευτικές όψεις», στο Γ. ΚΙΟΥΤΟΥΣΚΑΣ (επίμ.), *Πρακτικά Α' Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου: Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός, Έδεσσα, 4-6 Δεκεμβρίου 1992*, Δήμος Έδεσσας – τυπ. Στέφανος Βαγουρδής, Έδεσσα 1995, σελ. 309-320, καθώς και ενδεικτικά, για τον ευρύτερο ιστορικό γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας την ίδια περίοδο, Lydia PAPADAKIS, *Teaching the Nation. Greek Nationalism and Education in Nineteenth Century Macedonia, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 2006* και Σοφία ΒΟΥΡΗ, *Πηγές για την Ιστορία της Μακεδονίας. Πολιτική και εκπαίδευση: 1875-1907*, Εκδόσεις Παρασκήνιο, Αθήνα 1994.

¹⁵² Γενικότερα, για την από –ελληνικής πλευράς– οργάνωση σχολείων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία την περίοδο 1871-1909, βλ. Λυδία ΠΑΠΑΔΑΚΗ, «Η εκπαίδευση 1871-1909: Β. Τα ελληνικά σχολεία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία», στο *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1770-2000*, Τόμος 5 «Τα χρόνια της σταθερότητας, 1871-1909. Η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη του Ελληνισμού», Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 167-170.

¹⁵³ Για την ενδεικτική περίπτωση της Καλλιόπης Δημητριάδου, δασκάλας από τη Βέροια, καθώς και για την Πρακτική Σχολή της Έδεσσας την περίοδο που εξετάζεται στη συγκεκριμένη εργασία, βλ. Γ. Χ. ΧΙΟΝΙΔΗΣ, «Η Βεροιώτισσα δασκάλα Καλλιόπη Δημητριάδου και η «Πρακτική Σχολή» της Έδεσσας», στο Γ. ΚΙΟΥΤΟΥΣΚΑΣ (επίμ.), *Πρακτικά Α' Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου: Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός, Έδεσσα, 4-6 Δεκεμβρίου 1992*, Δήμος Έδεσσας – τυπ. Στέφανος Βαγουρδής, Έδεσσα 1995, σελ. 293-308.

¹⁵⁴ Περισσότερες λεπτομέρειες για τα δεδομένα που παρατίθενται σε αυτή τη στατιστική, όσον αφορά τους οικισμούς που υπάγονταν διοικητικά στον *καζά* των Βοδενών τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, βλ. στον πίνακα 5 του παραρτήματος.

Αξίζει να επισημανθεί, επιπλέον, ότι σε αυτή τη στατιστική καταγράφονται και τα σχετικά δεδομένα τεσσάρων οικισμών, που ενώ μαρτυρούνται σε αυτή ότι στα τέλη του 19^{ου} αιώνα υπάγονταν διοικητικά στον *καζά* των Βοδενών, στην πραγματικότητα τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή υπάγονταν διοικητικά στον *καζά* των Καϊλαρίων¹⁵⁵. Τέλος, επισημαίνεται ότι σε αυτή τη στατιστική καταγράφονται και τα σχετικά δεδομένα ενός οικισμού, που ενώ μαρτυρείται σε αυτή ότι στα τέλη του 19^{ου} αιώνα υπαγόταν διοικητικά στον *καζά* των Βοδενών, στην πραγματικότητα δεν απαντάται σε καμία άλλη πηγή από αυτές που μελετήθηκαν¹⁵⁶.

δ) Ένας πίνακας των Πατριαρχικών σχολείων στις ευρωπαϊκές κτήσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο συγκεκριμένος πίνακας εκδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1902, στα ελληνικά και στα γαλλικά¹⁵⁷. Όσον αφορά τους οικισμούς που τη δεδομένη χρονική στιγμή υπάγονταν διοικητικά στον *καζά* των Βοδενών, σε αυτόν τον πίνακα πραγματοποιείται μία καταγραφή των Πατριαρχικών σχολείων, με εθνικό προσδιορισμό όσον αφορά αυτά (βλ. «Ελληνικά» σχολεία).

Μελετώντας αυτόν τον πίνακα, γίνεται κατανοητή και εδώ η ρευστότητα των όρων που δηλώνουν συλλογικές συνειδήσεις την περίοδο που εξετάζεται στην παρούσα εργασία, καθώς και το αντίστοιχο πρόβλημα που παρουσιάζεται όσον αφορά τη μεταφορά των όρων αυτών στη σύγχρονη βιβλιογραφία. Πιο συγκεκριμένα, η καταγραφή των Πατριαρχικών σχολείων του *καζά* των Βοδενών πραγματοποιείται στο συγκεκριμένο πίνακα, όπως προαναφέρθηκε, με εθνικούς προσδιορισμούς και όρους. Δηλαδή, τα Πατριαρχικά σχολεία καταγράφονται ως «Ελληνικά» σχολεία.

Τώρα, όσον αφορά τα δεδομένα που παρατίθενται σε αυτόν τον πίνακα, αυτά είναι τα εξής: 1) τα παλαιά τοπωνύμια των οικισμών που υπάγονταν διοικητικά τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή στον *καζά* των Βοδενών, 2) τα Πατριαρχικά Δημοτικά ή αστικά σχολεία¹⁵⁸, 3) τα Πατριαρχικά Γραμματοδιδασκαλεία, 4) τα Πατριαρχικά

¹⁵⁵ Για τις περιπτώσεις των τεσσάρων αυτών οικισμών βλ. αναλυτικότερα στον πίνακα 5 του παραρτήματος.

¹⁵⁶ Για την περίπτωση του συγκεκριμένου οικισμού βλ. αναλυτικότερα στον πίνακα 5 του παραρτήματος.

¹⁵⁷ Βλ. *Πίναξ Γενικός των εν τη Ευρωπαϊκή Τουρκία ελληνικών σχολείων: Tableau général des écoles helléniques dans la Turquie d'Europe*, Κωνσταντινούπολη 1902, σελ. 86-87, 88-89, 90-91 και 130-131.

¹⁵⁸ Για την –από ελληνικής πλευράς– οργάνωση της δημοτικής εκπαίδευσης στον ευρύτερο ιστορικό γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας, στις αρχές του 20ού αιώνα βλ. Γ. Α. ΜΠΟΥΚΟΥΒΑΛΑΣ, «Η ελληνική δημοτική εκπαίδευσις εν Μακεδονία», στο *Εθνική Αγωγή*, έτος 5, αρ. 19, 1^η Οκτωβρίου 1902, Αθήνα 1902, σελ. 221-224.

Παρθεναγωγεία και νηπιαγωγεία, 5) το σύνολο των Πατριαρχικών σχολείων, των Πατριαρχικών διδασκάλων και διδασκαλισσών, καθώς και των Πατριαρχικών μαθητών και μαθητριών και, τέλος, 6) η ετήσια δαπάνη συντήρησης των προαναφερθέντων σχολείων σε Φράγκα¹⁵⁹.

ε) Ένας χάρτης της σειράς των χαρτών των σχολείων στο μακεδονικό χώρο που εκδόθηκαν από το Instituto Geografico de Agostini της Ρώμης, όπου απεικονίζεται η κατανομή των χριστιανικών σχολείων στο *βιλαέτι* της Θεσσαλονίκης, μεταξύ άλλων, στα 1903¹⁶⁰. Στο χάρτη αυτό πραγματοποιείται μία καταγραφή των χριστιανικών σχολείων στον *καζά* των Βοδενών, που μας ενδιαφέρει¹⁶¹, με εθνικούς προσδιορισμούς όσον αφορά τους πληθυσμούς (βλ. «Βούλγαροι», «Έλληνες», «Ρουμάνοι», «Σέρβοι»). Και σε αυτόν το χάρτη δεν κρίνεται σκόπιμο να καταγραφούν τα μουσουλμανικά χωριά και σχολεία του *καζά* έτσι ώστε να έχουμε μία πλήρη εικόνα της εκπαιδευτικής κίνησης στον *καζά* για τις αρχές του 20ού αιώνα. Στη συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων τα μουσουλμανικά χωριά και σχολεία δεν καταγράφονται στις πηγές που έχουν συνταχθεί από την ελληνική πλευρά γιατί οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί δεν ήταν υποψήφιοι προς ένταξη στο ελληνικό έθνος¹⁶². Δεν υπήρχε, δηλαδή, περίπτωση να μετατραπούν ποτέ σε εθνικά «Έλληνες». Επιπλέον, οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί καταγράφονται –όπως θα δούμε χαρακτηριστικά και παρακάτω– μόνο στην περίπτωση που η καταγραφή τους εξυπηρετεί τα συμφέροντα και τις ιδεολογικές κατευθύνσεις των συντακτών¹⁶³.

¹⁵⁹ Περισσότερες λεπτομέρειες για τα δεδομένα που παρατίθενται σε αυτόν τον πίνακα, όσον αφορά τους οικισμούς που υπάγονταν διοικητικά στον *καζά* των Βοδενών τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, βλ. στον πίνακα 7 του παραρτήματος.

¹⁶⁰ Αναπαραγωγή του χάρτη βλ. στο ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ (εκδ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', Αθήνα 1977, σελ. 228-229.

¹⁶¹ Περισσότερες λεπτομέρειες για τα δεδομένα που παρατίθενται σε αυτό το χάρτη, όσον αφορά τα χριστιανικά σχολεία του *καζά* των Βοδενών στα 1903, βλ. στον πίνακα 8 του παραρτήματος.

¹⁶² Σχετικά με τις εδαφικές διεκδικήσεις της Ελλάδας στον ευρύτερο ιστορικό γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, αλλά και σχετικά με τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο, καθώς και με το ρόλο που αυτός έπαιξε στις προσπάθειες για την πραγμάτωση αυτών, βλ. Σ. ΚΑΡΑΒΑΣ, «Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και οι εθνικές διεκδικήσεις (1877-1885)», στο ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ / ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ (εκδ.), *Ιστοριογραφία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002, Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας, Τόμος Α'*, Επιμέλεια: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης – Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Αθήνα 2004, σελ. 149-169.

¹⁶³ Για την εκπαιδευτική πολιτική της Ελλάδας στον ευρύτερο ιστορικό γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας, εστιάζοντας κυρίως στο δυτικό τμήμα της περιοχής της Μακεδονίας που προσαρτήθηκε στην Ελλάδα σύμφωνα με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου, στο πλαίσιο του Μακεδονικού Ζητήματος βλ. ενδεικτικά Σοφία ΗΛΙΑΔΟΥ-ΤΑΧΟΥ, *Η εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους στη Μακεδονία στο πλαίσιο του Μακεδονικού Ζητήματος. Το παράδειγμα της Δυτικής Μακεδονίας*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2006.

Μελετώντας και αυτόν το χάρτη, γίνεται κατανοητή η ρευστότητα των όρων που δηλώνουν συλλογικές συνειδήσεις την περίοδο που εξετάζεται στην παρούσα εργασία, καθώς και το αντίστοιχο πρόβλημα που παρουσιάζεται όσον αφορά τη μεταφορά των όρων αυτών στη σύγχρονη βιβλιογραφία. Πιο συγκεκριμένα, η καταγραφή των χριστιανικών σχολείων του καζά των Βοδενών πραγματοποιείται στο συγκεκριμένο χάρτη, όπως προαναφέρθηκε, με εθνικούς προσδιορισμούς και όρους. Δηλαδή, τα Πατριαρχικά σχολεία καταγράφονται ως «Ελληνικά», τα Εξαρχικά σχολεία ως «Βουλγαρικά», τα Βλάχικα σχολεία ως «Ρουμανικά», οι Πατριαρχικές Εκκλησίες¹⁶⁴ ως «Ελληνικές» και τα Πατριαρχικά μοναστήρια ως «Ελληνικά». Ο κάθε οικισμός σημειώνεται στο συγκεκριμένο χάρτη με ένα σημείο, το οποίο ανάλογα με το μέγεθος του δηλώνει μικρό ή μεγαλύτερο αριθμό μαθητών. Έτσι μπορεί εν μέρει να γίνει κατανοητό ποια εθνοθηρησκευτική ομάδα εμφανίζει το μεγαλύτερο αριθμό μαθητών.

Επιπλέον, σε αυτόν το χάρτη που καταγράφονται και οικισμοί με μεικτό πληθυσμό, ενδιαφέρον είναι να επισημανθεί οι κάτοικοί τους με ποιους είναι μεικτοί. Στον καζά των Βοδενών καταγράφονται μεικτοί οικισμοί –όσον αφορά πάντα τους Χριστιανούς- που κατοικούνται από Πατριαρχικούς και Εξαρχικούς πληθυσμούς (βλ. μεικτοί «Ελληνικοί» και «Βουλγαρικοί»), αλλά και οικισμοί που κατοικούνται από Πατριαρχικούς, Εξαρχικούς και βλαχόφωνους¹⁶⁵ πληθυσμούς (βλ. μεικτοί «Ελληνικοί», «Βουλγαρικοί» και «Ρουμανικοί»). Σχετικά με τους μεικτούς οικισμούς, σημασία έχει να

¹⁶⁴ Για τις Εκκλησίες που βρίσκονται σήμερα στο Νομό Πέλλης βλ. ενδεικτικά Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Οι Εκκλησίες του Νομού Πέλλης*, Ίδρυμα Μελετών της Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1989. Επιπλέον, για το ρόλο των Πατριαρχικών Εκκλησιών ως φορέων διάδοσης του ελληνικού εθνικισμού στην περιοχή της Έδεσσας στο μεταίχμιο των δύο αιώνων βλ. ενδεικτικά Σοφία ΒΟΥΡΗ, *Πηγές για την Ιστορία της Μακεδονίας. Εκκλησία και Κράτος: 1889-1905*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1999.

¹⁶⁵ Γενικότερα, για τους Κουτσόβλαχους βλ. Λένα ΔΙΒΑΝΗ, *Ελλάδα, ό.π.*, σελ. 53-54 και 95-125, Α. Μ. ΚΟΛΤΣΙΔΑΣ, *Ιδεολογική συγκρότηση και εκπαιδευτική οργάνωση των Ελληνοβλάχων στο Βαλκανικό χώρο 1850-1913. Η εθνική και κοινωνική διάσταση*, Θεσσαλονίκη 1994, Α. Μ. ΚΟΛΤΣΙΔΑΣ, «Η σημερινή κατάσταση της κουτσοβλαχικής γλώσσας στον ελλαδικό χώρο (ιστορική, εθνολογική, κοινωνική και γλωσσολογική διάσταση)», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΛΑ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1997-1998, σελ. 185-211, Β. Κ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ & ΑΣΤ. ΚΟΥΚΟΥΔΗΣ, «Από την Πίνδο έως τη Ροδόπη: Αναζητώντας τις εγκαταστάσεις και την ταυτότητα των Βλάχων», στο *Ιστωρ*, Τόμος 10, 1997, σελ. 91-137, Α. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Τι είναι οι Κουτσόβλαχοι*, (α' έκδοση 1939), Προλεγόμενα: Χ. Παπαστάθης – Ν. Κατσάνης, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000, Α. Μ. ΚΟΛΤΣΙΔΑΣ, *Οι Κουτσόβλαχοι. Εθνολογική και λαογραφική μελέτη*, Τόμος Α', Θεσσαλονίκη 1976, Γ. Χ. ΧΙΟΝΙΔΗΣ, «Οι ανέκδοτες αναμνήσεις του Γιώτη (Παναγιώτη) Ναούμ για τους Βλάχους της Ηπείρου και της Μακεδονίας στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα και για την Επανάσταση του 1878 στη Μακεδονία», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΚΔ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1984, σελ. 36-98 και ΑΘ. ΧΡΥΣΟΧΟΟΣ, *Οι Βλάχοι της Μακεδονίας, Θεσσαλίας και Ηπείρου*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2007.

παρατηρηθεί αν είναι μεγάλοι ή μικροί, αν βρίσκονται σε ορεινές¹⁶⁶, ημιορεινές¹⁶⁷ ή πεδινές περιοχές¹⁶⁸ και αν είναι πόλεις, κεφαλοχώρια ή τσιφλίκια. Τέλος, θα πρέπει να επισημανθεί ότι στο συγκεκριμένο χάρτη καταγράφονται και οικισμοί οι οποίοι δεν έχουν σχολείο. Ενδιαφέρον είναι εδώ να παρατηρηθεί αν η μη ύπαρξη σχολείων σε αυτούς ταυτίζεται με το ότι οι συγκεκριμένοι οικισμοί ήταν μικροί ή με το ότι ήταν φτωχοί και, συνεπώς, δεν μπορούσαν οι κάτοικοί τους να πληρώσουν τους δασκάλους¹⁶⁹.

στ) Ένας πίνακας, στον οποίο απαριθμούνται τα χριστιανικά σχολεία, οι Χριστιανοί δάσκαλοι και οι Χριστιανοί μαθητές του *βιλαετιού* της Θεσσαλονίκης, μεταξύ άλλων, στις αρχές του 20ού αιώνα¹⁷⁰. Στον πίνακα αυτό πραγματοποιείται, ως εκ τούτου, μία απαρίθμηση των χριστιανικών σχολείων, των Χριστιανών δασκάλων και των Χριστιανών μαθητών του *καζά* των Βοδενών, που μας ενδιαφέρει. Η απαρίθμηση αυτή των εν λόγω σχολείων, των εν λόγω μαθητών και των εν λόγω δασκάλων πραγματοποιείται με εθνικούς προσδιορισμούς (βλ. «Βούλγαροι»-«Βουλγαρικά», «Έλληνες»-«Ελληνικά», «Ρουμάνοι»-«Ρουμανικά» και «Σέρβοι»-«Σερβικά»¹⁷¹). Και σε

¹⁶⁶ Ορεινός πληθυσμός ονομάζεται ο πληθυσμός των Κοινοτήτων, των οποίων η επιφάνεια είναι κατεξοχήν κεκλιμένη και ανώμαλη, διακόπτεται από χαράδρες ή καλύπτεται από απότομους ορεινούς όγκους, οι οποίοι δημιουργούν στο έδαφος βαθιές και πολλαπλές πτυχώσεις με υψομετρικές διαφορές σημείων της Κοινότητας πάνω από 400 μέτρα, καθώς, επίσης, και των Κοινοτήτων των οποίων ολόκληρη η επιφάνεια ή μεγάλο μέρος αυτής βρίσκεται σε υψόμετρο πάνω από 800 μέτρα από την επιφάνεια της θάλασσας. Για τον ορισμό του ορεινού πληθυσμού βλ. Ε.Σ.Υ.Ε., *Επετηρίδα*, ό.π., σελ. 40.

¹⁶⁷ Ημιορεινός πληθυσμός, ονομάζεται ο πληθυσμός των Κοινοτήτων, των οποίων η εδαφική περιοχή βρίσκεται στις υπώρειες των ορέων ή η έκτασή τους διαμοιράζεται κατά το ήμισυ περίπου στην πεδιάδα και κατά το άλλο ήμισυ στο όρος, αλλά πάντοτε με υψόμετρο κάτω από 800 μέτρα για το μεγαλύτερο μέρος της περιοχής της Κοινότητας. Για τον ορισμό του ημιορεινού πληθυσμού βλ. ό.π., σελ. 40.

¹⁶⁸ Πεδινός πληθυσμός ονομάζεται ο πληθυσμός των Δήμων και Κοινοτήτων, των οποίων η εδαφική περιοχή βρίσκεται, ολόκληρη ή κατά το μεγαλύτερο μέρος της, σε επίπεδο ή ελαφρώς κεκλιμένο έδαφος και σε υψόμετρο κάτω από 800 μέτρα από την επιφάνεια της θάλασσας. Για τον ορισμό του πεδινού πληθυσμού βλ. ό.π., σελ. 40.

¹⁶⁹ Για το ζήτημα της οικοδόμησης και της οργάνωσης οικοτροφείων στον ευρύτερο ιστορικό γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας, την περίοδο που εξετάζεται στη συγκεκριμένη εργασία, καθώς και για την παραχώρηση υποτροφιών σε μαθητές για σπουδές σε αυτά, βλ. ενδεικτικά Σοφία ΒΟΥΡΗ, *Οικοτροφεία και υποτροφίες στη Μακεδονία*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2005. Ειδικά, τώρα, για τον *καζά* των Βοδενών, που μας ενδιαφέρει, βλ. ενδεικτικά Ιωάννα Τ. ΤΙΜΟΘΕΑΔΟΥ, «Υπότροφοι από τον *καζά* Βοδενών (Εδέσσης)», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΛΕ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2005-2006.

¹⁷⁰ Βλ. Ι. Κ. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ-ΑΙΝΙΑΝ, *Ο Μακεδονικός Αγώνας. Με ένα χάρτη των σχολείων της Μακεδονίας και εικόνες εκτός κειμένου*, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 1993, σελ. 116-117.

¹⁷¹ Μπορεί η αντιπαράθεση αυτή, που αποτελεί επίκεντρο μελέτης της συγκεκριμένης εργασίας, να αφορούσε κατά κύριο λόγο τους εκπροσώπους του ελληνικού και του βουλγαρικού κράτους, υπήρχαν όμως σε μικρότερο βαθμό τόσο ρουμανικές και σερβικές, όσο και αλβανικές αξιώσεις στον ευρύτερο ιστορικό γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας, την περίοδο που εξετάζεται στη συγκεκριμένη εργασία. Βλ. Β. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, *Μακεδονία 1871-1909*, ό.π., σελ. 264-265. Ειδικότερα, τώρα, για τις σερβικές αξιώσεις στον ευρύτερο ιστορικό γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας βλ. Κ. ΚΑΤΣΑΝΟΣ, «Η Μακεδονία των

αυτόν τον πίνακα δεν κρίνεται σκόπιμο να καταγραφούν τα μουσουλμανικά χωριά και σχολεία του *καζά*, έτσι ώστε να έχουμε μία πλήρη εικόνα της εκπαιδευτικής κίνησης στον *καζά* όσον αφορά τις αρχές του 20ού αιώνα, για λόγους που αναφέρθηκαν λίγο παραπάνω¹⁷².

Μελετώντας αυτόν τον πίνακα, γίνεται κατανοητή και εδώ η ρευστότητα των όρων που δηλώνουν συλλογικές συνειδήσεις την περίοδο που εξετάζεται στην παρούσα εργασία, καθώς και το αντίστοιχο πρόβλημα που παρουσιάζεται όσον αφορά τη μεταφορά των όρων αυτών στη σύγχρονη βιβλιογραφία. Πιο συγκεκριμένα, η καταγραφή των χριστιανικών σχολείων του *καζά* των Βοδενών πραγματοποιείται στον συγκεκριμένο πίνακα, όπως προαναφέρθηκε, με εθνικούς προσδιορισμούς και όρους. Δηλαδή, τα Πατριαρχικά σχολεία καταγράφονται ως «Ελληνικά», τα Εξαρχικά σχολεία ως «Βουλγαρικά», τα Βλάχικα σχολεία ως «Ρουμανικά» και τα σερβίζοντα Πατριαρχικά σχολεία ως «Σερβικά». Αντίστοιχα, οι Πατριαρχικοί δάσκαλοι και μαθητές καταγράφονται ως «Έλληνες» δάσκαλοι και μαθητές, οι Εξαρχικοί δάσκαλοι και μαθητές ως «Βούλγαροι» δάσκαλοι και μαθητές, οι βλαχόφωνοι δάσκαλοι και μαθητές

Σέρβων, 1870-1941: Από την Παλαιά στη Νότια Σερβία», στο ΙΔΡΥΜΑ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΑ, *Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*², Επιμέλεια: Ιωάννης Στεφανίδης, Βλάσης Βλασίδης, Ευάγγελος Κωφός, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2008, σελ. 211-238, I. MICHAILIDIS, "Traditional friends and occasional Claimants: Serbian Claims in Macedonia Between the Wars", στο *Balkan Studies*, 36/1: 1995, σελ. 103-116, I. Δ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, «Ποια «Μακεδονία για τους Μακεδόνες»; Πολιτική και Ιστορία στη Γιουγκοσλαβική Μακεδονία», στο ΙΔΡΥΜΑ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΑ, *Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*², Επιμέλεια: Ιωάννης Στεφανίδης, Βλάσης Βλασίδης, Ευάγγελος Κωφός, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2008, σελ. 278-295, καθώς και ενδεικτικά Ε. ΚΩΦΟΣ, *Η Μακεδονία στη Γιουγκοσλαβική ιστοριογραφία*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1974, D. SLİSEPCEVIĆ, *The Macedonian Question: The Struggle for Southern Serbia*, Chicago 1958 και Σ. Ν. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Μακεδονικό. Η επανάσταση ενάντια στη λογική: Η Μακεδονία στη νοτιοσλαβική ιστοριογραφία*, Πρόλογος: Στέλιος Παπαθεμελής, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1991. Επιπλέον, όσον αφορά τις κατευθύνσεις της σύγχρονης σλαβομακεδονικής ιστοριογραφίας σχετικά με τον ευρύτερο ιστορικό γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας βλ. Σ. ΣΦΕΤΑΣ, «Κατευθύνσεις της σύγχρονης σλαβομακεδονικής ιστοριογραφίας», στο ΙΔΡΥΜΑ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΑ, *Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*², Επιμέλεια: Ιωάννης Στεφανίδης, Βλάσης Βλασίδης, Ευάγγελος Κωφός, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2008, σελ. 296-316. Τέλος, για την πανορθόδοξο και οικουμενική αποστολή του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως βλ. ενδεικτικά ΑΘ. Α. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Πατριαρχικά έγγραφα-παιστήρια περί της συμβιώσεως Ελλήνων και Σέρβων Ορθοδόξων εν Βορείω Μακεδονία και Παλαιά Σερβία το β' ήμισυ του 19^{ου} αιώνας (Συμβολή εις την πανορθόδοξον και οικουμενικήν αποστολήν του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως)», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΚΑ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1981, σελ. 109-154.

¹⁷² Για την εκπαιδευτική πολιτική της Ελλάδας προς τον ευρύτερο ιστορικό γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας την περίοδο 1903-1908, βλ. Ελένη ΜΠΕΛΙΑ, «Η εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους προς την Μακεδονία και ο Μακεδονικός Αγών», στο ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ, *Ο Μακεδονικός Αγώνας*, Ίδρυμα Μελετών της Χερσονήσου του Αίμου – Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, Θεσσαλονίκη 1987.

ως «Ρουμάνοι» δάσκαλοι και μαθητές και, τέλος, οι σερβίζοντες Πατριαρχικοί δάσκαλοι και μαθητές ως «Σέρβοι» δάσκαλοι και μαθητές.

Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω, σύμφωνα με το συγκεκριμένο πίνακα, στις αρχές του 20ού αιώνα στον *καζά* των Βοδενών λειτουργούσαν 27 Πατριαρχικά («Ελληνικά») σχολεία, 21 Εξαρχικά («Βουλγαρικά») σχολεία, κανένα Βλάχικο («Ρουμανικό») σχολείο και, τέλος, 2 σερβίζοντα Πατριαρχικά («Σερβικά») σχολεία. Στα προαναφερθέντα σχολεία, τώρα, δίδασκαν 35 Πατριαρχικοί («Ελληνες») δάσκαλοι, 38 Εξαρχικοί («Βούλγαροι») δάσκαλοι, κανένας βλαχόφωνος («Ρουμάνος») δάσκαλος και 6 σερβίζοντες Πατριαρχικοί («Σέρβοι») δάσκαλοι, ενώ παράλληλα φοιτούσαν σε αυτά 1.149 Πατριαρχικοί («Ελληνες») μαθητές, 702 Εξαρχικοί («Βούλγαροι») μαθητές, κανένας βλαχόφωνος («Ρουμάνος») μαθητής και 70 σερβίζοντες Πατριαρχικοί («Σέρβοι») μαθητές.

ζ) Μία ελληνική στατιστική που δημοσιεύθηκε στην ελληνική γλώσσα στις 27 Δεκεμβρίου 1904 στην παρισινή εφημερίδα *Le Temps*, ύστερα από ενέργειες της ελληνικής πρεσβείας στο Παρίσι και που αναδημοσιεύθηκε στην ογκώδη εργασία του Ιταλού δημοσιολόγου για το Ανατολικό Ζήτημα και τα «εθνικά κόμματα» στα Βαλκάνια Giovanni Amadori Virgilj, *La questione rumeliota, Macedonia, Vecchia Serbia, Albania, Epiro e la politica italiana*, η οποία εκδόθηκε, με τη συνδρομή του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας, το 1908 στο Μπιτόντο της Ιταλίας από τον Εκδοτικό Οίκο του Nicola Garofalo¹⁷³.

Όσον αφορά τον *καζά* των Βοδενών, που μας ενδιαφέρει, στη συγκεκριμένη στατιστική δίνονται πληροφορίες για τον συνολικό πληθυσμό του στα 1904. Αξιοσημείωτο, επίσης, είναι ότι η στατιστική αυτή είναι μόλις η μία από τις τρεις, που μελετήθηκαν από την ελληνική πλευρά, που δίνει πληροφορίες και για τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς του *καζά* στις αρχές του 20ού αιώνα, έστω και επιλεκτικά.

Είναι ουσιαστικό, στο σημείο αυτό, να επισημανθούν τα κριτήρια προσδιορισμού και διαχωρισμού του πληθυσμού, τα οποία υιοθετούνται στη συγκεκριμένη στατιστική. Στη στατιστική αυτή, λοιπόν, ο συντάκτης χρησιμοποιεί σε συνδυασμό για τον

¹⁷³ Βλ. G. AMADORI-VIRGILJ, *La questione rumeliota, Macedonia, Vecchia Serbia, Albania, Epiro e la politica italiana*, Εκδόσεις Nicola Garofalo, Μπιτόντο 1908, σελ. 253-254.

προσδιορισμό του πληθυσμού και το εθνικό αλλά και το θρησκευτικό κριτήριο. Πιο συγκεκριμένα, οι Πατριαρχικοί πληθυσμοί καταγράφονται ως “Greci”, οι Εξαρχικοί ως “Bulgari”, οι βλαχόφωνοι Σερβίζοντες ως “Serbizzanti (Slavi e,e, Valacchi)”, οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί ως “Mussulmani”, ενώ, τέλος, καταγράφονται και ορισμένοι κάτοικοι που ανήκαν σε άλλη εθνοθρησκευτική ομάδα (“Altre Nation”). Είναι ξεκάθαρο ότι ο συντάκτης της συγκεκριμένης στατιστικής ταυτίζει τους Πατριαρχικούς με τους Έλληνες, ανεξάρτητα από τη μητρική τους γλώσσα και τους Εξαρχικούς με τους Βούλγαρους.

Από τα παραπάνω φαίνεται, δηλαδή, ότι για να διεκδικήσει ο ελληνικός εθνικισμός τη συγκεκριμένη περιοχή, έπρεπε να μην χρησιμοποιήσει τόσο το κριτήριο της γλώσσας, όσο αυτό της θρησκευτικής υπαγωγής των πληθυσμών, για να μεταδώσει αντίστοιχα μέσω του εκπαιδευτικού μηχανισμού του την ελληνική εθνική συνείδηση στους σλαβόφωνους χριστιανικούς πληθυσμούς του καζά των Βοδενών, έτσι ώστε σε ένα επόμενο στάδιο να τους μετατρέψει σε εθνικά «Έλληνες»¹⁷⁴. Από την άλλη πλευρά, τώρα, όπως θα δούμε και παρακάτω, οι οπαδοί του βουλγαρικού εθνικισμού, στηρίζονταν πολύ περισσότερο στο κριτήριο της γλώσσας για να μεταδώσουν μέσα από τον εκπαιδευτικό τους μηχανισμό τη βουλγαρική εθνική συνείδηση στους πλειοψηφούντες σλαβόφωνους πληθυσμούς του καζά των Βοδενών, Χριστιανούς και, ενδεχομένως, Μουσουλμάνους. Οι οπαδοί του βουλγαρικού εθνικισμού, δηλαδή, χρησιμοποιούσαν το γλωσσικό κριτήριο, γιατί έτσι παρουσίαζαν τους «Βούλγαρους» να πλειοψηφούν στην περιοχή¹⁷⁵.

Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω, σύμφωνα με τη συγκεκριμένη στατιστική, ο συνολικός πληθυσμός του καζά των Βοδενών άγγιζε στα 1904 τους 39.131 κατοίκους. Από αυτούς, οι 16.888 ήταν Μουσουλμάνοι (“Mussulmani”), οι 16.859 Πατριαρχικοί (“Greci”), οι 5.149 Εξαρχικοί (“Bulgari”), οι 210 βλαχόφωνοι Σερβίζοντες

¹⁷⁴ Για το ζήτημα, τώρα, της «Μεγάλης Ιδέας» και της εδαφικής ολοκλήρωσης του Ελληνικού Βασιλείου, βλ. ενδεικτικά Έλλη ΣΚΟΠΙΕΤΕΑ, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1988.

¹⁷⁵ Όσον αφορά, τώρα, ορισμένες ανεπιτυχείς προσπάθειες σλαβικής διείσδυσης στην Έδεσσα κατά την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα, βλ. Κ. Γ. ΣΤΑΛΙΔΗΣ, «Ανεπιτυχείς προσπάθειες σλαβικής διεισδύσεως στην Έδεσσα κατά την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα», στο ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ (εκδ.), *Επιστημονικό Συνέδριο: Μακεδονικός Αγών. 100 χρόνια από το θάνατο του Παύλου Μελά, 12-13 Νοεμβρίου 2004*, Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 87-128.

(“Serbizzanti (Slavi e,e, Valacchi)”), ενώ, τέλος, οι 25 ανήκαν σε άλλη εθνοθρησκευτική ομάδα (“Altre Nation”).

η) Μία ελληνική στατιστική του πληθυσμού του ευρύτερου ιστορικού γεωγραφικού χώρου της Μακεδονίας ανά εθνοθρησκευτικές ομάδες, που πραγματοποιήθηκε κατά πάσα πιθανότητα στα 1904 και που δημοσιεύθηκε στα 1910 (Πηγή: Ελληνικά Αρχεία του Υπουργείου Εξωτερικών, Προξενία Μακεδονίας) στην ελληνική γλώσσα. Τα δεδομένα αυτής της στατιστικής παρατίθενται στο έργο του Κωνσταντίνου Απ. Βακαλόπουλου, *Νεότουρκοι και Μακεδονία (1908-1912)*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη 1988¹⁷⁶.

Όσον αφορά τον *καζά* των Βοδενών, που μας ενδιαφέρει, στη συγκεκριμένη στατιστική δίνονται πληροφορίες για τον συνολικό πληθυσμό του στα 1904 κατά πάσα πιθανότητα, όπως προαναφέρθηκε. Αξιοσημείωτο, επίσης, είναι ότι η στατιστική αυτή είναι η δεύτερη από τις τρεις, που μελετήθηκαν από την ελληνική πλευρά, που δίνει πληροφορίες και για τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς του *καζά* στις αρχές του 20ού αιώνα, έστω και επιλεκτικά.

Είναι ουσιαστικό, στο σημείο αυτό, να επισημανθούν τα κριτήρια προσδιορισμού και διαχωρισμού του πληθυσμού, τα οποία υιοθετούνται στη συγκεκριμένη στατιστική. Στη στατιστική αυτή, λοιπόν, ο συντάκτης χρησιμοποιεί σε συνδυασμό για τον προσδιορισμό του πληθυσμού και το εθνικό αλλά και το θρησκευτικό κριτήριο. Πιο συγκεκριμένα, οι Πατριαρχικοί πληθυσμοί καταγράφονται ως «Έλληνες», οι Εξαρχικοί ως «Βούλγαροι», οι βλαχόφωνοι Σερβίζοντες ως «Βλαχόφωνοι Σερβίζοντες», οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί ως «Μουσουλμάνοι», ενώ, τέλος, καταγράφονται και ορισμένοι κάτοικοι που ανήκαν σε άλλη εθνοθρησκευτική ομάδα («Άλλαι Εθνότητες»). Είναι ξεκάθαρο ότι ο συντάκτης της συγκεκριμένης στατιστικής ταυτίζει τους Πατριαρχικούς με τους Έλληνες, ανεξάρτητα από τη μητρική τους γλώσσα και τους Εξαρχικούς με τους Βούλγαρους, για τους λόγους που αναπτύχθηκαν λίγο παραπάνω.

Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω, σύμφωνα με τη συγκεκριμένη στατιστική, ο συνολικός πληθυσμός του *καζά* των Βοδενών άγγιζε στα 1904 –κατά πάσα πιθανότητα– τους 39.131 κατοίκους. Από αυτούς, οι 16.888 ήταν Μουσουλμάνοι, οι

¹⁷⁶ Όσον αφορά τα αποτελέσματα αυτής της στατιστικής σχετικά με το *βιλαέτι* της Θεσσαλονίκης βλ. Κ. ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Μακεδονία*, ό.π., σελ. 132-133.

16.859 Πατριαρχικοί, οι 5.149 Εξαρχικοί, οι 210 βλαχόφωνοι Σερβίζοντες, ενώ, τέλος, καταγράφονται και 25 άτομα που ανήκαν τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή σε άλλη εθνοθηρησκευτική ομάδα. Τα αποτελέσματα, δηλαδή, αυτής της στατιστικής είναι ακριβώς τα ίδια με αυτά που παρατίθενται στην αμέσως προηγούμενη, που δημοσιεύθηκε στα τέλη του 1904. Γι' αυτό λοιπόν και είναι πολύ πιθανό η συγκεκριμένη στατιστική να πραγματοποιήθηκε και αυτή στα 1904.

θ) Στη συνέχεια, μελετήθηκε το έργο του Αθανάσιου Χαλκιάπουλου, *Η Μακεδονία. Εθνολογική στατιστική των βιλαετιών Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου*, που εκδόθηκε στην Αθήνα το 1910 και συγκεκριμένα οι πληροφορίες που παρατίθενται σε αυτό για τους οικισμούς που υπάγονταν διοικητικά στον *καζά* των Βοδενών περίπου την ίδια περίοδο¹⁷⁷. Ο Αθανάσιος Χαλκιάπουλος διετέλεσε Γραμματέας του Ελληνικού Γενικού Προξενείου Θεσσαλονίκης¹⁷⁸ και η καταγραφή του αυτή πραγματοποιήθηκε στα 1908-1909¹⁷⁹.

Οι πληροφορίες που παρατίθενται στη συγκεκριμένη καταγραφή αφορούν 57 οικισμούς που ενώ στις άλλες καταγραφές μαρτυρούνται ότι υπάγονταν διοικητικά στον *καζά* των Βοδενών, σε αυτήν οι 20 μαρτυρούνται ότι υπάγονταν διοικητικά στον νεοσυσταθέντα *καζά* της Καρατζόβας, ενώ οι υπόλοιποι 37 ότι συνέχιζαν να υπάγονται διοικητικά στον *καζά* των Βοδενών. Ο *καζάς* της Καρατζόβας, όπως προαναφέρθηκε και στην εισαγωγή της εργασίας συστάθηκε το 1906. Αξιοσημείωτο, επίσης, είναι ότι η καταγραφή αυτή είναι η τρίτη και η τελευταία από αυτές που μελετήθηκαν από την ελληνική πλευρά που δίνει πληροφορίες και για τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς του *καζά* στις αρχές του 20ού αιώνα, έστω και επιλεκτικά.

¹⁷⁷ Βλ. ΑΘ. ΧΑΛΚΙΟΠΟΥΛΟΣ, *Η Μακεδονία. Εθνολογική στατιστική των βιλαετιών Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου*, Τυπογραφείον «Νομικής», Εν Αθήναις 1910, σελ. γ', δ', 23-25 και 25-27.

¹⁷⁸ Για τη σύσταση και τη δράση του Ελληνικού Γενικού Προξενείου Θεσσαλονίκης στις αρχές του 20ού αιώνα, στο πλαίσιο του Μακεδονικού Ζητήματος βλ. ενδεικτικά Β. ΛΑΟΥΡΔΑΣ, *Το Ελληνικόν Γενικόν Προξενείον Θεσσαλονίκης, 1903-1908*, Θεσσαλονίκη, χ.ο., 1961, Χ. Ε. ΛΑΜΠΡΙΝΟΣ, «Πότε εκτίσθη το Ελληνικό Γενικό Προξενείο Θεσσαλονίκης», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΙΘ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1979, σελ. 401-408, Ι. Α. ΣΚΟΥΡΤΗΣ, «Η στάση του Γάλλου Προξένου Ch. E. Guys απέναντι στο νεοσύστατο Ελληνικό Προξενείο», *ΣΤ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο. Πρακτικά*, Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη, σελ. 57-64, ΓΕΝΙΚΟΝ ΕΠΙΤΕΛΕΙΟΝ ΣΤΡΑΤΟΥ – ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΡΑΤΟΥ, *Αγών*, ό.π., σελ. 350, αλλά και τον πίνακα που απεικονίζει το Γενικό Προξενείο του Ελληνικού Βασιλείου στη Θεσσαλονίκη στις αρχές του 20ού αιώνα, στο παράρτημα των πινάκων του έργου αυτού.

¹⁷⁹ Αναλυτικότερα, για τα δεδομένα που αφορούν τους οικισμούς που μας ενδιαφέρουν, όσον αφορά τη συγκεκριμένη καταγραφή βλ. στον πίνακα 10 του παραρτήματος.

Είναι ουσιαστικό, στο σημείο αυτό, να επισημανθούν τα κριτήρια προσδιορισμού και διαχωρισμού του πληθυσμού, τα οποία χρησιμοποιεί ο Χαλκιόπουλος στην καταγραφή του. Ο Χαλκιόπουλος, λοιπόν, στην καταγραφή του χρησιμοποιεί σε συνδυασμό για τον προσδιορισμό του πληθυσμού και το εθνικό αλλά και το θρησκευτικό κριτήριο. Πιο συγκεκριμένα, οι Πατριαρχικοί πληθυσμοί καταγράφονται ως «Ορθόδοξοι Έλληνες», οι Εξαρχικοί ως «Σχισματικοί Βουλγαρίζοντες», οι Σερβίζοντες Πατριαρχικοί ως «Ορθόδοξοι Σερβίζοντες»¹⁸⁰, οι βλαχόφωνοι χριστιανικοί πληθυσμοί ως «Ρουμανίζοντες»¹⁸¹, οι βουλγαρόφωνοι χριστιανικοί πληθυσμοί που ως προς το δόγμα ήταν Προτεστάντες ως «Προτεστάντες Βουλγαρίζοντες», οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί ως «Μουσουλμάνοι», ενώ, τέλος, καταγράφονται και ορισμένοι κάτοικοι διαφόρου δόγματος και θρησκείας. Είναι ξεκάθαρο ότι και ο Χαλκιόπουλος εδώ ταυτίζει τους Πατριαρχικούς με τους Έλληνες, ανεξάρτητα από τη μητρική τους γλώσσα και τους Εξαρχικούς με τους Βούλγαρους, για λόγους που αναπτύχθηκαν παραπάνω.

Παρακάτω, αξίζει να επισημανθεί, ότι στην καταγραφή του Χαλκιόπουλου παρατίθενται στοιχεία για την ευρύτερη περιοχή, στην οποία βρίσκονται οι οικισμοί που μας ενδιαφέρουν. Επιπλέον, για λίγους οικισμούς (Βοδενά (σημ. Έδεσσα), Νήσια (σημ. Νησίον) και Βλάδοβον (σημ. Άγρας))¹⁸², παρατίθενται στοιχεία σχετικά με την τοποθεσία στην οποία και βρίσκονταν. Επίσης, για λίγους οικισμούς (Βοδενά και Σούμποτσκον (σημ. Αριδαία))¹⁸³, παρατίθενται στοιχεία σχετικά με την πολιτική και εκκλησιαστική τους διοίκηση. Τέλος, παρατίθενται στοιχεία σχετικά με το αν σε κάποιους οικισμούς λειτουργούν σχολεία και Εκκλησίες, στοιχεία που να τονίζουν την αντιπαράθεση ανάμεσα στους εκπροσώπους του ελληνικού και του βουλγαρικού

¹⁸⁰ Για τους «σερβίζοντες» Σλαβόφωνους στην Ελλάδα βλ. Λένα ΔΙΒΑΝΗ, *Ελλάδα*, ό.π., σελ. 130-161.

¹⁸¹ Η ρουμανική πλευρά είχε πετύχει ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1860, τη σταδιακή διάσπαση του βλάχικου στοιχείου σε «Ελληνίζοντες» και «Ρουμανίζοντες». Το 1863 το Βουκουρέστι, δημεύοντας τη μοναστική εκκλησιαστική περιουσία στη νεοσύστατη Ρουμανία, στέρησε από το Άγιο Όρος και από άλλα εκκλησιαστικά ιδρύματα πολύ σημαντικές προσόδους. Μπήκε έτσι σε μία σταθερή τροχιά αντιπαράθεσης με την Αθήνα, στο πλαίσιο της οποίας η τύχη των ελληνικών κοινοτήτων στη Ρουμανία συναρτήθηκε από αυτή των βλάχικων κοινοτήτων της Μακεδονίας και της Ηπείρου. Βλ. Β. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, *Μακεδονία 1830-1871*, ό.π., σελ. 320 και ενδεικτικά Σ. ΣΦΕΤΑΣ, «Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνο-ρουμανικών πολιτικών σχέσεων (1866-1913)», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΛΓ΄, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2001-2002, σελ. 23-47.

¹⁸² Λεπτομέρειες για τις μετονομασίες των συγκεκριμένων οικισμών βλ. στον πίνακα 1 του παραρτήματος.

¹⁸³ Το παλαιό όνομα της πόλης της Αριδαίας ήταν Σούμποσκον (Subosko) που σημαίνει στα σλαβομακεδόνικα «βαλτώδης τόπος». Βλ. Αικατερίνη ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Μακεδονία*, ό.π., σελ. 391. Όσον αφορά, τώρα, τη μετονομασία της συγκεκριμένης πόλης από Σούμποσκον σε Αριδαία βλ. αναλυτικές λεπτομέρειες στον πίνακα 1 του παραρτήματος.

εθνικισμού, καθώς και ορισμένα στοιχεία που να δηλώνουν απόπειρα συγκρότησης Κοινότητας¹⁸⁴, αλλά και λίγα στοιχεία σχετικά με την οικονομική κατάσταση συγκεκριμένων πληθυσμιακών ομάδων.

ι) Τέλος, μελετήθηκε το έργο του Βασιλείου Κ. Κολοκοτρώνη, *La Macédoine et l' Hellénisme. Étude historique et ethnologique*, που εκδόθηκε στο Παρίσι το 1919¹⁸⁵. Ο Βασίλειος Κ. Κολοκοτρώνης (1880-1926) διετέλεσε Διευθυντής του Β΄ Πολιτικού Τμήματος του Υπουργείου των Εξωτερικών της Ελλάδας, ενώ παράλληλα υπήρξε ο ένας από τους δύο σημαντικούς εισηγητές για τη μετονομασία των παλαιών τοπωνυμίων των οικισμών της περιοχής της Μακεδονίας που προσαρτήθηκε στο ελληνικό κράτος το 1913¹⁸⁶.

Προτού προχωρήσουμε στις πληροφορίες που παρατίθενται στο συγκεκριμένο έργο σχετικά με τον *καζά* των Βοδενών που μας ενδιαφέρει, αξίζει να επισημανθεί ότι την ίδια περίοδο με αυτή που εκδίδεται το συγκεκριμένο έργο, δηλαδή, την περίοδο 1918-1920, σημειώνεται μία εκδοτική έξαρση στα κράτη της Ελλάδας, της Βουλγαρίας και της Σερβίας. Η αξιοσημείωτη αυτή εκδοτική έξαρση είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη Διάσκεψη της Ειρήνης στο Παρίσι (Ιανουάριος-Ιούνιος 1919), που ακολούθησε μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου το 1918, καθώς και με τις Συνθήκες που υπογράφησαν ανάμεσα στα συμβαλλόμενα κράτη στο πλαίσιο αυτής μέσα στο 1919 και το 1920. Πιο συγκεκριμένα, την περίοδο 1918-1920 στα κράτη της Ελλάδας, της Βουλγαρίας και της Σερβίας εκπονήθηκαν μία σειρά από μελέτες από τους κήρυκες του ελληνικού, του βουλγαρικού και του σερβικού εθνικισμού, αντίστοιχα, στην προσπάθειά τους να αποδείξουν και να τεκμηριώσουν τα κατά αυτούς «ιστορικά» και «εθνικά δίκαια» των κρατών που εκπροσωπούσαν, έτσι ώστε οι κυβερνήσεις των εν λόγω κρατών να διεκδικήσουν με αξιώσεις –στο πλαίσιο των διεθνών πολιτικών εξελίξεων της

¹⁸⁴ Κοινότητα με την έννοια μίας ομάδας πληθυσμού που αυτό προσδιορίζει.

¹⁸⁵ Βλ. V. COLOCOTRONIS, *Macédoine*, ό.π., σελ. 613 και 619.

¹⁸⁶ Βλ. ενδεικτικά Β. Κ. ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗΣ, *Μελέτη περί εξελληνισμού των ξένων τοπωνυμίων της Μακεδονίας, μετά τινων παρατηρήσεων επί της διοικητικής διαιρέσεως του ελληνικού κράτους*, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1925. Όσον αφορά, τώρα, τον άλλο σημαντικό εισηγητή για τη μετονομασία των παλαιών τοπωνυμίων των οικισμών της περιοχής της Μακεδονίας που προσαρτήθηκε στο ελληνικό κράτος το 1913, τον Στίλωνα Κυριακίδη, Καθηγητή Λαογραφίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, βλ. ενδεικτικά Σ. Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Οδηγία διά την μετονομασίαν κοινοτήτων και οικισμών εχόντων τουρκικών ή σλαβικών όνομα*, Εν Αθήναις 1926, όπως αναφέρεται στο Ε. ΠΕΛΑΓΙΔΗΣ, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία 1923-1930*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη 1994, σελ. 162.

περιόδου 1919-1920- τις περιοχές που θεωρούσαν «ιστορικά» και «εθνικά δικάιά» τους¹⁸⁷. Στο πλαίσιο, δηλαδή, αυτής της πολιτικής του ελληνικού κράτους εκδόθηκε και το 1919 το έργο αυτό του Κολοκοτρώνη.

Όσον αφορά τον *καζά* των Βοδενών, που μας ενδιαφέρει, ο Κολοκοτρώνης δίνει πληροφορίες για τον συνολικό πληθυσμό του στις αρχές του 20ού αιώνα, πληροφορώντας μας παράλληλα και για τον συνολικό πληθυσμό του έτσι όπως υπολογίζεται τόσο από την σχετικά πρόσφατη γι' αυτόν οθωμανική απογραφή που διενεργήθηκε, όσο και από τις, επίσης, πρόσφατες γι' αυτόν «επίσημες», όπως τις χαρακτηρίζει, βουλγαρικές και ελληνικές στατιστικές.

Ο Κολοκοτρώνης χρησιμοποιεί συνδυαστικά το εθνικό και το θρησκευτικό κριτήριο για τον προσδιορισμό των πληθυσμών: Τους Πατριαρχικούς πληθυσμούς του *καζά* τους προσδιορίζει με τον όρο «Έλληνες Πατριαρχικοί» (“Grecs Patriarchistes”) και τους Εξαρχικούς πληθυσμούς με τον όρο «Σλάβοι Εξαρχικοί (αποκαλούμενοι Βούλγαροι)» (“Slaves Exarchistes [dis Bulgares]”), ενώ λίγο παρακάτω σε δύο μικρούς πίνακες, όπου καταγράφονται τα συνολικά αποτελέσματα που προαναφέρθηκαν, χρησιμοποιεί μόνο εθνικούς όρους για να προσδιορίσει τους Ορθόδοξους πληθυσμούς του *καζά* των Βοδενών. Πιο συγκεκριμένα, τους Πατριαρχικούς πληθυσμούς του *καζά* τους προσδιορίζει με τον όρο «Έλληνες» (“Grecs”), ενώ τους Εξαρχικούς πληθυσμούς με τον όρο «Βούλγαροι» (“Bulgares”). Άρα και ο Κολοκοτρώνης –όπως άλλωστε και οι συντάκτες όλων των προαναφερθεισών πηγών, που συντάχθηκαν από την ελληνική πλευρά- ταυτίζει τους Πατριαρχικούς με τους Έλληνες, ανεξάρτητα από τη μητρική τους

¹⁸⁷ Για το ζήτημα αυτό βλ. ενδεικτικά BULGARIAN MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS (ed.), *The Bulgarian Question and the Balkan States*, Sofia 1919, J. IVANOFF (Μέλος της Βουλγαρικής Ακαδημίας Επιστημών – Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Σόφιας), *La Question Macédonienne au point de vue historique, ethnographique et statistique. Avec deux cartes en couleurs*, Paris 1920 (ο Jordan Ivanoff, δηλαδή, λειτουργεί εδώ ως ο αντίστοιχος «Κολοκοτρώνης» των Βουλγάρων), J. IVANOFF, *Bulgares*, ό.π., K. SOLAROFF, *La Bulgarie et la question macédonienne*, 1919, V. DJERİĆ, *Ethnographie des Slaves de Macédoine*, 1918, E. K. VÉNISELOS, *La Grèce devant le Congrès de la Paix*, Παρίσι 1919, G. SOTERIADES (Καθηγητής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών), *An ethnological map illustrating Hellenism in the Balkan Peninsula and Asia Minor*, Edward Stanford Ltd, Λονδίνο 1918, *Βαλκανική Χερσόνησος: Χάρτης καταρτισθείς επί τη βάσει της υπό των διαφόρων εθνικοτήτων λαλουμένης γλώσσης ως μητρικής. Αποτυπύται η κατάσταση ως αυτή ήτο αμέσως προ των Βαλκανικών Πολέμων (1912-1913), αλλά με όρια κρατών ως ταύτα εκατονόισθησαν διά της Συνθήκης του Βουκουρεστίου. Σημείωση: Τα Τουρκοβουλγαρικά σύνορα εις την Θράκην παρίστανται ως ταύτα ετροποποιήθησαν, κατά Σεπτέμβριον του 1915, διά της μεταξύ των δύο τούτων κρατών συνθήκης*. Λιθ. Αδελ. Γ. Ασπιώτη – Κέρκυρα – Υπόμνημα, Chélo LÉPIDE, *La Macédoine indivisible devant le Congrès de la Paix*, Laussane 1918, καθώς και ST. NESTOR, “Greek Macedonia and the Convention of Neuilly”, στο *Balkan Studies*, Vol. 3, 1962, σελ. 173-181.

γλώσσα, και τους Εξαρχικούς με τους Βούλγαρους, για λόγους που αναπτύχθηκαν παραπάνω.

Είναι ενδιαφέρον, επίσης, να επισημανθεί ότι ο Κολοκοτρώνης αναφέρεται και στο αποτέλεσμα που δίνει η σχετικά πρόσφατη γι' αυτόν οθωμανική απογραφή, όσον αφορά το σύνολο του Ορθόδοξου πληθυσμού του *καζά* των Βοδενών, χωρίς όμως να αναφέρει παράλληλα το σύνολο του μουσουλμανικού πληθυσμού του *καζά* που δίνει η συγκεκριμένη απογραφή, ενώ και στις «επίσημες» κατ' αυτόν ελληνικές και βουλγαρικές στατιστικές δεν κρίνεται σκόπιμη η αναφορά του συνολικού αριθμού των Μουσουλμάνων κατοίκων του *καζά*, για λόγους που έχουν αναφερθεί παραπάνω.

Τέλος, θα πρέπει να παρατηρηθεί ότι το αποτέλεσμα που δίνει η πρόσφατη γι' αυτόν οθωμανική απογραφή για το σύνολο του χριστιανικού πληθυσμού του *καζά* των Βοδενών, είναι το ίδιο ακριβώς με αυτό που δίνει η «επίσημη» κατ' αυτόν ελληνική στατιστική, ενώ από την άλλη πλευρά η «επίσημη» κατ' αυτόν βουλγαρική στατιστική υποστηρίζει ότι στον *καζά* των Βοδενών στις αρχές του 20ού αιώνα ο αριθμός των Εξαρχικών είναι μεγαλύτερος από αυτόν των Πατριαρχικών.

Συμπερασματικά, αυτό που προκύπτει, μέσα από τη μελέτη των δέκα παραπάνω πηγών που συντάχθηκαν από την ελληνική πλευρά, είναι, χωρίς καμία αμφιβολία, ότι για να διεκδικήσει ο ελληνικός εθνικισμός την περιοχή της Έδεσσας έπρεπε να μην χρησιμοποιήσει τόσο το κριτήριο της γλώσσας, όσο αυτό της θρησκευτικής υπαγωγής των πληθυσμών για να μεταδώσει αντίστοιχα μέσω του εκπαιδευτικού μηχανισμού του την ελληνική εθνική συνείδηση στους σλαβόφωνους χριστιανικούς πληθυσμούς της εν λόγω περιοχής, έτσι ώστε σε ένα επόμενο στάδιο να τους μετατρέψει σε εθνικά «Έλληνες».

2) Οι πηγές που συντάχθηκαν από τη βουλγαρική πλευρά

Οι πηγές, τώρα, που συντάχθηκαν από τη βουλγαρική πλευρά και που μελετήθηκαν είναι με χρονολογική σειρά οι παρακάτω:

α) Μία καταγραφή που πραγματοποιήθηκε το 1895 από τον Vasil Kăncov στη βουλγαρική γλώσσα¹⁸⁸ και εκδόθηκε το 1900 στη Σόφια. Ο Vasil Kăncov υπήρξε Βούλγαρος επιθεωρητής σχολείων¹⁸⁹ και η καταγραφή του αυτή πραγματοποιήθηκε για τον πληθυσμό του ευρύτερου ιστορικού γεωγραφικού χώρου της Μακεδονίας και συγκεκριμένα για τη θρησκευτική και την εθνολογική του σύνθεση ανά οικισμό και διοικητική περιφέρεια¹⁹⁰.

Ουσιαστικό είναι εδώ να επισημανθούν τα διαφορετικά κριτήρια προσδιορισμού και διαχωρισμού των πληθυσμών ανάλογα με την εκάστοτε πηγή που εξετάζεται και ανάλογα με τις ιδεολογικές κατευθύνσεις των συντακτών. Ο Kăncov εδώ πραγματοποιεί μία καταγραφή του πληθυσμού των οικισμών που υπάγονταν διοικητικά στον *καζά* των Βοδενών την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στον ευρύτερο ιστορικό γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας, χρησιμοποιώντας σε συνδυασμό για τον προσδιορισμό τους και το γλωσσικό, αλλά και το θρησκευτικό κριτήριο. Πιο συγκεκριμένα, οι βουλγαρόφωνοι Ορθόδοξοι πληθυσμοί καταγράφονται ως «Βούλγαροι Χριστιανοί», οι βουλγαρόφωνοι μουσουλμανικοί ως «Βούλγαροι Μουσουλμάνοι», οι τουρκόφωνοι Μουσουλμάνοι ως «Τούρκοι», ενώ, στο τέλος, ο Kăncov καταγράφει τους βλαχόφωνους («Βλάχους») και τους τσιγγάνικους («Τσιγγάνους») πληθυσμούς του *καζά*.

Μία πρώτη σημαντική επισήμανση, είναι ότι ο Kăncov καταγράφει όχι μόνο τους χριστιανικούς, αλλά και τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς του *καζά*. Η καταγραφή αυτή, δηλαδή, είναι η μόνη από αυτές που μελετήθηκαν, από την βουλγαρική πλευρά, που δίνει πληροφορίες για τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς του *καζά*. Όσον αφορά τους πληθυσμούς αυτούς, ο Kăncov τους κατατάσσει, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, σε δύο ξεχωριστές κατηγορίες. Η καταγραφή των βουλγαρόφωνων Μουσουλμάνων δικαιολογείται εν μέρει, καθώς λόγω της μητρικής τους γλώσσας θεωρούνται ότι είναι

¹⁸⁸ Θα ήθελα στο σημείο αυτό να ευχαριστήσω θερμά τον κύριο Παρασκευά Κονόρτα, για τη βοήθεια που απλόχερα μου προσέφερε στη μεταγραφή του κυριλλικού αλφαβήτου στο λατινικό, όσον αφορά τη συγκεκριμένη πηγή, η οποία είχε συνταχθεί στη βουλγαρική γλώσσα.

¹⁸⁹ Για το θεσμό, τώρα, της σχολικής επιθεώρησης από ελληνικής πλευράς στον ευρύτερο ιστορικό γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας των αρχών του 20ού αιώνα, βλ. Σοφία ΗΛΙΑΔΟΥ-ΤΑΧΟΥ, «Το ελληνικό κράτος και ο σχολικός θεσμός στον υπόδουλο Ελληνισμό. Απόπειρα δημιουργίας νέου θεσμικού πλαισίου μέσα από τη νομιμοποίηση του θεσμού της σχολικής επιθεώρησης στη Μακεδονία το 1907», στο *Μακεδονικά*, Τόμος Α', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1995-1996, σελ. 291-311.

¹⁹⁰ Για τον *καζά* των Βοδενών βλ. V. KĂNCOV, *Makedonija: Etnografija i statistika* (Μακεδονία: Εθνογραφία και στατιστική), Sofia (Σόφια) 1900 (ανατύπωση 1996), σελ. 148-151, καθώς και στον πίνακα 6 του παρατήματος.

υποψήφιοι προς ένταξη στο βουλγαρικό έθνος¹⁹¹. Υπάρχει, δηλαδή, μία περίπτωση να μετατραπούν σε εθνικά «Βούλγαρους», άσχετα με την θρησκευτική τους υπαγωγή.

Από τα παραπάνω φαίνεται ότι οι οπαδοί του βουλγαρικού εθνικισμού στηρίζονταν πολύ περισσότερο στο κριτήριο της γλώσσας για να μεταδώσουν μέσα από τον εκπαιδευτικό τους μηχανισμό τη βουλγαρική εθνική συνείδηση στους πλειοψηφούντες σλαβόφωνους πληθυσμούς του καζά των Βοδενών, Χριστιανούς και, ενδεχομένως, Μουσουλμάνους. Οι οπαδοί του βουλγαρικού εθνικισμού, δηλαδή, χρησιμοποιούσαν το γλωσσικό κριτήριο γιατί έτσι παρουσίαζαν τους «Βούλγαρους» να πλειοψηφούν στην περιοχή¹⁹². Από την άλλη πλευρά, όπως είδαμε και παραπάνω, για να διεκδικήσει ο ελληνικός εθνικισμός τη συγκεκριμένη περιοχή, έπρεπε να μη χρησιμοποιήσει τόσο το κριτήριο της γλώσσας, όσο αυτό της θρησκευτικής υπαγωγής των πληθυσμών για να μεταδώσει αντίστοιχα μέσω του εκπαιδευτικού μηχανισμού του την ελληνική εθνική συνείδηση στους σλαβόφωνους χριστιανικούς πληθυσμούς του καζά των Βοδενών έτσι ώστε σε ένα επόμενο στάδιο να τους μετατρέψει σε εθνικά «Έλληνες».

Και αν η καταγραφή των βουλγαρόφωνων Μουσουλμάνων δικαιολογείται εν μέρει, τότε σίγουρα η καταγραφή των τουρκόφωνων Μουσουλμάνων αποτελεί πρωτοτυπία τόσο για τις ελληνικές, όσο και για τις βουλγαρικές πηγές που μελετήθηκαν καθώς, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, οι πληθυσμοί αυτοί δεν καταγράφονται στις περισσότερες πηγές γιατί δεν ήταν υποψήφιοι προς ένταξη στο ελληνικό ή το βουλγαρικό έθνος. Δεν υπήρχε, δηλαδή, περίπτωση να μετατραπούν ποτέ σε εθνικά «Έλληνες» ή «Βούλγαρους». Κρίνεται αναγκαίο εδώ να επισημανθεί και πάλι, ότι οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί καταγράφονται μόνο στην περίπτωση που η καταγραφή τους εξυπηρετεί τα συμφέροντα και τις ιδεολογικές κατευθύνσεις του συντάκτη της εκάστοτε καταγραφής, όπως γίνεται χαρακτηριστικά εδώ στην καταγραφή του Κᾱνᾱον.

¹⁹¹ Για τη δημιουργία της «Μεγάλης Βουλγαρίας», σύμφωνα με τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου το 1878 βλ. ενδεικτικά Σ. ΚΑΡΑΒΑΣ, «Η Μεγάλη Βουλγαρία και η μικρά ιδέα εν έτει 1878», στο *ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, Τόμος 23^{ος}, Τεύχος 44, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, Ιούνιος 2006, σελ. 3-42.

¹⁹² Για τη γλώσσα των βουλγαρόφωνων πληθυσμών που κατοικούσαν στον ευρύτερο ιστορικό γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας στο μεταίχμιο των δύο αιώνων, βλ. ενδεικτικά Γ. Α. ΜΠΟΥΚΟΥΒΑΛΑΣ, *Η γλώσσα των εν Μακεδονία βουλγαροφώνων*, Εν Καϊρώ, χ.ο., 1905. Παράλληλα, όσον αφορά την εκδήλωση του γλωσσικού ζητήματος στο Ελληνικό Βασίλειο την ίδια χρονική περίοδο, βλ. ενδεικτικά Σ. ΒΑΣΗΣ (Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών), *Το γλωσσικόν ημών ζήτημα, υπό της επιστήμης κρινόμενον. Η περί της γλώσσης του γραπτού ημών λόγου αντιλογία Χατζιδάκι προς Krumbacher*, Εκ των τυπογραφείων της εφημερίδος «Το κράτος», Αθήνησιν 1905.

Μία άλλη πολύ σημαντική επισήμανση, είναι ότι απουσιάζει παντελώς από την καταγραφή του Kăncov το ελληνόφωνο στοιχείο. Έτσι δίνεται μία εικόνα για τον καζά των Βοδενών ότι τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή κατοικείται κατά συντριπτική πλειοψηφία μόνο από βουλγαρόφωνους πληθυσμούς, πράγμα το οποίο συζητείται, καθώς είναι γνωστό και από άλλες πηγές που μελετήθηκαν, ότι ο συγκεκριμένος καζάς την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στον ευρύτερο ιστορικό γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας, κατοικούνταν εκτός από βουλγαρόφωνους πληθυσμούς –χριστιανικούς και μουσουλμανικούς-, από τουρκόφωνους Μουσουλμάνους και, τέλος, από τσιγγάνικους και βλάχοφονους νομαδικούς χριστιανικούς πληθυσμούς. Αντίστοιχα βέβαια, οι εκπρόσωποι του ελληνικού εθνικισμού υποστηρίζουν ότι αυτή η περιοχή κατοικείται τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή κατά κύριο λόγο από «Έλληνες», δηλαδή από Πατριαρχικούς πληθυσμούς. Παρατηρούμε έτσι λοιπόν τους τρόπους με τους οποίους εκδηλώθηκε αυτή η αντιπαράθεση ανάμεσα στους εκπροσώπους του ελληνικού και του βουλγαρικού εθνικισμού, μέσα από τους χάρτες, τις καταγραφές και τις στατιστικές, προκειμένου να υποστηρίξουν –ο καθένας για το δικό του συμφέρον- ότι έχουν την πλειοψηφία στην υπόθεση της στρατολόγησης οπαδών στην περιοχή αυτή, έτσι ώστε σε ένα επόμενο στάδιο να επιχειρηθεί η μετατροπή των χριστιανικών (οι οποίοι χριστιανικοί πληθυσμοί στην πλειοψηφία τους τουλάχιστον ήταν σλαβόφωνοι), αλλά και ορισμένων από τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς του καζά των Βοδενών σε εθνικά «Έλληνες» και «Βούλγαρους» έτσι ώστε να ενταχθούν αντίστοιχα στο ελληνικό ή το βουλγαρικό έθνος.

Επιπλέον, αρκετά ενδιαφέροντα είναι τα σχόλια, στα οποία προβαίνει ο ίδιος ο Kăncov αμέσως μετά την καταγραφή του πληθυσμού του καζά των Βοδενών. Μας πληροφορεί ότι «*οι Βλάχοι δεν έχουν μόνιμη κατοικία και μένουν σε προσωρινά καλύβια στα βουνά. Οι Τσιγγάνοι βρίσκονται διεσπαρμένοι ανά 1-2 σπίτια σε πολλά χωριά αλλά δεν καταγράφονται γιατί και αυτοί δεν έχουν μόνιμη κατοικία*¹⁹³. Οι τούρκικες στατιστικές

¹⁹³ Ο Kăncov υπολογίζει ότι την περίοδο που διενεργεί την καταγραφή του, στον καζά των Βοδενών κατοικούν συνολικά 430 «Βλάχοι», από τους οποίους οι 30 κατοικούν στα Βοδενά (Voden), ενώ οι υπόλοιποι 400 είναι μη καταγεγραμμένοι «Βλάχοι» ποιμένες (*“Nezapisani Vlasi pastiri”*) και 873 «Τσιγγάνοι», από τους οποίους οι 40 κατοικούν στα Βοδενά, οι 60 στην Πράχνιανη (Pranjanjani) (σημ. Άσπρον –για τη μετονομασία του συγκεκριμένου οικισμού το 1926 βλ. αναλυτικότερα στον πίνακα 1 του παραρτήματος-), οι 90 στο Οριζάρι (Orizari) (σημ. Ριζάριον –για τη μετονομασία του συγκεκριμένου οικισμού το 1931, κατά πάσα πιθανότητα, βλ. αναλυτικότερα στον πίνακα 1 του παραρτήματος-), οι 120 στο Λιποχώρι (Lipoor) –για το αν μετονομάστηκε ο συγκεκριμένος οικισμός βλ. αναλυτικότερα στον

απέχουν πολύ από τις δικές μας (τις βουλγαρικές δηλαδή). Κατά τον Κᾶνσον πάντα, σύμφωνα με τον σαλναμέ του 1312 (1894-1895) στον καζά υπήρχαν 35.308 Μουσουλμάνοι και 27.155 μη Μουσουλμάνοι, ενώ σύμφωνα με τον σαλναμέ του 1315 (1897-1898) υπήρχαν: «Τούρκοι»: 12.384, άνδρες: 7.510 και γυναίκες 4.874. «Βούλγαροι»: 12.682, άνδρες 6.745 και γυναίκες: 5.937. «Τσιγγάνοι»: 790, άνδρες 440 και γυναίκες 350. «Βλάχοι»: 1.193, άνδρες: 617 και γυναίκες 579. Κατά πάσα πιθανότητα στους παραπάνω αριθμούς δεν περιλαμβάνεται ο ναχιές¹⁹⁴ των Μογλενών. Ενδιαφέρον είναι το παιχνίδι με τους αριθμούς των Χριστιανών. Σύμφωνα με πιο παλιά τουρκική στατιστική (σαλναμές του 1312) ήταν 27.155 που είναι κοντά στον αριθμό που δίνουμε εμείς (οι εκπρόσωποι του βουλγαρικού εθνικισμού, δηλαδή), ενώ στην πιο πρόσφατη στατιστική (σαλναμές του 1315), ο αριθμός των Χριστιανών είναι στο μισό!¹⁹⁵».

Τέλος, θα πρέπει να επισημανθεί, ότι ο Κᾶνσον έχει υποπέσει και σε ορισμένα σφάλματα στην καταγραφή του. Πιο συγκεκριμένα, καταγράφει λανθασμένα τον οικισμό Κορνισιόρ (σημ. Κρώμνη), καθώς ο συγκεκριμένος οικισμός στα τέλη του 19^{ου} αιώνα υπαγόταν διοικητικά στον καζά των Γιαννιτσών και όχι στον καζά των Βοδενών¹⁹⁶.

πίνακα 1 του παραρτήματος-, οι 42 στο Τρέμπολιτς (Trebulec) (σημ. Μαυροβούνιον –για τη μετονομασία του συγκεκριμένου οικισμού το 1927 βλ. αναλυτικότερα στον πίνακα 1 του παραρτήματος-), οι 21 στη Βάρμπενη (Vărbeni) (σημ. Νέα Ζωή –για το ότι ο οικισμός Νέα Ζωή βρίσκεται σήμερα, κατά πάσα πιθανότητα, εκεί όπου την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στον ευρύτερο ιστορικό γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας βρισκόταν ο οικισμός Βάρμπενη, βλ. αναλυτικότερα στους πίνακες 1 και 2 του παραρτήματος-), ενώ οι υπόλοιποι 500 είναι μη καταγεγραμμένοι νομάδες «Τσιγγάνοι» (“Nezapisani Podvižki Cigani”).

¹⁹⁴ Ο κάθε καζάς υποδιαιρούταν σε ναχιέδες. Για τον ναχιέ βλ. F. BABINGER «λήμμα NĀH□IYE» στο E.J. BRILL (εκδ.), *THE ENCYCLOPEDIA OF ISLAM*, τ. VII, Λάιντεν-Νέα Υόρκη 1993, σελ. 906 και Ν. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ «λήμμα ναχιγιές (ο) ή ναχιές» στο Π. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ (εκδ.), *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Τόμος Δέκατος Ογδός, Έκδοσις δευτέρα, ενημερωμένη διά συμπληρωμάτων, Εκδοτικός Οργανισμός «Ο Φοίνιξ» Ε.Π.Ε., Αθήνα χ.χ., σελ. 132-133. Στην ελληνική βιβλιογραφία της εποχής ο όρος ναχιές αποδίδεται συνήθως με τον όρο «Δήμος». Ο ναχιές διοικούνταν όχι από εκλεγμένο δημοτικό άρχοντα αλλά από δημόσιο υπάλληλο που διοριζόταν από την κεντρική κυβέρνηση, τον λεγόμενο *μουδίρη*, ο οποίος είχε υπό τις διαταγές του τους εκλεγμένους *μουχτάρηδες*. Ο *μουχτάρης* (*muhtar*) ήταν ο αρχηγός ενός χωριού ή μίας κοινότητας. Βλ. R.H. DAVISON, *Reform*, ό.π., σελ. 409. Εφόσον ο διοικητής του ναχιέ ονομαζόταν *μουδίρης*, ο ναχιές ονομαζόταν επίσης και *μουδirlίki*. Ο *μουδίρης*, ο οποίος συνηθιζόταν να διορίζεται από τον Βαλή και να παραλαμβάνει τις οδηγίες του από τον *καϊμακάμη*, είχε διοικητικά καθήκοντα, όπως να δημοσιεύει τους νόμους και τους κανονισμούς, να εκδίδει τις διαταγές της κυβέρνησης, να ανακοινώνει στους υποδιοικητές τις ληξιαρχικές πράξεις και άλλες ενέργειες των *μουχτάρηδων*, να επιβλέπει και στην ανάγκη να ακυρώνει τις εκλογές των *μουχτάρηδων*, να αναφέρει στην διοίκηση σχετικά με την άσκηση της εξουσίας από αυτούς κλπ. Στους ναχιέδες, τέλος, υπήρχαν και αιρετά δημαρχιακά συμβούλια. Αξίζει σε αυτό το σημείο να επισημανθεί, επίσης, ότι η πόλη των Βοδενών την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στον ευρύτερο ιστορικό γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας, εκτός από έδρα του ομώνυμου καζά, αποτελούσε και έδρα του ομώνυμου ναχιέ.

¹⁹⁵ Βλ. V. KANČOV, *Makedonija*, ό.π., σελ. 150-151.

¹⁹⁶ Βλ. ό.π., σελ. 149, καθώς και στον πίνακα 6 του παραρτήματος.

Επιπλέον, λίγο παρακάτω αντί να διαβάσει Καρά-Δερέ διάβασε Καρντάλοβο (σημ. Μηλέα). Πρόκειται για τον οικισμό Καρά-Δερέ Βοδενών (μετέπειτα Μαυρόλακκος Βοδενών¹⁹⁷), ο οποίος δεν υφίσταται σήμερα¹⁹⁸. Ο αριθμός των κατοίκων όμως που καταγράφει ο Κάντσον γι' αυτόν τον οικισμό πρέπει να είναι ο σωστός¹⁹⁹.

β) Επιπλέον, μελετήθηκε μία καταγραφή που πραγματοποιήθηκε από τον D. M. Brancoff και εκδόθηκε το 1905 στο Παρίσι. Η καταγραφή αυτή πραγματοποιήθηκε, λίγο αργότερα σε σχέση με την προηγούμενη, για τον χριστιανικό πληθυσμό του ευρύτερου ιστορικού γεωγραφικού χώρου της Μακεδονίας και συγκεκριμένα για τη θρησκευτική και την εθνολογική του σύνθεση ανά οικισμό και διοικητική περιφέρεια²⁰⁰.

Στο έργο του αυτό, ο Brancoff (ψευδώνυμο του Ντίμιταρ Μίσεφ, γραμματέα της Βουλγαρικής Εξαρχίας²⁰¹) κατατάσσει τους *καζάδες* που αποτελούσαν τον ευρύτερο ιστορικό γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας σε ορισμένες κατηγορίες. Τον *καζά* των Βοδενών, που μας ενδιαφέρει, τον κατατάσσει στην κατηγορία εκείνη των «μεικτών καζάδων στους οποίους το βουλγαρικό στοιχείο είναι κυρίαρχο (“Cazas mixtes ou l'élément bulgare prédomine”)). Στο έργο του αυτό ο Brancoff προβαίνει, μεταξύ άλλων, και στην καταγραφή του χριστιανικού πληθυσμού του *καζά* των Βοδενών (“Population chrétienne du каза de Voden [Vodena]”), συνεπώς η εικόνα που δίνεται δεν είναι πλήρης, καθώς δεν προβαίνει και στην καταγραφή των μουσουλμανικών πληθυσμών του *καζά*. Επιπλέον, ο Brancoff δεν συνυπολογίζει στον συνολικό πληθυσμό του εκάστοτε οικισμού του *καζά*, τους βλαχόφωνους και τους τσιγγάνικους πληθυσμούς, αλλά τους καταγράφει ξεχωριστά.

Για τις ανάγκες της καταγραφής του, ο Brancoff χρησιμοποιεί σε συνδυασμό και το γλωσσικό, αλλά και το θρησκευτικό κριτήριο για τον προσδιορισμό του χριστιανικού πληθυσμού του *καζά*. Πιο συγκεκριμένα, χωρίζει τους βουλγαρόφωνους χριστιανικούς πληθυσμούς του *καζά*, που καταγράφονται ως «Βούλγαροι» (“Bulgares”), στις εξής κατηγορίες: 1) στους «Εξαρχικούς» (“Exarchistes”), 2) στους «Ελληνίζοντες

¹⁹⁷ Για τη μετονομασία του συγκεκριμένου οικισμού το 1925 βλ. αναλυτικότερα στον πίνακα 1 του παραρτήματος.

¹⁹⁸ Για τους λόγους που ο συγκεκριμένος οικισμός δεν υφίσταται σήμερα βλ. αναλυτικά στους πίνακες 1 και 2 του παραρτήματος.

¹⁹⁹ Βλ. ό.π., σελ. 150, καθώς και στον πίνακα 6 του παραρτήματος.

²⁰⁰ Για τον *καζά* των Βοδενών βλ. D. M. BRANCOFF, *Macédoine*, ό.π., σελ. 190-191, καθώς και στον πίνακα 9 του παραρτήματος.

²⁰¹ Βλ. Τ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πόλεμος*, ό.π., σελ. 157.

Πατριαρχικούς» (“Grécisants Patriarchistes”) και 3) στους «Σερβίζοντες Πατριαρχικούς» (“Serbisants Patriarchistes”). Στη συνέχεια, προβαίνει στην καταγραφή του συνόλου των «Εξαρχικών» και των «Πατριαρχικών», ενώ, στο τέλος, καταγράφει ξεχωριστά τους «Βλάχους» (“Valaques”) και τους «Τσιγγάνους» (“Tsiganes”).

Ο Brancoff καταγράφει ξεχωριστά τους «Βλάχους» και τους «Τσιγγάνους», που αποτελούν νομαδικούς πληθυσμούς, γιατί, όπως δηλώνει και ο Kǎnčon στη δική του καταγραφή, «οι Βλάχοι δεν έχουν μόνιμη κατοικία και μένουν σε προσωρινά καλύβια στα βουνά. Οι Τσιγγάνοι βρίσκονται διεσπαρμένοι ανά 1-2 σπίτια σε πολλά χωριά αλλά δεν καταγράφονται γιατί και αυτοί δεν έχουν μόνιμη κατοικία»²⁰². Ένας άλλος λόγος, επίσης, για τον οποίο οι «Βλάχοι» και οι «Τσιγγάνοι» καταγράφονται ξεχωριστά είναι για να τονίσει ο Brancoff ότι η συντριπτική πλειοψηφία των Χριστιανών που κατοικούσαν τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή στον καζά των Βοδενών ήταν βουλγαρόφωνοι. Ο Brancoff μας πληροφορεί ότι την περίοδο που διενεργούσε την καταγραφή του για τον χριστιανικό πληθυσμό του ευρύτερου ιστορικού γεωγραφικού χώρου της Μακεδονίας, στον καζά των Βοδενών κατοικούσαν συνολικά 144 «Βλάχοι», από τους οποίους οι 30 διέμεναν αυτή την περίοδο στα Βοδενά, οι 60 στον Άγιο Ηλία (Sveti-Ilia)²⁰³, οι 30 στο Πριβαρτένιτς (Privarjanetz)²⁰⁴ και οι 24 στη Φέτιστα (Phetichta)²⁰⁵, καθώς επίσης και 270 «Τσιγγάνοι» που διέμεναν αυτή την περίοδο όλοι στην πόλη των Βοδενών.

Επιπλέον, σε αντίθεση με τον Kǎnčon, ο Brancoff προβαίνει και στην καταγραφή των χριστιανικών σχολείων του καζά, αλλά και των δασκάλων και των μαθητών –όπου αυτοί υπάρχουν- που φοιτούν σε αυτά. Σε αυτήν την καταγραφή όμως χρησιμοποιεί καθαρά εθνικούς προσδιορισμούς. Πιο συγκεκριμένα, τα Εξαρχικά σχολεία καταγράφονται ως «Βουλγαρικά σχολεία» (“écoles bulgares”), τα Πατριαρχικά σχολεία ως «Ελληνικά» (“écoles grecques”), ενώ στο τέλος καταγράφονται και τα ελάχιστα «σερβικά σχολεία» (“écoles serbes”). Χρειάζεται εδώ να επισημανθεί ότι η καταγραφή αυτή αφορά τα δευτεροβάθμια (“secondaires”) και τα πρωτοβάθμια (“primaires”) χριστιανικά σχολεία του καζά, ενώ παράλληλα καταγράφονται και οι αριθμοί των

²⁰² Βλ. λίγο παραπάνω.

²⁰³ Ο οικισμός αυτός μπορεί να μην μετονομάστηκε, αλλά σήμερα υφίσταται ως Προφήτης Ηλίας. Βλ. και στους πίνακες 1 και 2 του παραρτήματος.

²⁰⁴ Ο οικισμός Πριβαρτένιτς είχε εγκαταλειφθεί πριν προλάβει να μετονομαστεί. Για τους λόγους που ο συγκεκριμένος οικισμός δεν υφίσταται σήμερα βλ. αναλυτικά στους πίνακες 1 και 2 του παραρτήματος.

²⁰⁵ Για τη μετονομασία του συγκεκριμένου οικισμού το 1926 βλ. αναλυτικότερα στον πίνακα 1 του παραρτήματος.

διδασκάλων και διδασκαλισσών (“instituteurs et institutrices”), καθώς και των μαθητών (“élèves”), ανάλογα με την εθνοθρησκευτική ομάδα στην οποία και ανήκουν.

Αξίζει σε αυτό το σημείο να επισημανθούν τα κοινά στοιχεία που παρουσιάζουν οι καταγραφές του Kǎnčon και του Brancoff: 1) Καταρχάς και οι δύο εκπρόσωποι του βουλγαρικού κράτους διενεργούν τις καταγραφές τους την ίδια περίπου περίοδο (τέλη 19^{ου}-αρχές 20ού αιώνα). 2) Και οι δύο καταγραφές πραγματοποιήθηκαν από τους συντάκτες τους, μεταξύ άλλων, για τη θρησκευτική και την εθνολογική σύνθεση του πληθυσμού του καζά των Βοδενών, με τη διαφορά ότι ο Brancoff, σε αντίθεση με τον Kǎnčon, καταγράφει μόνο τον χριστιανικό πληθυσμό του καζά. 3) Μέσα από την μελέτη των δύο καταγραφών μπορεί να πραγματοποιηθεί μία σύγκριση όσον αφορά τον χριστιανικό πληθυσμό του καζά των Βοδενών. 4) Τόσο ο Kǎnčon, όσο και ο Brancoff χρησιμοποιούν σε συνδυασμό και το γλωσσικό αλλά και το θρησκευτικό κριτήριο για τον προσδιορισμό, μεταξύ άλλων, του χριστιανικού πληθυσμού του καζά των Βοδενών.

5) Ενδιαφέρον είναι, τέλος, να παρατηρηθούν και να επισημανθούν τα κοινά στοιχεία που παρουσιάζουν οι δύο καταγραφές, όσον αφορά τα κριτήρια διαχωρισμού των χριστιανικών πληθυσμών του καζά. Καταρχάς και ο Kǎnčon και ο Brancoff δείχνουν ότι ο καζάς των Βοδενών την περίοδο που πραγματοποιούν τις καταγραφές τους κατοικούνταν κατά συντριπτική πλειοψηφία από βουλγαρόφωνους πληθυσμούς, με τη διαφορά ότι ο Kǎnčon στην καταγραφή του υπολογίζει και τους βουλγαρόφωνους μουσουλμανικούς πληθυσμούς του καζά. Επιπλέον, και ο Kǎnčon και ο Brancoff καταγράφουν τους βουλγαρόφωνους Ορθόδοξους πληθυσμούς του καζά ως «Βούλγαρους Χριστιανούς», με τη διαφορά ότι ο Brancoff διακρίνει σε αυτήν την εθνοθρησκευτική ομάδα όχι μόνο τους «Εξαρχικούς», όπως κάνει ο Kǎnčon, αλλά και τους «Ελληνίζοντες» και τους «Σερβίζοντες Πατριαρχικούς». Επιπλέον, και οι δύο εκπρόσωποι της βουλγαρικής πλευράς καταγράφουν τους βλαχόφωνους («Βλάχους») και τους τσιγγάνικους («Τσιγγάνους») πληθυσμούς του καζά, με τη διαφορά ότι ο Kǎnčon τους υπολογίζει στον συνολικό πληθυσμό του καζά που παραθέτει, ενώ ο Brancoff τους καταγράφει ξεχωριστά και δεν τους υπολογίζει στο συνολικό πληθυσμό των Χριστιανών του καζά που παραθέτει, για λόγους που προαναφέρθηκαν, πληροφορώντας μας μόνο για το σύνολο των «Εξαρχικών» και των «Πατριαρχικών» του καζά.

Συμπερασματικά, αυτό που προκύπτει, μέσα από τη μελέτη των παραπάνω δύο πηγών που συντάχθηκαν από τη βουλγαρική πλευρά, είναι, χωρίς καμία αμφιβολία, ότι οι οπαδοί του βουλγαρικού εθνικισμού στηρίζονταν πολύ περισσότερο στο κριτήριο της γλώσσας για να μεταδώσουν μέσα από τον εκπαιδευτικό τους μηχανισμό τη βουλγαρική εθνική συνείδηση στους πλειοψηφούντες σλαβόφωνους πληθυσμούς του καζά των Βοδενών, Χριστιανούς και, ενδεχομένως, Μουσουλμάνους. Οι οπαδοί του βουλγαρικού εθνικισμού, δηλαδή, χρησιμοποιούσαν το γλωσσικό κριτήριο, γιατί έτσι παρουσίαζαν τους «Βούλγαρους» να πλειοψηφούν στη συγκεκριμένη περιοχή.

3) Οι πηγές που συντάχθηκαν από την πλευρά της οθωμανικής διοίκησης

Όσον αφορά, τέλος, τις πηγές που συντάχθηκαν από την πλευρά της οθωμανικής διοίκησης²⁰⁶, μελετήθηκαν, ενδεικτικά, δύο σαλναμέδες του βιλαετιού της Θεσσαλονίκης των τελών του 19^{ου} και των αρχών του 20ού αιώνα. Πιο συγκεκριμένα, μελετήθηκαν: α) ο σαλναμές του 1315 (1897-1898) και β) ο σαλναμές του 1320 (1902-1903)²⁰⁷.

Ο σαλναμές αποτελεί έναν όρο της οθωμανικής διοίκησης²⁰⁸. Ήταν οι επίσημες επετηρίδες των βιλαετιών, στις οποίες καταγράφονταν όλοι οι οικισμοί και οι οποίες εκδίδονταν από την οθωμανική κεντρική κυβέρνηση, από τις οθωμανικές Αρχές στις επαρχίες της Αυτοκρατορίας, από έναν αριθμό Υπουργείων και, τέλος, από ένα μέρος

²⁰⁶ Γι' αυτές που αφορούν τον ευρύτερο ιστορικό γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας βλ. ενδεικτικά Ε. KRÜGER, *Namen*, ό.π. Γενικότερα, τώρα, για την προσέγγιση της Οθωμανικής Ιστορίας μέσα από τις πηγές βλ. ενδεικτικά Suraiya N. FAROQHÍ, *Προσεγγίζοντας την Οθωμανική Ιστορία. Εισαγωγή στις πηγές*, Μετάφραση: Κώστας Ε. Καμπουρίδης, University Studio Press. Εκδόσεις Επιστημονικών Βιβλίων και Περιοδικών, Θεσσαλονίκη 2006 και Ευαγγελία ΜΠΑΛΤΑ, «Οι οθωμανικές σπουδές στην Ελλάδα», στο *ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, Τεύχος 31, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, Δεκέμβριος 1999, σελ. 455-460. Επιπλέον, για τις ρίζες της οθωμανικής ιστοριογραφίας βλ. ενδεικτικά Α. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, *Στις ρίζες της οθωμανικής ιστοριογραφίας*, Εκδόσεις Ενάλιος, Αθήνα 2003, ενώ, τέλος, για τις οθωμανικές σπουδές στη νεοελληνική ιστοριογραφία βλ. ενδεικτικά Ευαγγελία ΜΠΑΛΤΑ, «Οι οθωμανικές σπουδές στη νεοελληνική ιστοριογραφία», στο *ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, Τεύχος 43, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, Δεκέμβριος 2005, καθώς και Ευαγγελία ΜΠΑΛΤΑ, «Οι οθωμανικές σπουδές στη νεοελληνική ιστοριογραφία», στο ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ / ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ (εκδ.), *Ιστοριογραφία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002, Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας, Τόμος Α'*, Επιμέλεια: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης – Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Αθήνα 2004, σελ. 259-272.

²⁰⁷ Βλ. ενδεικτικά *Selânik Vilâyeti salnamesi 1315* (1897-1898), *Selânik Vilâyeti salnamesi 1320* (1902-1903), καθώς και στον πίνακα 11 του παραρτήματος. Οι δύο αυτοί σαλναμέδες μετεγγράφηκαν από το οθωμανικό στο λατινικό αλφάβητο από τον κύριο Παρασκευά Κονόρτα, τον οποίο και ευχαριστώ θερμά.

²⁰⁸ Για τους σαλναμέδες βλ. Κ. KREISER «λήμμα SAL-NÂME» στο Ε. J. BRILL (εκδ.), *THE ENCYCLOPEDIA OF ISLAM*, τ. VIII, Λάϊντεν 1995, σελ. 898.

του στρατού²⁰⁹. Έτσι διαθέτουμε και σαλναμέδες του *βιλαετιού* της Θεσσαλονίκης, στους οποίους καταγράφονταν όλοι οι οικισμοί που, κατά καιρούς, υπάγονταν διοικητικά σε αυτό²¹⁰. Ο θεσμός αυτός εμφανίστηκε το 1263 (1847) και διήρκεσε μέχρι και την οριστική διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το 1918²¹¹.

Σε αρκετούς οθωμανικούς σαλναμέδες *βιλαετίων* αναφέρονται: Το τοπωνύμιο του εκάστοτε οικισμού, η απόστασή του από την έδρα του *καζά* σε ώρες και η διοικητική του υπαγωγή. Δεν αναφέρονται ο πληθυσμός, η θρησκευτική υπαγωγή των κατοίκων και η μητρική τους γλώσσα. Οι σαλναμέδες αποτελούν ένα πολύτιμο πρωτογενές υλικό, μέσα από την ενδελεχή μελέτη του οποίου μπορούν να αποκομισθούν χρήσιμα συμπεράσματα σχετικά με την κοινωνική και την οικονομική κατάσταση των οικισμών ενός *βιλαετιού*. Αυτό γιατί στους σαλναμέδες καταγράφεται, μεταξύ άλλων, αν οι οικισμοί που υπάγονται διοικητικά σε ένα *βιλαέτι* είναι, για παράδειγμα, κεφαλοχώρια, τσιφλίκια ή μαχαλάδες²¹².

Επιπλέον, όσον αφορά τις πηγές που συντάχθηκαν από την πλευρά της οθωμανικής διοίκησης, επισημαίνεται ότι δεν κατέστη δυνατόν να μελετηθούν πρωτότυπες οθωμανικές απογραφές, λόγω του ότι ο συγγραφέας δεν γνωρίζει ακόμα οθωμανικά. Είναι γνωστό, πάντως, ότι το οθωμανικό κράτος διεξήγε απογραφές πληθυσμού (εκτός από την καταμέτρηση των αρρένων υπηκόων του 1831) το 1881/82-1893, το 1897²¹³, το 1906/7 και, αργότερα, το 1914²¹⁴.

²⁰⁹ Γενικότερα, για τους οικισμούς που μας ενδιαφέρουν στη συγκεκριμένη εργασία βλ., μεταξύ άλλων, ενδεικτικά Κ. ΣΠΑΝΟΣ, «Οι δυτικομακεδονικοί οικισμοί και τα ονόματα των αφιερωτών τους στην Πρόθεση 215 της Μονής του Βαρλαάμ των Μετεώρων (17^{ος}-19^{ος} αι.)», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΚΗ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1991-1992, σελ. 131-155.

²¹⁰ Πιο συγκεκριμένα, για έναν κατάλογο των σαλναμέδων του *βιλαετιού* της Θεσσαλονίκης βλ. Κ.Η. KARPAT, *Population*, ό.π., σελ. 12.

²¹¹ Για έναν κατάλογο όλων των σαλναμέδων που πραγματοποιήθηκαν από την οθωμανική εξουσία την περίοδο 1847-1918 βλ. ό.π., σελ. 12-13.

²¹² Αναλυτικότερα για τον μαχαλά βλ. [ΕΔ.] «λήμμα MAH□ALLE» στο E.J. BRILL (εκδ.), *THE ENCYCLOPEDIA OF ISLAM*, τ. V, Λάιντεν 1986, σελ. 1222-1223.

²¹³ Ο Τούρκος ιστορικός Kemal Karpat στο έργο του *Ottoman population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics* (για το συγκεκριμένο έργο βλ. αναλυτικές πληροφορίες στο πρώτο μέρος της εισαγωγής), όσον αφορά την απογραφή, που διενεργήθηκε από την οθωμανική εξουσία το 1897, δεν παραθέτει στοιχεία σχετικά με το *βιλαέτι* της Θεσσαλονίκης.

²¹⁴ Για τις οθωμανικές απογραφές της περιόδου που εξετάζεται σε αυτή την εργασία βλ. ενδεικτικά ό.π., Κ.Η. KARPAT, "Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893" στο *International Journal of Middle East Studies*, 9 (1978), σελ. 237-274 και S. J. SHAW, "The Ottoman Census System and Population", στο *International Journal of Middle East Studies*, 9 (1978), σελ. 325-338.

Όσον αφορά, τώρα, την περιοχή της Έδεσσας, που μας ενδιαφέρει²¹⁵, είναι γνωστό ότι το 1831 η πόλη των Βοδενών (Vodine) υπαγόταν διοικητικά στο *εγιαλέτι*²¹⁶ της Ρούμελης²¹⁷ (Rumeli Eyalet), καθώς και ότι κατοικούταν συνολικά από 7.879 άρρενες, από τους οποίους οι 3.996 ήταν «Μουσουλμάνοι» (“Muslims”), υπάγονταν, δηλαδή, στο μουσουλμανικό μιλλέτ και οι 3.883 «Ραγιάδες»²¹⁸ (Χριστιανοί Ορθόδοξοι)» [“Reaya (Christians Orthodox)”]²¹⁹, υπάγονταν, δηλαδή, στο Ορθόδοξο μιλλέτ, πριν αυτό διασπαστεί το 1870 σε Rum και σε Bulgar millet, δηλαδή, σε Πατριαρχικό και σε Εξαρχικό μιλλέτ²²⁰. Παρατηρείται, δηλαδή, ότι η καταμέτρηση των αρρένων υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας του 1831, πραγματοποιήθηκε με βάση το κριτήριο της θρησκευτικής υπαγωγής (μιλλέτ), το οποίο και ίσχυε στην οθωμανική έννομη τάξη.

Όσον αφορά στη συνέχεια, την απογραφή πληθυσμού που διενεργήθηκε από την οθωμανική εξουσία το 1881/82-1893²²¹, γίνεται γνωστό ότι την περίοδο αυτή κατοικούσαν στον *καζά* των Βοδενών συνολικά 33.113 κάτοικοι, από τους οποίους οι 14.962 ήταν «Μουσουλμάνοι» (“Muslims”), ανήκαν, δηλαδή, στο μουσουλμανικό μιλλέτ, οι 14.208 «Έλληνες» (“Greeks”), δηλαδή Πατριαρχικοί και, τέλος, οι 3.943 «Βούλγαροι» (“Bulgarians”), δηλαδή Εξαρχικοί. Παρατηρείται, δηλαδή, ότι και η οθωμανική απογραφή του 1881/82-1893, πραγματοποιήθηκε με βάση το κριτήριο της θρησκευτικής υπαγωγής (μιλλέτ), το οποίο και ίσχυε στην οθωμανική έννομη τάξη.

Όσον αφορά, επιπλέον, την απογραφή πληθυσμού που διενεργήθηκε από την οθωμανική εξουσία το 1881/82-1893, αξίζει να επισημανθεί ότι στο πλαίσιο αυτής, για πρώτη φορά καταμετρήθηκαν και οι γυναίκες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ωστόσο, από την καταμέτρηση αυτή εξαιρέθηκαν μερικώς ή εξ’ ολοκλήρου οι γυναίκες που κατοικούσαν στα *βιλαέτια* της Βαγδάτης, της Βασόρας και της Μοσούλης, καθώς και

²¹⁵ Βλ. K.H. KARPAT, *Population*, ό.π., σελ. 109, 134-135 και 166-167.

²¹⁶ Μονάδα διοικητικής διαίρεσης, αντίστοιχη του *βιλαετιού*, που εφαρμόζονταν από την οθωμανική εξουσία πριν από την ψήφιση και την εφαρμογή του Νόμου περί *Βιλαετίων* της 8^{ης} Νοεμβρίου 1864. Για το νόμο αυτό βλ. και παραπάνω, στο πρώτο μέρος της εισαγωγής.

²¹⁷ Ρούμελη ονομάζονταν από τους Οθωμανούς οι ευρωπαϊκές κτήσεις της Αυτοκρατορίας.

²¹⁸ Αναλυτικότερα για τους Ραγιάδες βλ. Suraiya N. FAROQHÍ «λήμμα RA’IYYA» στο E.J. BRILL (εκδ.), *THE ENCYCLOPEDIA OF ISLAM*, τ. VIII, Λάιντεν 1995, σελ. 403-406, καθώς και Jeanette WAKIN & A. ZYSOW «λήμμα RA’Y» στο E.J. BRILL (εκδ.), *THE ENCYCLOPEDIA OF ISLAM*, τ. XII (Supplement), Λάιντεν 2004, σελ. 687-690.

²¹⁹ Βλ. K.H. KARPAT, *Population*, ό.π., σελ. 109.

²²⁰ Λεπτομέρειες βλ. και παραπάνω, στο δεύτερο μέρος της εισαγωγής.

²²¹ Για τα εδάφη που ανήκαν στην επικράτεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας την ίδια περίπου περίοδο βλ. ό.π., σελ. xvi, xv και xiv.

αυτές που κατοικούσαν στα *σαντζάκια* του Ιπεκίου και του Πρίζρεν²²². Λαμβάνοντας, λοιπόν, αυτή την παράμετρο υπόψη, από τους συνολικά 33.113 κατοίκους του *καζά* των Βοδενών, οι 17.356 ήταν άνδρες, ενώ οι 15.757 γυναίκες. Τώρα, από τους συνολικά 14.962 κατοίκους, που υπάγονταν στο μουσουλμανικό *μιλλέτ*, οι 7.735 ήταν άνδρες και οι 7.227 γυναίκες, από τους συνολικά 14.208 Πατριαρχικούς, οι 7.539 ήταν άνδρες και οι 6.669 γυναίκες, ενώ, τέλος, από τους συνολικά 3.943 Εξαρχικούς, οι 2.082 ήταν άνδρες και οι 1.861 γυναίκες²²³.

Όσον αφορά, τέλος, την απογραφή πληθυσμού που διενεργήθηκε από την οθωμανική εξουσία το 1906/7, γίνεται γνωστό ότι τη δεδομένη χρονική στιγμή στο *σαντζάκι* της Θεσσαλονίκης διέμεναν συνολικά 565.384 κάτοικοι, εκ των οποίων οι 298.278 ήταν άνδρες και οι 267.106 γυναίκες. Από αυτούς, τώρα, τους 565.384 κατοίκους, οι 226.586 ήταν «Μουσουλμάνοι» (“Muslims”), υπάγονταν, δηλαδή, στο μουσουλμανικό *μιλλέτ*, οι 185.685 ήταν «Έλληνες» (“Greeks”), δηλαδή Πατριαρχικοί, οι 424 «Αρμένιοι» (“Armenians”), υπάγονταν, δηλαδή, στο αρμενικό *μιλλέτ*, οι 82.481 «Βούλγαροι» (“Bulgarians”), δηλαδή Εξαρχικοί, οι 16.461 «Βλάχοι» (“Wallachians”), δηλαδή βλαχόφωνοι²²⁴, οι 2.681 «Έλληνες Καθολικοί» (“Greek Catholics”), δηλαδή ελληνόφωνοι χριστιανικοί πληθυσμοί που ως προς το δόγμα ήταν Καθολικοί, οι 50 «Αρμένιοι Καθολικοί» (“Armenian Catholics”), χριστιανικοί πληθυσμοί, δηλαδή, που είχαν ως μητρική γλώσσα την αρμενική και που ως προς το δόγμα ήταν Καθολικοί²²⁵, οι 192 «Προτεστάντες» (“Protestants”), Χριστιανοί, δηλαδή, που ως προς το δόγμα ήταν Προτεστάντες, οι 26 «Λατίνοι» (“Latins”), άτομα, δηλαδή, που κατάγονταν από την Ιταλία, είχαν ως μητρική γλώσσα την ιταλική και που τη δεδομένη χρονική στιγμή διαβιούσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και συγκεκριμένα στο *σαντζάκι* της Θεσσαλονίκης²²⁶, οι 4 ήταν άτομα που προέρχονταν από τη Συρία [“Suryani (Syriac)”], οι 48.789 «Εβραίοι» (“Jews”), άτομα, δηλαδή, που ως προς το δόγμα ήταν Εβραίοι, οι 1.743 «Γύφτοι» (“Gypsies”), δηλαδή Αθίγγανοι²²⁷, ενώ, τέλος, οι 262 ήταν υπήκοοι ξένων κρατών (“Foreigners”).

²²² Βλ. ό.π., σελ. 151.

²²³ Βλ. ό.π., σελ. 134-135.

²²⁴ Μη Μουσουλμάνοι.

²²⁵ Ουνίτες (Ελληνοκαθολικοί και Αρμενοκαθολικοί).

²²⁶ Ρωμαιοκαθολικοί, δηλαδή.

²²⁷ Τσιγγάνοι μη Μουσουλμάνοι, δηλαδή.

Τώρα, από τους συνολικά 226.586 κατοίκους του *σαντζακιού* της Θεσσαλονίκης, που υπάγονταν στο μουσουλμανικό μιλλέτ, οι 118.262 ήταν άνδρες και οι 108.324 γυναίκες, από τους συνολικά 185.685 Πατριαρχικούς, οι 99.039 ήταν άνδρες και οι 86.646 γυναίκες, από τους συνολικά 424 κατοίκους του *σαντζακιού* της Θεσσαλονίκης, που υπάγονταν στο αρμενικό μιλλέτ, οι 269 ήταν άνδρες και οι 155 γυναίκες, από τους συνολικά 82.481 Εξαρχικούς, οι 44.841 ήταν άνδρες και οι 37.640 γυναίκες, από τους συνολικά 16.461 βλαχόφωνους²²⁸, οι 8.744 ήταν άνδρες και οι 7.717 γυναίκες, από τους συνολικά 2.681 ελληνόφωνους Χριστιανούς, που ως προς το δόγμα ήταν Καθολικοί, οι 1.597 ήταν άνδρες και οι 1.084 γυναίκες, από τους συνολικά 50 Χριστιανούς, που είχαν ως μητρική γλώσσα την αρμενική και που ως προς το δόγμα ήταν Καθολικοί, οι 26 ήταν άνδρες και οι 24 γυναίκες²²⁹, από τους συνολικά 192 Χριστιανούς, που ως προς το δόγμα ήταν Προτεστάντες, οι 101 ήταν άνδρες και οι 91 γυναίκες, από τα συνολικά 26 άτομα, που κατάγονταν από την Ιταλία, είχαν ως μητρική γλώσσα την ιταλική και που τη δεδομένη χρονική στιγμή διαβιούσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και συγκεκριμένα στο *σαντζάκι* της Θεσσαλονίκης, οι 14 ήταν άνδρες και οι 12 γυναίκες²³⁰, από τα συνολικά 4 άτομα που προέρχονταν από τη Συρία και τα 4 ήταν άνδρες, από τους συνολικά 48.789 κατοίκους του *σαντζακιού* της Θεσσαλονίκης, που ως προς το δόγμα ήταν Εβραίοι, οι 24.269 ήταν άνδρες και οι 24.520 γυναίκες, από τους συνολικά 1.743 Αθίγγανους, οι 948 ήταν άνδρες και οι 795 γυναίκες²³¹, ενώ, τέλος, από τους συνολικά 262 κατοίκους του *σαντζακιού* της Θεσσαλονίκης, που ήταν υπήκοοι ξένων κρατών, οι 164 ήταν άνδρες και οι 98 γυναίκες²³².

Παρατηρείται, δηλαδή, ότι και η οθωμανική απογραφή του 1906/7, πραγματοποιήθηκε με βάση το κριτήριο της θρησκευτικής υπαγωγής (μιλλέτ), το οποίο και ίσχυε στην οθωμανική έννομη τάξη.

Κλείνοντας αυτή την τελευταία ενότητα του κύριου μέρους της παρούσας εργασίας, κρίνεται σκόπιμο να πραγματοποιηθεί μνεία και σε μία πρόσφατη –αλλά αμφίβολης εγκυρότητας– επεξεργασία οθωμανικών στατιστικών, που παρατίθεται στην

²²⁸ Μη Μουσουλμάνους.

²²⁹ Ουνίτες (Ελληνοκαθολικοί και Αρμενοκαθολικοί).

²³⁰ Ρωμαιοκαθολικοί, δηλαδή.

²³¹ Τσιγγάνοι μη Μουσουλμάνοι, δηλαδή.

²³² Βλ. ό.π., σελ. 166-167.

αγγλική γλώσσα, στο έργο της Justin Mc. Carthy, *Population History of the Middle East and the Balkans*, που εκδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 2002.

Στο παραπάνω έργο, παρατίθεται από τη συγγραφέα ο πληθυσμός, μεταξύ άλλων, του *σαντζακιού* της Θεσσαλονίκης το 1911, ανά μιλλέτ. Πιο συγκεκριμένα, τη δεδομένη χρονική στιγμή, στο *σαντζάκι* της Θεσσαλονίκης κατοικούσαν συνολικά 717.624 άτομα, εκ των οποίων οι 282.649 υπάγονταν στο μουσουλμανικό (“Muslim”) μιλλέτ, οι 279.930 στο Πατριαρχικό (“Greek”) μιλλέτ, οι 87.075 στο Εξαρχικό (“Bulgarian”) μιλλέτ, οι 60.252 στο εβραϊκό (“Jewish”) μιλλέτ, οι 87 στο αρμενικό (“Armenian”) μιλλέτ, ενώ, τέλος, οι 7.631 είτε υπάγονταν σε κάποιο άλλο (“Other”) μη μουσουλμανικό (“non-Muslim”) μιλλέτ, είτε ήταν υπήκοοι ξένων κρατών (“foreigners”), κ.α. (“etc.”)²³³.

Παρατηρείται, δηλαδή, ότι και σε αυτό το έργο, χρησιμοποιείται από τη συγγραφέα το κριτήριο της θρησκευτικής υπαγωγής (μιλλέτ), το οποίο και ίσχυε στην οθωμανική έννομη τάξη.

Συμπερασματικά, αυτό που προκύπτει, μέσα από τη μελέτη των παραπάνω πρωτογενών και δευτερογενών πηγών, που συντάχθηκαν από την πλευρά της οθωμανικής διοίκησης, είναι, χωρίς καμία αμφιβολία, ότι, την περίοδο που εξετάζεται στη συγκεκριμένη εργασία, το κύριο κριτήριο διάκρισης, όσον αφορά τη συλλογική συνείδηση των υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ήταν η θρησκευτική τους υπαγωγή (μιλλέτ) και σε καμία περίπτωση η αίσθηση του ανήκειν σε ένα έθνος. Με βάση, ακριβώς, τη διάκριση σε μιλλέτ, οι οθωμανικές απογραφές –όπως έγινε ξεκάθαρο και λίγο παραπάνω- χωρίζουν τον πληθυσμό της Αυτοκρατορίας μέχρι και τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα.

²³³ Βλ. Justin MC. CARTHY, *Population*, ό.π., σελ. 121-122.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Στην εργασία αυτή καταβλήθηκε προσπάθεια για να αποτυπωθούν τα προβλήματα που υπήρχαν ως προς τη συλλογική συνείδηση των πληθυσμών που κατοικούσαν στην περιοχή της Έδεσσας, την περίοδο από τα μέσα του 19^{ου} μέχρι και τις αρχές του 20ού αιώνα. Πιο συγκεκριμένα, μελετήθηκε το πώς εκδηλώθηκε αυτή την περίοδο η αντιπαράθεση ανάμεσα στους εκπροσώπους του ελληνικού και του βουλγαρικού κράτους, μέσα από τους χάρτες, τις καταγραφές και τις στατιστικές, προκειμένου να υποστηρίξουν –η κάθε πλευρά για το δικό της συμφέρον- ότι έχουν την πλειοψηφία στην υπόθεση της στρατολόγησης οπαδών στην περιοχή της Έδεσσας, έτσι ώστε σε ένα επόμενο στάδιο να επιχειρηθεί η μετατροπή των χριστιανικών (οι οποίοι χριστιανοί πληθυσμοί στην πλειοψηφία τους τουλάχιστον ήταν σλαβόφωνοι), αλλά και ορισμένων από τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς αυτής της περιοχής σε εθνικά «Έλληνες» και «Βούλγαρους» έτσι ώστε να ενταχθούν αντίστοιχα στο ελληνικό ή το βουλγαρικό έθνος. Τα συμπεράσματα, τα οποία αποκομίσθηκαν από την έρευνα αυτή είναι αρκετά ενδιαφέροντα, καθώς προέκυψαν μέσα από τη διαδικασία μίας κατά το δυνατόν ισοβαρούς μελέτης και επεξεργασίας των πηγών.

Πιο συγκεκριμένα, μετά από μία εισαγωγή, στην οποία εξετάστηκαν, σε πρώτο επίπεδο, η προβληματική αυτής της εργασίας και σε δεύτερο επίπεδο, το Βουλγαρικό Εκκλησιαστικό Ζήτημα, η σύνδεσή του με το Μακεδονικό Ζήτημα, οι κοινωνικές και οικονομικές δομές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας την περίοδο από τα μέσα του 19^{ου} μέχρι και τις αρχές του 20ού αιώνα, καθώς και η ρευστότητα των όρων που δηλώνουν συλλογικές συνειδήσεις, στο κύριο μέρος της εργασίας –που απαρτιζόταν από τρία μέρη- εξετάστηκε το ζήτημα των πηγών που ερευνήθηκαν για την εκπόνησή της. Πραγματοποιήθηκε, δηλαδή, μία αναλυτική περιγραφή όλων των πηγών που μελετήθηκαν: τι είδους πηγές είναι, από ποια πλευρά έχουν συνταχθεί και τι ιδεολογία εκφράζουν. Πιο συγκεκριμένα, πραγματοποιήθηκε μία αναλυτική περιγραφή της κάθε πηγής ξεχωριστά, τι στοιχεία μας δίνει, πώς τα διατυπώνει, τι στοιχεία μας αποκρύπτει και αν ο συντάκτης της έχει υποπέσει σε σφάλματα. Πάνω σε αυτό το καίριο ζήτημα πραγματοποιήθηκαν σχόλια, επισημάνθηκαν τυχόν παραλείψεις και ελλείψεις και εξηγήθηκε και μέσα από ενδεικτικά παραδείγματα γιατί –κάποιες φορές μάλιστα και

εσκεμμένα- αποκρύπτονται ή παραλλάσσονται στοιχεία, ανάλογα με τις ιδεολογικές κατευθύνσεις των συντακτών των κειμένων. Καταβλήθηκε, δηλαδή, προσπάθεια για να καταδειχθεί ότι οι πηγές είναι απαραίτητες για να δοθεί απάντηση στα ερωτήματα που τέθηκαν στην εισαγωγή, αλλά χρειάζονται ενδελεχή ανάγνωση, διασταύρωση και κριτική διάθεση από την πλευρά του μελετητή.

Συνεχίζοντας, θα πρέπει να τονιστεί ότι για την όσο το δυνατόν πληρέστερη και ασφαλέστερη εξαγωγή συμπερασμάτων, ερευνήθηκαν πηγές συνταγμένες τόσο από την ελληνική και τη βουλγαρική πλευρά, όσο και από την πλευρά της οθωμανικής διοίκησης. Αυτή η ενέργεια κρίθηκε αναγκαία, γιατί, όπως ειπώθηκε και παραπάνω, μόνο μέσα από πολύπλευρη μελέτη των πηγών και κριτική διάθεση από την πλευρά του μελετητή, μπορούν να γίνουν κατανοητοί οι τρόποι με τους οποίους εκδηλώθηκε η αντιπαράθεση αυτή ανάμεσα στους εκπροσώπους του ελληνικού και του βουλγαρικού εθνικισμού, μέσα από τους χάρτες, τις καταγραφές και τις στατιστικές, που αρκετές από αυτές με τη σειρά τους είχαν ως κύριο στόχο να παραποιήσουν την ιστορική αλήθεια και να εξυπηρετήσουν τα συμφέροντα και τις ιδεολογικές κατευθύνσεις των συντακτών τους. Τέλος, κάτι άλλο σημαντικό, που μας ενδιαφέρει, σε σχέση με τον πληθυσμό, είναι ο τρόπος που παρουσιάζεται σε κάθε πηγή η συλλογική συνείδηση και το πώς προσδιορίζεται η συνείδηση αυτή ομάδων του πληθυσμού μέσα από τις πηγές.

Σε πρώτο επίπεδο, τώρα, στο κύριο μέρος της εργασίας, μελετήθηκαν δέκα πηγές που συντάχθηκαν από την ελληνική πλευρά. Αυτό που προκύπτει, μέσα από τη μελέτη αυτών των δέκα πηγών, είναι, χωρίς καμία αμφιβολία, ότι για να διεκδικήσει ο ελληνικός εθνικισμός την περιοχή της Έδεσσας έπρεπε να μην χρησιμοποιήσει τόσο το κριτήριο της γλώσσας, όσο αυτό της θρησκευτικής υπαγωγής των πληθυσμών για να μεταδώσει αντίστοιχα μέσω του εκπαιδευτικού μηχανισμού του την ελληνική εθνική συνείδηση στους σλαβόφωνους χριστιανικούς πληθυσμούς της εν λόγω περιοχής, έτσι ώστε σε ένα επόμενο στάδιο να τους μετατρέψει σε εθνικά «Έλληνες».

Παρακάτω, σε δεύτερο επίπεδο, στο κύριο μέρος της εργασίας, μελετήθηκαν δύο πηγές που συντάχθηκαν από τη βουλγαρική πλευρά. Αυτό που προκύπτει, μέσα από τη μελέτη αυτών των δύο πηγών, είναι, χωρίς καμία αμφιβολία, ότι οι οπαδοί του βουλγαρικού εθνικισμού στηρίζονταν πολύ περισσότερο στο κριτήριο της γλώσσας για

να μεταδώσουν μέσα από τον εκπαιδευτικό τους μηχανισμό τη βουλγαρική εθνική συνείδηση στους πλειοψηφούντες σλαβόφωνους πληθυσμούς της περιοχής της Έδεσσας, Χριστιανούς και, ενδεχομένως, Μουσουλμάνους. Οι οπαδοί του βουλγαρικού εθνικισμού, δηλαδή, χρησιμοποιούσαν το γλωσσικό κριτήριο, γιατί έτσι παρουσίαζαν τους «Βούλγαρους» να πλειοψηφούν στη συγκεκριμένη περιοχή.

Τέλος, σε τρίτο επίπεδο, στο κύριο μέρος της εργασίας, μελετήθηκε ένας αριθμός πρωτογενών και δευτερογενών πηγών, οι οποίες συντάχθηκαν από την πλευρά της οθωμανικής διοίκησης. Αυτό που προκύπτει, μέσα από τη μελέτη αυτών των πηγών, είναι, χωρίς καμία αμφιβολία, ότι, την περίοδο που εξετάζεται στη συγκεκριμένη εργασία, το κύριο κριτήριο διάκρισης, όσον αφορά τη συλλογική συνείδηση των υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ήταν η θρησκευτική τους υπαγωγή (μιλλέτ) και σε καμία περίπτωση η αίσθηση του ανήκειν σε ένα έθνος. Με βάση, μάλιστα, τη διάκριση σε μιλλέτ, οι οθωμανικές απογραφές χώριζαν τον πληθυσμό της Αυτοκρατορίας μέχρι και τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα.

Μέσα από την εξέταση, τώρα, των διαφορετικών κριτηρίων που χρησιμοποιούνται από τους συντάκτες των πηγών για τον διαχωρισμό του πληθυσμού της περιοχής της Έδεσσας, γίνεται ξεκάθαρο το πώς εκδηλώθηκε την περίοδο που εξετάζεται στην παρούσα εργασία η αντιπαράθεση ανάμεσα στους εκπροσώπους του ελληνικού και του βουλγαρικού κράτους στη συγκεκριμένη περιοχή μέσα από τους χάρτες, τις καταγραφές και τις στατιστικές. Μία αντιπαράθεση που είχε ως στόχο να αποδείξει την «ελληνικότητα» ή την «βουλγαρικότητα» της περιοχής της Έδεσσας, ανάλογα με τον συντάκτη και τα συμφέροντα που εξυπηρετούσε η εκάστοτε πηγή. Επιπλέον, η εξέταση των κριτηρίων διαχωρισμού του πληθυσμού σύμφωνα με τις πηγές κρίθηκε σκόπιμο να γίνει, για να καταδειχθεί ότι τα στοιχεία, τα αποτελέσματα και τα συμπεράσματα, τα οποία παρατίθενται στην κάθε πηγή, τίθενται πάντοτε στην κρίση της ιστορικής έρευνας.

Κρίνεται αναγκαίο σε αυτό το σημείο να τονιστεί, ότι τα δεδομένα, τα οποία παρατίθενται σε όλες τις προαναφερθείσες πηγές, οφείλουν και χρειάζεται να συγκριθούν: πρώτον, με αυτά που παρατίθενται στην προσωρινή απαρίθμηση των

κατοίκων των περιοχών που προσαρτήθηκαν στην ελληνική επικράτεια μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, που πραγματοποιήθηκε κυρίως από τον ελληνικό στρατό το 1913²³⁴, δεύτερον, με αυτά που παρατίθενται στην απογραφή πληθυσμού που

²³⁴ Βλ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΘΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ, ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗΣ, *Απαρίθμησης*, ό.π., σελ. 14-17. Επιπλέον, για την προσωρινή απαρίθμηση των κατοίκων των περιοχών που προσαρτήθηκαν στην ελληνική επικράτεια μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, που διενεργήθηκε κατά πρώτο λόγο από τον ελληνικό στρατό το 1913 βλ. και Μ. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος (1821-1971)*, Τόμος Β' (1912-1944), Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1975, σελ. 424. Όπως είναι γνωστό, η Ελλάδα, με τη συμμετοχή της στους Βαλκανικούς Πολέμους, αποκόμισε σημαντικά εδαφικά οφέλη, τα οποία και καθορίστηκαν με τη Συνθήκη Ειρήνης που υπογράφηκε στο Βουκουρέστι στις 28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1913. Πιο συγκεκριμένα, στην ελληνική επικράτεια προσαρτήθηκαν το τμήμα της Μακεδονίας που και σήμερα ανήκει στην Ελλάδα (για την πρώτη ελληνική διοίκηση του τμήματος της Μακεδονίας που και σήμερα ανήκει στην Ελλάδα βλ. ενδεικτικά ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ, *Συλλογή οργανικών διατάξεων, εγκυκλίων, διαταγών και οδηγιών του Γενικού Διοικητού Μακεδονίας εκδοθείσα κατά το έτος 1914*, Θεσσαλονίκη 1914, Μαρία ΝΕΓΡΕΠΟΝΤΗ-ΔΕΛΙΒΑΝΗ, *Le développement de la Grece du Nord depuis 1912*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών – Ίδρυμα Μελετών της Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1962, *Οργανικαί διατάξεις, εγκύκλιοι και οδηγίαι του επί της δικαιοσύνης υπουργού ως αντιπρόσωπος της Ελληνικής κυβερνήσεως εν ταις υπό του ελληνικού στρατού καταληφθείσαις μακεδονικαίς χώραις*, Εν Θεσσαλονίκη, χ.ο., 1913, Κ. Δ. ΠΟΛΥΧΡΟΝΙΑΔΗΣ, *Μελέτη περί της διοικήσεως των ανακτηθεισών χωρών της Μακεδονίας*, Εθνικό Τυπογραφείο, Εν Αθήναις 1913, Κ. Δ. ΡΑΚΤΙΒΑΝ, *Εγγραφα και σημειώσεις εκ της πρώτης διοικήσεως της Μακεδονίας (1912-1913)*, Επιμέλεια Ι. Θ. Δημαρά, τυπ. Ν. Νικολαΐδης, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1951, R. REISS, *Rapport sur la situation des bulgarophones et des musulmans dans les nouvelles provinces grecques*, χ.τ.έ. 1915 και Γ. Ν. ΦΙΛΑΡΕΤΟΣ, *Κατάληψις πολεμική κατά τους νόμους του πολέμου. Διοίκησις, δικαιοσύνη, φορολογία εν τη υπό του Ελληνικού στρατού και στόλου καταληφθείση Μακεδονία, Ηπείρω και εν ταις νήσοις τω 1912*, Τυπογραφείον της Νομικής, Εν Αθήναις, χ.χ.), η περιοχή της Νοτίου Ηπείρου και η Κρήτη. Λίγους μήνες αργότερα, την 1^η Νοεμβρίου 1913 υπογράφηκε η ελληνο-οθωμανική συνθήκη της Αθήνας, σύμφωνα με την οποία για το ζήτημα των νησιών του Βορειοανατολικού Αιγαίου (για το ζήτημα αυτό βλ. αναλυτικότερα Ι. Δ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ, «Το ζήτημα των Νησιών του Βορειοανατολικού Αιγαίου στις παραμονές του Α' Παγκοσμίου Πολέμου: Το ελληνικό διπλωματικό δίλημμα», στο *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, Περιοδική Έκδοση του Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Επιμέλεια: Ξανθίππη Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη, Τεύχος 12-13, Θεσσαλονίκη 2001-2002, σελ. 109-142) και των αλβανικών συνόρων θα αποφάσιζαν οι Μεγάλες Δυνάμεις, οι οποίες, με τη διακοίνωσή τους (31 Ιανουαρίου/13 Φεβρουαρίου 1914), αναγνώρισαν την ελληνική κατοχή στα νησιά, εκτός από την Ίμβρο (η σημερινή επίσημη τουρκική ονομασία της Ίμβρου είναι Gökçeada –βλ. ενδεικτικά Elif BABÜL, «Από την Ίμβρο στο Gökçeada. Στα ίχνη της ιστορίας ενός νησιού» (μετάφραση από την τουρκική: Λεωνίδα Μοίρας), στο Κ. ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ (επιμέλεια), *Ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2006, σελ. 347-357-) και την Τένεδο (η σημερινή επίσημη τουρκική ονομασία της Τενέδου είναι Bozcaada). Προηγουμένως, με το Πρωτόκολλο της Φλωρεντίας, στις 17 Δεκεμβρίου 1913, η κατεχόμενη από τον ελληνικό στρατό Βόρεια Ήπειρος, με τις περιοχές του Αργυροκάστρου, της Κορυτσάς, της Μοσχόπολης, της Πρεμετής και της Χιμάρας, παραχωρήθηκε στο νεοσύστατο αλβανικό κράτος. Βλ. ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ (εκδ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', Αθήνα 1977, σελ. 352-355 και D. DAKIN, *Αγώνας*, ό.π., σελ. 613-622. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι αυτή η προσωρινή απαρίθμηση των κατοίκων των περιοχών που προσαρτήθηκαν στην ελληνική επικράτεια μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, που πραγματοποιήθηκε κυρίως από τον ελληνικό στρατό το 1913, αποτελεί μία τομή, όσον αφορά τις πηγές που έχουν συνταχθεί από την ελληνική πλευρά και που μελετήθηκαν για την εκπόνηση αυτής της εργασίας, για δύο λόγους. Πρώτον, γιατί αποτελεί την πρώτη απογραφή –έστω και ατελή και έστω και αν δεν διενεργήθηκε από την ελληνική διοίκηση- που διαθέτουμε για τον πληθυσμό της περιοχής που εξετάζεται στην παρούσα εργασία, μετά την προσάρτηση αυτής στην Ελλάδα. Επίσης, η απογραφή αυτή είναι σημαντική γιατί, παρά τις ατέλειές της, τα δεδομένα της μπορούν να συγκριθούν με αυτά των πηγών που προηγούνται χρονολογικά. Η προσωρινή αυτή απαρίθμηση των κατοίκων των περιοχών που

διενεργήθηκε από την ελληνική διοίκηση στις 19 Δεκεμβρίου 1920²³⁵, τρίτον, με αυτά που παρατίθενται στην απογραφή προσφύγων²³⁶ που διενεργήθηκε τον Απρίλιο του

προσαρτήθηκαν στην ελληνική επικράτεια μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους διενεργήθηκε, όπως προαναφέρθηκε, κυρίως από τον ελληνικό στρατό ελλείψει οργανωμένης διοίκησης στις περιοχές αυτές. Για τις ανάγκες της απογραφής, οι κάτοικοι των περιοχών, που προσαρτήθηκαν στην ελληνική επικράτεια μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, κλήθηκαν να συμπληρώσουν πληθυσμιακά απογραφικά δελτία, τα οποία τα συγκέντρωναν οι δυνάμεις του ελληνικού στρατού σε κάθε περιοχή. Για το πληθυσμιακό απογραφικό δελτίο που κλήθηκαν να συμπληρώσουν οι κάτοικοι των περιοχών που προσαρτήθηκαν στην ελληνική επικράτεια μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους το 1913 βλ. Μ. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος (1821-1971)*, Τόμος Γ' (1945-1971), Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1976, σελ. 362. Τα δεδομένα που παρατίθενται, αφορούν τον πληθυσμό των περιοχών που προσαρτήθηκαν στην ελληνική επικράτεια μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους κατά κατοικημένα μέρη. Στην απογραφή αυτή του 1913 καταγράφεται το όνομα της πόλης ή του χωριού και ο συνολικός αριθμός των κατοίκων ανά οικισμό και διοικητική περιφέρεια, έχοντας ως μόνο κριτήριο διαχωρισμού το φύλο (άνδρες-γυναίκες). Αξίζει, τέλος, να σημειωθεί ότι από τη στιγμή που η συγκεκριμένη γεωγραφική ζώνη του ευρύτερου ιστορικού γεωγραφικού χώρου της Μακεδονίας προσαρτάται στην ελληνική επικράτεια, με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου, δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε μέσα από τις απογραφές πληθυσμού, που διενεργεί η ελληνική διοίκηση, τη μητρική γλώσσα και τη θρησκευτική υπαγωγή των πληθυσμών, σε αντίθεση με τις καταγραφές που προηγούνται χρονολογικά.

²³⁵ Βλ. Γ.Σ.Υ.Ε., *Πληθυσμός 1920*, ό.π., σελ. 241-246. Επιπλέον, για την απογραφή πληθυσμού που διενεργήθηκε στις 19 Δεκεμβρίου 1920 από την ελληνική διοίκηση βλ. και Μ. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος (1821-1971)*, Τόμος Β' (1912-1944), Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1975, σελ. 425-433. Όπως είναι γνωστό, η Ελλάδα τον Ιούνιο του 1917 μπήκε στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, στο πλευρό των δυνάμεων της Αντάντ –Εγκάρδια Συνεννόηση- [για τον διαμελισμό επί χάρτου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τις δυνάμεις της Αντάντ στη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου (1915-1917) βλ. Μ. S. ANDERSON, *Question*, ό.π., σελ. 342]. Ο πόλεμος τελείωσε τον Νοέμβριο του 1918 με τελικούς νικητές τις δυνάμεις της Αντάντ. Από τη συμμετοχή της στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο (για τη συμμετοχή της Ελλάδας στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο βλ. ενδεικτικά ΓΕΝΙΚΟΝ ΕΠΙΤΕΛΕΙΟΝ ΣΤΡΑΤΟΥ – ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΡΑΤΟΥ, *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τον Πρώτον Παγκόσμιον Πόλεμον*, Τόμος Α', *Η Ελλάς και ο πόλεμος εις τα Βαλκάνια*, Αθήναι 1958, ΓΕΝΙΚΟΝ ΕΠΙΤΕΛΕΙΟΝ ΣΤΡΑΤΟΥ – ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΡΑΤΟΥ, *Επίτομη Ιστορία της Εκστρατείας στη Μικρά Ασία, 1919-1922*, Αθήνα 2001, Γ. Α. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία. Το χρονικό της Μικρασιατικής περιπέτειας 1919-1922», στο *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1770-2000*, Τόμος 6 «Η εθνική ολοκλήρωση (1909-1922). Από το κίνημα στο Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή», Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 83-94, ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΡΑΤΟΥ (Δ.Ι.Σ.), *A concise history of the participation of the Hellenic Army in the First World War*, Αθήνα 1999, *Διπλωματικά έγγραφα, 1913-1917. Ελληνοσερβική συνθήκη συμμαχίας*, εισβολή Γερμανοβουλγάρων εις Μακεδονίαν, Εν Αθήναις, χ.ο., 1917, *Διπλωματικά έγγραφα, 1913-1917. Ελληνοσερβική συνθήκη συμμαχίας*, εισβολή Γερμανοβουλγάρων εις Μακεδονίαν, συμπλήρωμα, Εν Αθήναις, χ.ο., 1917, Georgia EGLEZOU, *The Greek Media in World War I and its Aftermath: The Athenian Press in the Asia Minor Crisis*, I. B. Tauris & Co Ltd., England 2009, X. Α. ΘΕΟΔΟΥΛΟΥ, *Greece and the Entente (August the 1st of 1914-September 25th of 1916)*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών – Ίδρυμα Μελετών της Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1971, Ν. Σ. ΚΑΣΤΡΙΝΟΣ, *Η προδομένη συνθήκη της Ελλάδας των δύο ηπείρων και πέντε θαλασσών*, τυπ. εφήμ. «Μακεδονία», Θεσσαλονίκη 1975, Ρ. Μ. ΚΙΤΡΟΜΙΛΙΔΗΣ (επίμ.), *Eleftherios Venizelos. The Trials of Statemanship*, Εδιμβούργο 2006, Σ. Β. ΠΡΩΤΟΝΟΤΑΡΙΟΣ, *Η Μακεδονική τραγωδία, ήτοι, Φρικιαστικά αποκαλύψεις επί της προδοτικής παραχωρήσεως της Μακεδονίας εις τους Βουλγάρους και επί των δεινοπαγημάτων του Μακεδονικού λαού, επί τη βάσει επισήμων εγγράφων και επί τόπου παρακολούθησεως των θλιβερών γεγονότων*, Θεσσαλονίκη, χ.ο., 1916 και Λ. ΧΑΣΙΩΤΗΣ, *Ελληνοσερβικές σχέσεις 1913-1918: Συμμαχικές προτεραιότητες και πολιτικές αντιπαλότητες*, Εκδόσεις Βάνιας / Ίστωρ, Θεσσαλονίκη 2004), η Ελλάδα αποκόμισε σημαντικά εδαφικά οφέλη, τα οποία και καθορίστηκαν από τις Συνθήκες του Νεϊγύ (14 Νοεμβρίου 1919) και των

Σεβρών (10 Αυγούστου 1920), που ήταν δύο από τις συνθήκες που τερμάτισαν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (για ένα χάρτη των διεκδικήσεων της κυβέρνησης του Ελευθερίου Βενιζέλου στη Μικρά Ασία βλ. Ε. Κ. VÉNISELOS, *Grèce*, ό.π., σελ. 26, ενώ για ένα χάρτη της ελληνικής «Ζώνης των Σεβρών» βλ. στο Μ. ΝΟΤΑΡΑΣ, *Εις την Ιωνίαν, Αιολίαν και Αυδίαν. Πριν πενήντα χρόνια*, Αθήναι 1972). Σύμφωνα, λοιπόν, με τη Συνθήκη του Νεϊγύ, η Βουλγαρία παραιτήθηκε από τα κυριαρχικά της δικαιώματα στην Ανατολική Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη, η οποία αφού πέρασε προσωρινά υπό διασυμμαχική διοίκηση το 1919-1920 (κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν σύμμαχος με τη Γερμανία και μετά την ήττα της Γερμανίας, η περιοχή της Δυτικής Θράκης κατελήφθη από γαλλικά στρατεύματα και τέθηκε προσωρινά υπό διασυμμαχική διοίκηση (το 1919-1920), επικεφαλής της οποίας ήταν ο στρατηγός Σαρπύ. Για τη Συνθήκη του Νεϊγύ, την ανταλλαγή πληθυσμών ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία σύμφωνα με αυτήν, καθώς και για τη Διασυμμαχική Θράκη (1919-1920) βλ. Λένα ΔΙΒΑΝΗ, *Ελλάδα*, ό.π., σελ. 57, 58 και 167), τελικά προσαρτήθηκε με τη Συνθήκη των Σεβρών στην ελληνική επικράτεια μαζί με την Ανατολική Θράκη, μέχρι τη γραμμή της Τσατάλτζας –σημ. Catalca– (χωριό της Ανατολικής Θράκης, σε απόσταση 60 χιλιομέτρων από την Κωνσταντινούπολη). Επίσης, η Οθωμανική Αυτοκρατορία αναγνώρισε την κυριαρχία της Ελλάδας σε όλα τα νησιά του Αιγαίου, εκτός από τα Δωδεκάνησα, που είχαν καταληφθεί από την Ιταλία ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1910. Τέλος, ανατέθηκε στην Ελλάδα η προσωρινή διοίκηση της περιοχής της Σμύρνης. Ο πληθυσμός της, μετά από πέντε χρόνια, θα αποφάσιζε με δημοψήφισμα αν επιθυμούσε την οριστική προσάρτηση της περιοχής στην ελληνική επικράτεια. Για τις Συνθήκες του Νεϊγύ και των Σεβρών βλ. ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ (εκδ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ΄, Αθήνα 1978, σελ. 135. Άξιο επισήμανσης είναι στο σημείο αυτό το σχετικά κοντινό χρονικό διάστημα από την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών (10 Αυγούστου 1920) μέχρι και την διενέργεια της απογραφής πληθυσμού από το ελληνικό κράτος (19 Δεκεμβρίου 1920). Για τις ανάγκες της απογραφής, τώρα, οι πολίτες κλήθηκαν να συμπληρώσουν πληθυσμιακά απογραφικά δελτία κατά άτομο, τα οποία τα συγκεντρώναν δημόσιοι υπάλληλοι, επιφορτισμένοι για το έργο αυτό από την ελληνική διοίκηση. Για το πληθυσμιακό απογραφικό δελτίο κατά άτομο που κλήθηκαν να συμπληρώσουν οι κάτοικοι του ελληνικού κράτους κατά τη διενέργεια της απογραφής πληθυσμού του 1920 βλ. Μ. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξη της Ελλάδος (1821-1971)*, Τόμος Γ΄ (1945-1971), Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1976, σελ. 363-364. Τα δεδομένα που παρατίθενται, αφορούν τους κατοίκους του ελληνικού κράτους ανά οικισμό. Στην απογραφή πληθυσμού της 19^{ης} Δεκεμβρίου 1920 καταγράφεται το όνομα της πόλης ή του χωριού και ο συνολικός αριθμός των κατοίκων ανά οικισμό και διοικητική περιφέρεια, έχοντας ως μόνο κριτήριο διαχωρισμού το φύλο (άνδρες-γυναίκες).

²³⁶ Για το προσφυγικό ζήτημα στην Ελλάδα από τις αρχές-μέσα της δεκαετίας του 1910, μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1920 με αρχές της δεκαετίας του 1930 βλ. ενδεικτικά ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ (εκδ.), *Εποικιστικός χάρτης Μακεδονίας*, τυπ. Δ. Γκατένιου, Θεσσαλονίκη 1926, ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ (εκδ.), *Υγειονομικός χάρτης εποικισμού Μακεδονίας (Carte sanitaire de la colonization en Macédoine)*, Αθήναι, χ.ο., 1927, ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΣΠΟΥΔΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ (ΙΔΡΥΤΗΣ: ΣΧΟΛΗ ΜΩΡΑΪΤΗ) (εκδ.), *Επιστημονική Ημερίδα: Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγινότητες στην Ελλάδα (11 και 12 Απριλίου 1997)*, Αθήνα 1999, Έλσα ΚΟΝΤΟΓΕΩΡΓΗ, «Αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία 1923-1930», στο *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 9, Αθήνα 1992, σελ. 47, Έλσα ΚΟΝΤΟΓΕΩΡΓΗ, «Η αποκατάσταση, 1922-1930», στο *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1770-2000*, Τόμος 7 «Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940. Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου», Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 101-118, Ι. Δ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, *Προβλήματα ενσωμάτωσης προσφύγων στον αγροτικό μακεδονικό χώρο: πρόσφυγες και γηγενείς. Όψεις του μικρασιατικού ζητήματος: ιστορική θεώρηση και προεκτάσεις* (διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 1992, Ε. ΠΕΛΑΓΙΔΗΣ, *Αποκατάσταση*, ό.π., Ε. ΠΕΛΑΓΙΔΗΣ, *Προσφυγική Ελλάδα, 1913-1930. Ο πόνος και η δόξα*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη 1997, Ε. ΠΕΛΑΓΙΔΗΣ, «Προσφυγικά προβλήματα του Βορειοελλαδικού και λοιπού χώρου στο Ελληνικό Κοινοβούλιο (1924-1928)», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΚΣΤ΄, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1987-1988, σελ. 63-97, Ε. ΠΕΛΑΓΙΔΗΣ, «Μέτρα και αντίμετρα μετά την Ελληνοτουρκική Σύμβαση της Ανταλλαγής», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΚΖ΄, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1989-1990, σελ. 121-143, Κ. Δ. ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Η απόφαση για την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1981, SOCIÉTÉ DES NATIONS (ed.), *L'Établissement des réfugiés en Grèce*, Γενεύη 1926 (ελληνική μετάφραση: ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ (εκδ.), Η

1923²³⁷ και, τέλος, τέταρτον, με αυτά που παρατίθενται στην απογραφή πληθυσμού που διενεργήθηκε από την ελληνική διοίκηση στις 15-16 Μαΐου 1928²³⁸.

αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα, Εκδόσεις Τροχαλία, Αθήνα 1997), ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ, *Πράξεις που υπογράφηκαν στη Λωζάννη στις 30 Ιανουαρίου και 24 Ιουλίου 1923*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1992 και Müfide PEKİN – Çimen TURAN, *Mübadele Bibliyografyası. Lozan nüfus mübadelesi ile ilgili yayımlar ve yayımlanmamış çalışmalar* (Βιβλιογραφία της ανταλλαγής των πληθυσμών. Εκδομένες και ανέκδοτες μελέτες σχετικές με την ανταλλαγή των πληθυσμών της Συνθήκης της Λωζάννης), Εκδ. Lozan Mübadilleri Vakfı, İstanbul 2002. Όσον αφορά, τώρα, την εγκατάσταση και την ενσωμάτωση των προσφύγων από τη Μικρά Ασία στην Έδεσσα βλ. Αδελαίς ΙΣΜΥΡΛΙΑΔΟΥ, «Η εγκατάσταση και ενσωμάτωση των Μικρασιατών προσφύγων στην Έδεσσα. Μια πρώτη προσέγγιση», στο Γ. ΚΙΟΥΤΟΥΣΚΑΣ (επίμ.), *Πρακτικά Α' Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου: Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός, Έδεσσα, 4-6 Δεκεμβρίου 1992*, Δήμος Έδεσσας – τυπ. Στέφανος Βαγουρδής, Έδεσσα 1995, σελ. 349-354.

²³⁷ Βλ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΥΓΙΕΙΝΗΣ, ΠΡΟΝΟΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΛΗΨΕΩΣ - ΤΜΗΜΑ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗΣ, *Απογραφή*, ό.π., σελ. 40-41. Επιπλέον, για την απογραφή προσφύγων που διενεργήθηκε τον Απρίλιο του 1923 από την ελληνική διοίκηση βλ. και Μ. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος (1821-1971)*, Τόμος Β' (1912-1944), Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1975, σελ. 434. Η απογραφή που διενεργήθηκε τον Απρίλιο του 1923 για όσους πρόσφυγες είχαν έρθει μέχρι τότε στην Ελλάδα δεν είχε υποχρεωτικό, αλλά προαιρετικό χαρακτήρα. Δεν ήταν υποχρεωμένοι, δηλαδή, οι πρόσφυγες να απογραφούν εφόσον δεν το ήθελαν. Γι' αυτό και τα αποτελέσματα της απογραφής αυτής θα πρέπει να θεωρηθούν πλασματικά έως ένα βαθμό. Επιπλέον, ήδη από το 1922 είχαν αρχίσει να πραγματοποιούνται ορισμένες μετονομασίες οικισμών, καθώς είχαν εκδοθεί και εφαρμοστεί οι σχετικές αποφάσεις από το Υπουργείο Εσωτερικών. Έτσι σε ορισμένες περιπτώσεις καταγράφεται το όνομα της πόλης ή του χωριού με το παλαιό, αλλά και με το νέο όνομα μέσα σε παρένθεση, π.χ. Μοναστηρτζίκ (Μοναστηράκι) (όσον αφορά τη μετονομασία του συγκεκριμένου οικισμού το 1922, βλ. αναλυτικότερα στον πίνακα 1 του παραρτήματος). Για τις ανάγκες της απογραφής, οι πρόσφυγες που επιθυμούσαν να απογραφούν, κλήθηκαν να συμπληρώσουν πληθυσμιακά απογραφικά δελτία κατά άτομο, τα οποία τα συγκέντρωναν δημόσιοι υπάλληλοι, επιφορτισμένοι γι' αυτό το έργο από την ελληνική διοίκηση. Για το πληθυσμιακό απογραφικό δελτίο κατά άτομο που κλήθηκαν να συμπληρώσουν οι πρόσφυγες που ήρθαν στην Ελλάδα κατά τη διενέργεια της απογραφής των προσφύγων του Απριλίου του 1923 βλ. Μ. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος (1821-1971)*, Τόμος Γ' (1945-1971), Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1976, σελ. 393. Τα δεδομένα που παρατίθενται, αφορούν όσους πρόσφυγες, από αυτούς που ήρθαν στην Ελλάδα μέχρι τότε, θέλησαν να απογραφούν τον Απρίλιο του 1923. Επιπλέον, τα δεδομένα αυτής της απογραφής αφορούν μόνο τα μέρη, στα οποία πήγαν και εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες μέχρι και το χρόνο διενέργειας της απογραφής. Στην απογραφή προσφύγων που διενεργήθηκε τον Απρίλιο του 1923 καταγράφεται το όνομα της πόλης ή του χωριού με το παλαιό και με το νέο όνομα μέσα σε παρένθεση –όπου αυτό υπάρχει– και ο συνολικός αριθμός των προσφύγων ανά οικισμό και διοικητική περιφέρεια, έχοντας ως μόνο κριτήριο διαχωρισμού το φύλο (άνδρες-γυναίκες).

²³⁸ Βλ. Γ.Σ.Υ.Ε., *Πληθυσμός 1928*, ό.π., σελ. 132-133 και 281-287. Επιπλέον, για την απογραφή πληθυσμού που διενεργήθηκε στις 15-16 Μαΐου 1928 από την ελληνική διοίκηση βλ. και Μ. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος (1821-1971)*, Τόμος Β' (1912-1944), Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1975, σελ. 434-439. Η απογραφή πληθυσμού που διενεργήθηκε στις 15-16 Μαΐου 1928, θεωρείται σημαντική για τέσσερις λόγους: Πρώτον, γιατί από τα αποτελέσματα που μας δίνει, μπορούμε να έχουμε μία καλύτερη εικόνα για τον αριθμό των προσφύγων που ήρθαν στην Ελλάδα και των οποίων η διαδικασία της εγκατάστασης είχε, πλέον, ολοκληρωθεί. Τα αποτελέσματα, δηλαδή, αυτής της απογραφής μπορούν να μελετηθούν σε συνδυασμό με τα αποτελέσματα της απογραφής των προσφύγων του Απριλίου του 1923, καθώς και με αυτά της απογραφής της 19^{ης} Δεκεμβρίου 1920, έτσι ώστε να είναι δυνατόν να υπολογιστεί κατά προσέγγιση ο συνολικός αριθμός των προσφύγων που δέχτηκε η Ελλάδα. Δεύτερον, γιατί έχει προηγηθεί η έκδοση και η εφαρμογή των περισσότερων διαταγμάτων για τις μετονομασίες των παλαιών τοπωνυμίων των οικισμών της περιοχής της Μακεδονίας που προσαρτήθηκε στην ελληνική επικράτεια σύμφωνα με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου και έτσι στη συγκεκριμένη απογραφή οι οικισμοί, για τους οποίους έχει εκδοθεί μέχρι τότε διάταγμα

Η εικόνα, πάντως, που σχηματίστηκε για τον πληθυσμό της περιοχής της Έδεσσας δεν είναι πλήρης, καθώς αν ο συγγραφέας είχε περισσότερες γνώσεις και πληροφορίες, θα μελετούσε και πρωτότυπες οθωμανικές απογραφικές μελέτες, περισσότερους σαλναμέδες του *βιλαετιού* της Θεσσαλονίκης, αρχεία Προξενείων των Μεγάλων Δυνάμεων στα Βαλκάνια²³⁹, καθώς και αρχεία ξένων περιηγητών²⁴⁰, αλλά και

μετονομασίας, καταγράφονται και με το νέο αλλά και με το παλαιό τους τοπωνύμιο μέσα σε παρένθεση, π.χ. Άβαλος (Δραγομάνιτσα) (για τη μετονομασία του συγκεκριμένου οικισμού το 1926 βλ. αναλυτικότερα στον πίνακα 1 του παραρτήματος). Τρίτον, γιατί η δεύτερη έκδοση της συγκεκριμένης απογραφής που μελετήθηκε, περιέχει και τις διοικητικές μεταβολές που πραγματοποιήθηκαν μέχρι και το τέλος του 1934 και, τέλος, τέταρτον, γιατί στην απογραφή αυτή μαρτυρούνται και νέοι οικισμοί, ενώ, παράλληλα, εξαφανίζονται ορισμένοι, συνεπώς, θα ήταν χρήσιμο να εξεταστούν και οι λόγοι εξαφάνισης παλαιών οικισμών ή εμφάνισης νέων (για το τελευταίο αυτό τέταρτο ζήτημα βλ. αναλυτικότερα στους πίνακες 1 και 2 του παραρτήματος). Για τις ανάγκες της απογραφής, οι πολίτες κλήθηκαν να συμπληρώσουν πληθυσμιακά απογραφικά δελτία κατά άτομο, τα οποία τα συγκέντρωναν δημόσιοι υπάλληλοι, επιφορτισμένοι γι' αυτό το έργο από την ελληνική διοίκηση. Για το πληθυσμιακό απογραφικό δελτίο κατά άτομο που κλήθηκαν να συμπληρώσουν οι κάτοικοι του ελληνικού κράτους κατά τη διενέργεια της απογραφής πληθυσμού του 1928 βλ. Μ. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξη της Ελλάδος (1821-1971)*, Τόμος Γ' (1945-1971), Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1976, σελ. 365. Τα δεδομένα που παρατίθενται, αφορούν τους κατοίκους του ελληνικού κράτους ανά οικισμό. Στην απογραφή πληθυσμού της 15^{ης}-16^{ης} Μαΐου 1928, καταγράφεται το όνομα της πόλης ή του χωριού με το νέο –όπου αυτό υπάρχει-, αλλά και με το παλαιό όνομα, μέσα σε παρένθεση και ο συνολικός αριθμός των κατοίκων ανά οικισμό και διοικητική περιφέρεια, έχοντας ως μόνο κριτήριο διαχωρισμού το φύλο (άνδρες-γυναίκες).

²³⁹ Βλ. ενδεικτικά S. JEKUBOV APTIEV, *Das Deutsche Reich und die Mazedonische Frage* (Η Γερμανία και το Μακεδονικό Ζήτημα), 1908-1918, Μόναχο 1985, ΑΠ. Ε. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Αναταραχή στη Μακεδονία στις παραμονές του Κριμαϊκού Πολέμου (1853-1856) (Σύμφωνα με τις εκθέσεις κυρίως του αυστριακού προξένου Θεσσαλονίκης Joseph Nizzoli)», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΚΖ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1989-1990, σελ. 1-10, Κ. ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Πώς είδαν οι Ευρωπαίοι Πρόξενοι της Θεσσαλονίκης την κατάσταση στη Μακεδονία τον περασμένο αιώνα», στο *Μακεδονικά*, Τόμος Κ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1980, σελ. 48-102, Κ. ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Γαλλικές πηγές για το Μακεδονικό Ζήτημα και τον Μακεδονικό Αγώνα. Μία συνολική θεώρηση», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΚΔ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1984, σελ. 297-306, Η. NOEL BRAILSFORD, *Μακεδονία. Οι φυλές της και το μέλλον τους*, Μετάφραση: Δημήτρης Καζάκης, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 2006, F. R. BRIDGE, *Austro-Hungarian documents relating to the Macedonian struggle, 1896-1912*, Thessaloniki, s.n., 1976, Η. Π. ΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Η πολιτική της Γαλλίας κατά τις εν Θεσσαλία, Ηπείρω και Μακεδονία και Κρήτη επαναστάσεις του 1877-1878*, Αθήναι, χ.ο., 1969, D. DAKIN (μετάφραση στην ελληνική από την αγγλική γλώσσα: Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος), «Βρετανικές πηγές σχετικές με τον Μακεδονικόν Αγώνα (1901-1909)», στο *Μακεδονικά*, Τόμος Ε', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1961-1963, σελ. 305-318, Γ. ΔΕΡΤΙΑΗΣ, «Οι Βρετανικές προξενικές εκθέσεις ως πηγή ελληνικής και συγκριτικής Ιστορίας», στο *ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, τεύχος 2, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, Δεκέμβριος 1984, Ε. ENGELHARDT, *La question macédonienne, état actuel, solution*, Paris 1906, R. W. GRAVES, *Sir. Storm Centres of the Near East; Personal Memories, 1879-1929*, London 1933, Γεωργία ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ-ΜΠΙΤΣΙΑΔΟΥ, «Άγνωστες ιστορικές ειδήσεις για τη Μακεδονία από τις αμερικανικές προξενικές εκθέσεις της Θεσσαλονίκης (1832-1840)», στο *Μακεδονικά*, Τόμος Κ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1980, σελ. 343-367, W. JACOB, *Die Makedonische Frage*, Berlin 1931, A. KRAINOWSKY, *La question de Macédoine et la diplomatie européenne*, Paris 1938, Nadine LANGE-AKHUND, *The Macedonian Question, 1903-1908 from Western Sources*, Boulder, East European Monographs, 1998, ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΑ (εκδ.), *Τα γεγονότα του 1903 στη Μακεδονία μέσα από την ευρωπαϊκή διπλωματική αλληλογραφία*, Εισαγωγή: Βασίλης Κ. Γούναρης, Επιμέλεια-σχολιασμός: Βασίλης Κ. Γούναρης, Άννα Α. Παναγιωτοπούλου, Άγγελος Α. Χοτζίδης, Θεσσαλονίκη, χ.ο., 1993, Ελίζαμπεθ ΜΠΑΡΚΕΡ, *Η Μακεδονία στις διαβαλκανικές σχέσεις και συγκρούσεις*, Εκδόσεις

ημερολόγια δημοσιογράφων²⁴¹. Επιπλέον, δεν μελετήθηκαν βουλγαρικά αρχεία, των οποίων η επεξεργασία θα διαφώτιζε πολλές άγνωστες πτυχές του θέματος της συγκεκριμένης εργασίας, καθώς ούτε και απομνημονεύματα ατόμων, οι οποίοι μάχονταν –είτε ένοπλα, είτε όχι– την περίοδο, που εξετάζεται στη συγκεκριμένη εργασία, για την ελληνική και τη βουλγαρική εθνική υπόθεση, αντίστοιχα, στον ευρύτερο ιστορικό γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας²⁴².

Επίκεντρο, Αθήνα 2005, Λ. ΝΤΑΝΦΟΡΘ, *Η μακεδονική διαμάχη. Ο εθνικισμός σε έναν υπερεθνικό κόσμο*, Μετάφραση: Σπύρος Μαρκέτος, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999, Μ. PAILLARÈS, *Η Μακεδονική θύελλα. Τα πύρινα χρόνια 1903-1907: Θεσσαλονίκη, Κοζάνη, Έδεσσα, Νάουσα, Σέρρες, Καβάλα, Δράμα, Μοναστήρι, Σκόπια*, Μετάφραση Β. Καρδιόλακα, Εισαγωγή-Σχόλια: Κ. Απ. Βακαλόπουλος, Πρόλογος: Στ. Παπαθεμελής, Εκδόσεις Τροχαλία, Αθήνα 1994, D. PERRY, *The Politics of Terror. The Macedonian Revolutionary Movements 1893-1903*, London 1988, Δ. Γ. ΣΕΡΕΜΕΤΗΣ, *Πληροφορία περί Μακεδονίας εκ των αμερικανικών αρχείων <αναφοράι Προξένων>*, Θεσσαλονίκη, χ.ο., 1974, ST. W. SOWARDS, *Austria's Policy of Macedonian Reform*, Boulder, East European Monographs, 1989, Β. G. SPIRIDONAKIS, *Empire Ottoman: Inventaire des memoires et documents aux archives du ministere des affaires etrangeres de France*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών – Ίδρυμα Μελετών της Χερσονήσου του Αίμου (Institute For Balkan Studies), Thessaloniki 1973, Anna STANCIOFF, *Recollections of a Bulgarian Diplomatist's Wife*, London 1930, Ν. STROUMZI, *La question macédonienne, études d' histoire diplomatique et de droit public*, Lyons 1932, Χ. ΤΣΙΠΚΙΝΙΔΗΣ, *Σύννεφα στη Μακεδονία. Το Μακεδονικό μέσα από τα γαλλικά αρχεία*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη 1998 και R. VON MACH, *Die Makedonische Frage*, Vienna 1895.

²⁴⁰ Βλ. ενδεικτικά V. BÉRARD, *Τουρκία και Ελληνισμός. Οδοιπορικό στη Μακεδονία – Έλληνες, Τούρκοι, Βλάχοι, Αλβανοί, Βούλγαροι, Σέρβοι*, Μετάφραση: Μ. Λυκούδης, Εκδόσεις Τροχαλία, Αθήνα 1987, F. BOISSONNAS, *Η Δυτική Μακεδονία. Η εικόνα της Ελλάδας*, Εκδόσεις Μάτι, Αθήνα 1996, R. DANKOFF, *An Ottoman Mentality. The World of Evliya Çelebi*, Brill, Leiden – Boston 2006, Β. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ, *Η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπή*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1973, Α. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ, *Οδοιπορικά Μακεδονίας, Ηπείρου και Θεσσαλίας, κατά τον Emile Isambert*, τυπ. έκδ. «Ελληνικής Ανεξαρτησίας», Σ. Κ. Βλαστός, Εν Αθήναις 1878, Φ. ΠΟΥΚΕΒΙΑ, *Ταξίδι στη Δυτική Μακεδονία. Ανοιξη του 1806*, Μετάφραση: Γιάννης Τσάρας, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη 1990, Φ. ΠΟΥΚΕΒΙΑ, *Ταξίδι στην Ελλάδα. Μακεδονία – Θεσσαλία*, Μετάφραση: Νίκη Μολφέτα, Εκδόσεις Συλλογή, Θεσσαλονίκη 1995 και ΤΖ. ΦΡΕΝΤΕΡΙΚ ΑΜΠΟΤ, *Ένας Άγγλος στη Μακεδονία του 1900*, Μετάφραση: Ιωσήφ-Γρηγόρης Κασσεσιάν, Εκδόσεις Στοχαστής, Θεσσαλονίκη 2004.

²⁴¹ Για τις μαρτυρίες Ελλήνων απεσταλμένων για τη Μακεδονία των αρχών του 20ού αιώνα βλ. Σ. ΚΑΡΑΒΑΣ, «Για τη Μακεδονία στις αρχές του αιώνα: μαρτυρίες Ελλήνων απεσταλμένων», στο *ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, Τόμος 14^{ος}, τεύχος 27, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, Δεκέμβριος 1997, σελ. 323-334.

²⁴² Βλ. ενδεικτικά Ι. Ζ. ΑΚΤΣΟΓΛΟΥ, «Παραλειπόμενα του Μακεδονικού Αγώνα από το αρχείο Παύλου & Ναταλίας Μελά», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΛΓ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2001-2002, σελ. 141-160, ΓΕΝΙΚΟΝ ΕΠΙΤΕΛΕΙΟΝ ΣΤΡΑΤΟΥ – ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΡΑΤΟΥ, *Αγών*, ό.π., σελ. 151, ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ (εκδ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', Αθήνα 1977, σελ. 237-241, ΙΔΡΥΜΑ ΜΕΛΕΤΩΝ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΥ ΤΟΥ ΑΙΜΟΥ (INSTITUTE FOR BALKAN STUDIES), *Ο Μακεδονικός Αγώνας: Απομνημονεύματα Π. Αργυρόπουλου, Ζ. Ζάννα, Κ. Μαζαράκη-Αινιάνος, Α. Σουλιώτη-Νικολαΐδη, Ναούμ Σπανού, Β. Σταυρόπουλου*, Θεσσαλονίκη 1984, Σ. ΚΑΡΑΒΑΣ, «Το παλίμνηστο των αναμνήσεων του καπετάν Ακρίτα», στο *ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, Τόμος 16^{ος}, τεύχος 31, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα Δεκέμβριος 1999, σελ. 291-330, ΑΘ. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, «Περάσματα και οδηγοί του Μακεδονικού Αγώνος», στο ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ (εκδ.), *Επιστημονικό Συνέδριο: Μακεδονικός Αγών. 100 χρόνια από το θάνατο του Παύλου Μελά, 12-13 Νοεμβρίου 2004*, Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 153-166, Περσεφόνη ΚΑΡΑΜΠΑΤΗ, *Αγώνας και διλήμματα. Η Μακεδονία του Παύλου Μελά μέσα από τα σημειωματάριά του*, Εκδόσεις Ερώδιος, Θεσσαλονίκη 2005, L. LAPE, *Pismata na Goce Delcev*, Σκόπια 1951, Ι. Κ. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ-ΑΙΝΙΑΝ, *Αγώνας*, ό.π., σελ. 60-69, Γ. Α. ΜΑΡΑΒΕΛΕΑΣ,

Κλείνοντας, επισημαίνεται ότι προσπαθήσαμε να μείνουμε όσο το δυνατόν πιο κοντά στην ιστορική αλήθεια, χωρίς όμως να αποφευχθεί η εξέταση θεωριών και ερμηνειών που ξεφεύγουν κάπως από τα τετριμμένα. Ελπίζουμε η προσπάθειά μας αυτή να αποδειχθεί σχετικά επαρκής και να φωτίσει αρκετές πλευρές των γεγονότων.

Παύλος Μελάς, Θεσσαλονίκη 1959, Ερατώ ΖΕΛΛΙΟΥ-ΜΑΣΤΟΡΟΚΩΣΤΑ, «Ανέκδοτα έγγραφα για το Μακεδονικό Αγώνα από τα αρχεία Σ. Γ. Αστεριάδη, Γ. Τσόντου», στο *Μακεδονικά*, Τόμος Λ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1995-1996, σελ. 81-112, Ναταλία Π. ΜΕΛΑ, *Παύλος Μελάς*, Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, Αθήναι 1964, Ι. Δ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, «Η καθημερινή ζωή των Μακεδονομάχων αγωνιστών», στο ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ (εκδ.), *Επιστημονικό Συνέδριο: Μακεδονικός Αγών. 100 χρόνια από το θάνατο του Παύλου Μελά, 12-13 Νοεμβρίου 2004*, Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 167-174, Γ. Γ. ΜΩΡΑΛΙΔΗΣ, «Ο Μακεδονομάχος-οδηγός Σταύρος Μπάλλιος και ο Επίσκοπος Κίτρους Θεόκλητος Β'», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΚΔ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1984, σελ. 209-216, Ι. Σ. ΝΟΤΑΡΗΣ, *Παύλος Μελάς*, Θεσσαλονίκη 1955, Ν. Δ. ΣΙΩΚΗΣ, «Ο Μακεδονομάχος ιατρός Ιωάννης Αργυρόπουλος (1852-1920) μέσα από τις σελίδες μιας ανέκδοτης εξιστόρησης του βίου και της εθνικής δράσης του», στο ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ (εκδ.), *Επιστημονικό Συνέδριο: Μακεδονικός Αγών. 100 χρόνια από το θάνατο του Παύλου Μελά, 12-13 Νοεμβρίου 2004*, Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 193-216, ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ, *Αφανείς γηγενείς Μακεδονομάχοι, 1903-1913*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2008 και Γ. Π. ΤΣΟΤΣΟΣ, «Διαδρομές Μακεδονομάχων στη Δυτική Μακεδονία: Χαρτογράφηση και αξιοποίησή τους στα πλαίσια του οικολογικού τουρισμού», στο ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ (εκδ.), *Επιστημονικό Συνέδριο: Μακεδονικός Αγών. 100 χρόνια από το θάνατο του Παύλου Μελά, 12-13 Νοεμβρίου 2004*, Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 129-152. Όσον αφορά, τώρα, τη συμβολή του Μητροπολίτη Καστοριάς Γερμανού Καραβαγγέλη στον Μακεδονικό Αγώνα βλ. ΑΡΧΕΙΟΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΟΣ ΠΗΝΕΛΟΠΗΣ ΔΕΛΤΑ, *Γερμανού Καραβαγγέλη: Ο Μακεδονικός Αγών (απομνημονεύματα)*, Επιμέλεια: Βασίλειος Λαούρδας, Πρόλογος: Στίλπων Π. Κυριακίδης, Κλ. Τσουρκάς, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών – Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου (Institute For Balkan Studies), Θεσσαλονίκη 1959, καθώς και κ. Μ. ΣΤΑΪΚΟΣ (Μητροπολίτης Αυστρίας), «Η συμβολή του Μητροπολίτη Καστοριάς Γερμανού Καραβαγγέλη στον Μακεδονικό Αγώνα», στο ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ (εκδ.), *Επιστημονικό Συνέδριο: Μακεδονικός Αγών. 100 χρόνια από το θάνατο του Παύλου Μελά, 12-13 Νοεμβρίου 2004*, Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 41-48.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΙΝΑΚΩΝ

ΚΑΙ

ΧΑΡΤΩΝ

(σελ. 81-232)

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Πίνακας με τα παλαιά και τα νέα τοπωνύμια των οικισμών που υπάγονταν διοικητικά στον καζά των Βοδενών, με τα διατάγματα των μετονομασιών, καθώς και την καταγωγή των παλαιών τοπωνυμίων των οικισμών¹

A.A.	Παλαιό τοπωνύμιο οικισμού	Νέο τοπωνύμιο οικισμού	Διάταγμα μετονομασίας	Καταγωγή των παλαιών τοπωνυμίων των οικισμών
1)	Βοδενά	Έδεσσα, η	Δεν εντοπίστηκε διάταγμα μετονομασίας ²	Σλαβική
2)	Μεσημέριον	Μεσημέριον, το	Δεν μετονομάστηκε	Ελληνική
3)	Πόδος	Φλαμουριά, η	Δ. 12-3-1928 (ΦΕΚ 81/14-5-1928) ³	Σλαβική
4)	Γιαβόργιαννη	Πλατάνη, η	Δ. 2-3-1926 (ΦΕΚ 97/18-3-1926)	Σλαβική
5)	Κατούγερη	Καισαριανά, τα	Δ. 15-11-1926 (ΦΕΚ 413/22-11-1926)	Σλαβική
6)	Όσλιανη	Αγία Φωτεινή, η	Δ. 15-11-1926 (ΦΕΚ 413/22-11-1926)	Σλαβική
7)	Γιαννάκοβον	Γιαννακοχώριον, το	Δ. 2-3-1926 (ΦΕΚ 97/18-3-1926)	Σλαβική

¹ Τα διατάγματα των μετονομασιών εντοπίστηκαν στο Μ. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος (1821-1971)*, Τόμος Β' (1912-1944), Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1975, σελ. 189, 191, 229, 230, 239, 240, 257, 260, 261, 263, 287, 288, 317, 318, 326, 333, 336, 346 και 366, καθώς και στο Μ. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος (1821-1971)*, Τόμος Γ' (1945-1971), Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1976, σελ. 46, 47, 78, 83, 108 και 110.

² Όσον αφορά τη μετονομασία της πόλης των Βοδενών σε Έδεσσα, δεν εντοπίστηκε διάταγμα μετονομασίας. Το 1913 αναφέρεται ως Έδεσσα (Βοδενά) και το 1920 ως Έδεσσα. Βλ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΘΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ, ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗΣ, *Απαρίθμησις, ό.π.*, σελ. 16 και Γ.Σ.Υ.Ε., *Πληθυσμός 1920, ό.π.*, σελ. 243.

³ Όπου Δ. βλ. Διάταγμα και όπου ΦΕΚ βλ. Φύλλο Εφημερίδας της Κυβέρνησης.

8)	Σερμορίνοβον	Μαρίνα, η	Δ. 2-3-1926 (ΦΕΚ 97/18-3-1926)	Σλαβική
9)	Νοβοσέλο ή Γενή-Κιόϊ	Πλεύρωμα, το	Δ. 20-8-1927 (ΦΕΚ 179/30-8-1927)	Σλαβική ή Τουρκική
10)	Άρσεν	Αρσένιον, το	Δ. 2-3-1926 (ΦΕΚ 97/18-3-1926)	Ελληνική
11)	Κάμενικ	Πετριάς ⁴ , η	Δ. 2-3-1926 (ΦΕΚ 97/18-3-1926)	Σλαβική
12)	Πράχνα	Άσπρον, το	Δ. 15-11-1926 (ΦΕΚ 413/22-11-1926)	Σλαβική
13)	Ρίζοβον	Ριζόν, το	Δ. 2-3-1926 (ΦΕΚ 97/18-3-1926)	Σλαβική
14)	Ορμάν-Τσιφλίκ	Δενδρί ⁵ , το	Δ. 11-9-1928 (ΦΕΚ 193/20-9-1928)	Τουρκική
15)	Μπάνια	Λουτροχώριον, το	Δ. 15-11-1926 (ΦΕΚ 413/22-11-1926)	Σλαβική
16)	Βίγκενη	Σεβαστιανά, τα	Δ. 15-11-1926 (ΦΕΚ 413/22-11-1926)	Σλαβική
17)	Οριζάρι	Ριζάριον, το	Ο οικισμός μετονομάστηκε το 1931	Σλαβική
18)	Βέρτεκοπ	Σκύδρα, η	Δ. 2-3-1926 (ΦΕΚ 97/18-3-1926)	Σλαβική
19)	Λιποχώριον	Κάτω Λιποχώριον ⁶ , το	Δεν μετονομάστηκε	Ελληνική
20)	Τρέμπολιτς	Μαυροβούνιον, το	Δ. 20-8-1927 (ΦΕΚ	Σλαβική

⁴ Η ονομασία του οικισμού Πετριάς διορθώνεται σε Πετραία (16-10-1940). Βλ. Κ.Ε.Δ.Κ.Ε. - Ε.Ε.Τ.Α.Α., *Λεξικό*, ό.π., σελ. 306.

⁵ Ο οικισμός Δενδρί καταργείται (16-10-1940). Βλ. ό.π., σελ. 306.

⁶ Αργότερα ο οικισμός Κάτω Λιποχώριον μετονομάζεται σε Λιποχώριο (ΦΕΚ 39Α-6/4/1984). Βλ. ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΝΩΣΗ ΔΗΜΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ ΕΛΛΑΔΑΣ (Κ.Ε.Δ.Κ.Ε.)-ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ (Ε.Ε.Τ.Α.Α.), *Λεξικό Διοικητικών Μεταβολών των Δήμων και Κοινοτήτων (1912-2001)*, Τόμος Α΄, Αθήνα 2002, σελ. 477.

			179/30-8-1927)	
21)	Κολοδέϊ ⁷	-		Σλαβική
22)	Άγιος Ηλίας	Προφήτης Ηλίας, ο	Δεν μετονομάστηκε	Ελληνική
23)	Βάρμπενη	Νέα Ζωή ⁸ , η		Σλαβική
24)	Πριβαρτένιτς ⁹	-		Σλαβική
25)	Σάμαρ	Σαμάριον, το	Δ. 15-11-1926 (ΦΕΚ 413/22-11-1926)	Τουρκική
26)	Τσερκόβιανη	Κλησοχώρι ¹⁰ , το	Δ. 15-11-1926 (ΦΕΚ 413/22-11-1926)	Σλαβική
27)	Βουλκογιάννοβον	Λύκοι, οι	Δ. 2-3-1926 (ΦΕΚ 97/18-3-1926)	Σλαβική
28)	Τέχοβον	Καρυδιά, η	Δ. 2-3-1926 (ΦΕΚ 97/18-3-1926)	Σλαβική
29)	Νησίον	Νησίον, το	Δεν μετονομάστηκε	Ελληνική
30)	Όσλοβον	Παναγίτσα, η	Δ. 15-11-1926 (ΦΕΚ 413/22-11-1926)	Σλαβική
31)	Ροσίλοβον	Ξανθόγεια, τα	Δ. 2-3-1926 (ΦΕΚ 97/18-3-1926)	Σλαβική
32)	Δρούσκα	Δροσιά, η	Δ. 15-11-1926 (ΦΕΚ 413/22-11-1926)	Σλαβική
33)	Πάτοτσιν	Πάτημα ¹¹ , το	Δ. 2-3-1926 (ΦΕΚ 97/18-3-1926)	Σλαβική

⁷ Ο οικισμός Κολοδέϊ καταργείται (16-5-1928). Βλ. Κ.Ε.Δ.Κ.Ε. - Ε.Ε.Τ.Α.Α., *Λεξικό*, ό.π., σελ. 169.

⁸ Ο οικισμός Νέα Ζωή βρίσκεται σήμερα κατά πάσα πιθανότητα εκεί όπου την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας βρισκόταν ο οικισμός Βάρμπενη. Βλ. και παρακάτω, στον πίνακα 2.

⁹ Για τον συγκεκριμένο οικισμό βλ. και παρακάτω, στον πίνακα 2.

¹⁰ Η ονομασία του οικισμού Κλησοχώρι διορθώνεται σε Εκκλησιοχώριον (16-10-1940). Βλ. ό.π., σελ. 317.

¹¹ Ο οικισμός Πάτημα καταργείται (7-4-1951). Βλ. ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΝΩΣΗ ΔΗΜΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ ΕΛΛΑΔΑΣ (Κ.Ε.Δ.Κ.Ε.)-ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ (Ε.Ε.Τ.Α.Α.), *Λεξικό Διοικητικών Μεταβολών των Δήμων και Κοινοτήτων (1912-2001)*, Τόμος Β΄, Αθήνα 2002, σελ. 266.

34)	Ζέρβη	Ζέρβη, η	Δεν μετονομάστηκε	Ελληνική
35)	Τσέγανη	Άγιος Αθανάσιος, ο	Δ. 15-11-1926 (ΦΕΚ 413/22-11-1926)	Σλαβική
36)	Όστροβον	Άρνισσα, η	Δ. 2-3-1926 (ΦΕΚ 97/18-3-1926)	Σλαβική
37)	Γκούγκοβον	Βρυτά, τα	Δ. 2-3-1926 (ΦΕΚ 97/18-3-1926)	Σλαβική
38)	Κέντροβον	Άγιος Δημήτριος ¹² , ο	Ο οικισμός μετονομάστηκε από Κεδρώνα σε Άγιο Δημήτριο σύμφωνα με το Β.Δ. 1-2-1950 (ΦΕΚ 39/9-2-1950) ¹³	Ελληνική
39)	Βλάδοβον	Άγρας, ο	Δ. 2-3-1926 (ΦΕΚ 97/18-3-1926)	Σλαβική
40)	Επισκοπή	Επισκοπή, η	Δεν μετονομάστηκε	Ελληνική
41)	Γκολεσιάνη	Λευκάδια, τα	Δ. 2-3-1926 (ΦΕΚ 97/18-3-1926)	Σλαβική
42)	Γκολέμα Ρέκα	Ροδοχώριον ¹⁴ , το	Ο οικισμός μετονομάστηκε από Μέγα Ρεύμα σε Ροδοχώριον σύμφωνα με το Β.Δ. 20-9-1955 (ΦΕΚ 287/10-10-1955)	Σλαβική
43)				
44)	Μοναστηρτζίκ	Μοναστηράκιον, το	Α.Υ.Ε. υπ' αριθμ.	Ελληνική-Τουρκική

¹² Ο οικισμός είχε μετονομαστεί αρχικά από Κέντροβον σε Κεδρώνα σύμφωνα με το Δ. 2-3-1926 (ΦΕΚ 97/18-3-1926).

¹³ Όπου Β.Δ. βλ. Βασιλικό Διάταγμα.

¹⁴ Ο οικισμός είχε μετονομαστεί αρχικά από Γκολέμα Ρέκα σε Μέγα Ρεύμα σύμφωνα με το Δ. 1-11-1926 (ΦΕΚ 401/12-11-1926).

			20291/1922 (ΦΕΚ 41Β-24/6/1922) ¹⁵	
45)	Σμπόρτσκον	Πευκωτόν ¹⁶ , το	Δ. 2-3-1926 (ΦΕΚ 97/18-3-1926)	Σλαβική
46)	Τσερνέσοβον	Γαρέφη, η	Α.Υ.Ε. υπ' αριθμ. 5859/1922 (ΦΕΚ 12Β-25/2/1922) ¹⁷	Σλαβική
47)	Μπάχοβον	Πρόμαχοι, οι	Δ. 31-8-1926 (ΦΕΚ 346/4-10-1926)	Σλαβική
48)	Πρεμπόδιστα	Σωσάνδρα, η	Α.Υ.Ε. υπ' αριθμ. 20291/1922 (ΦΕΚ 41Β-24/6/1922)	Σλαβική
49)	Στρούπινον	Λυκόστομον, το	Δ. 31-8-1926 (ΦΕΚ 346/4-10-1926)	Σλαβική
50)	Ποζάρσκο	Άνω Λουτράκιον, το	Α.Υ.Ε. υπ' αριθμ. 20291/1922 (ΦΕΚ 41Β-24/6/1922) ¹⁸	Σλαβική
51)	Τρέσινον	Όρμα, η	Δ. 6-6-1925 (ΦΕΚ 148/13-6-1925)	Σλαβική

¹⁵ Όπου Α.Υ.Ε. βλ. Απόφασις Υπουργείου Εσωτερικών.

¹⁶ Για την σημερινή κατάσταση του συγκεκριμένου οικισμού βλ. παρακάτω, στον πίνακα 2.

¹⁷ Με τη συγκεκριμένη Απόφαση του Υπουργείου Εσωτερικών μετονομάζεται ο οικισμός Τσερνέσοβον σε Γαρέφη. Στις 16-10-1940 αναγνωρίζεται ο οικισμός Άνω Γαρέφειον και προσαρτάται στην Κοινότητα Γαρέφη, μεταφέρεται η έδρα της Κοινότητας από τον οικισμό Γαρέφη στον οικισμό Άνω Γαρέφειον, η ονομασία της Κοινότητας διορθώνεται σε Κοινότητα Γαρεφείου, ενώ τέλος ο οικισμός Γαρέφη καταργείται (βλ. ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΝΩΣΗ ΔΗΜΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ ΕΛΛΑΔΑΣ (Κ.Ε.Δ.Κ.Ε.)-ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ (Ε.Ε.Τ.Α.Α.), *Λεξικό Διοικητικών Μεταβολών των Δήμων και Κοινοτήτων (1912-2001)*, Τόμος Α', Αθήνα 2002, σελ. 236). Αργότερα, το 1995, ο οικισμός Άνω Γαρέφειον μετονομάζεται σε Γαρέφειον (βλ. παρακάτω, στον πίνακα 2).

¹⁸ Με τη συγκεκριμένη Απόφαση του Υπουργείου Εσωτερικών ο οικισμός Άνω Πόζαρ μετονομάζεται σε Άνω Λουτράκιον. Στις 7-4-1951 ο οικισμός Άνω Λουτράκιον καταργείται. Στις 19-3-1961 αναγνωρίζεται ο οικισμός Λουτρά Αριδαίας και προσαρτάται στην Κοινότητα Λουτρακίου. Τέλος ο οικισμός Λουτρά Αριδαίας μετονομάζεται σε Λουτρά Λουτρακίου (ΦΕΚ 45Α-16/4/1984). Βλ. ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΝΩΣΗ ΔΗΜΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ ΕΛΛΑΔΑΣ (Κ.Ε.Δ.Κ.Ε.)-ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ (Ε.Ε.Τ.Α.Α.), *Λεξικό Διοικητικών Μεταβολών των Δήμων και Κοινοτήτων (1912-2001)*, Τόμος Β', Αθήνα 2002, σελ. 50.

52)	Σούμποσκον	Αριδαία ¹⁹ , η	Ο οικισμός μετονομάστηκε από Αρδέα σε Αριδαία σύμφωνα με το Β.Δ. 24-4-1951 (ΦΕΚ 129/4-5-1951)	Σλαβική
53)	Κωστούργιαννη	Ξιφιανή ²⁰ , η	Ο οικισμός μετονομάστηκε από Ξυφόνεια σε Ξιφιανή σύμφωνα με το Β.Δ. 21-1-1953 (ΦΕΚ 16/26-1-1953)	Σλαβική
54)	Ρούδινον	Άλωρος, η	Α.Υ.Ε. υπ' αριθμ. 20291/1922 (ΦΕΚ 41Β-24/6/1922)	Σλαβική
55)	Δραγουμάντσι	Άψαλος, η	Δ. 2-3-1926 (ΦΕΚ 97/18-3-1926)	Σλαβική
56)	Πόλιανη	Πολυκάμπ ²¹ , το	Δ. 6-6-1925 (ΦΕΚ 148/13-6-1925)	Σλαβική
57)	Μπίζοβον	Μεγαπλάτανος, ο	Δ. 6-6-1925 (ΦΕΚ 148/13-6-1925)	Σλαβική
58)	Άνω Ρόδοβον	Άνω Κορυφή ²² , η	Δ. 6-6-1925 (ΦΕΚ 148/13-6-1925)	Σλαβική
59)	Κάτω Ρόδοβον	Κάτω Κορυφή, η	Δ. 6-6-1925 (ΦΕΚ 148/13-6-1925)	Σλαβική
60)	Σαρακίνοβον	Σαρακινόι ²³ , οι	Δ. 6-6-1925 (ΦΕΚ 148/13-6-1925)	Ελληνική-Σλαβική

¹⁹ Ο οικισμός είχε μετονομαστεί αρχικά από Σούμποσκον σε Αρδέα σύμφωνα με την Α.Υ.Ε. υπ' αριθμ. 20291/1922 (ΦΕΚ 41Β-24/6/1922).

²⁰ Ο οικισμός είχε μετονομαστεί αρχικά από Κωστούργιαννη σε Ξυφόνεια σύμφωνα με την Α.Υ.Ε. υπ' αριθμ. 20291/1922 (ΦΕΚ 41Β-24/6/1922).

²¹ Στις 16-5-1928 η ονομασία του οικισμού Πολυκάμπ διορθώνεται σε Πολυκάμπιον. Βλ. Κ.Ε.Δ.Κ.Ε. - Ε.Ε.Τ.Α.Α., *Λεξικό*, ό.π., σελ. 336.

²² Για την εγκατάλειψη του συγκεκριμένου οικισμού από τους κατοίκους του το 1949, βλ. παρακάτω, στον πίνακα 2.

²³ Η ονομασία του οικισμού Σαρακινόι διορθώνεται σε Σαρακηνοί (16-10-1940). Βλ. ό.π., σελ. 402.

			6-1925)	
61)	Κρουντσέλεβον	Κερασέαι, αι	Δ. 2-3-1926 (ΦΕΚ 97/18-3-1926)	Σλαβική
62)	Λούκοβιτς	Σωτήρα ²⁴ , η	Δ. 15-11-1926 (ΦΕΚ 413/22-11-1926)	Σλαβική
63)	Τσεδίδ Μαχαλεσί	Σωτήρα, η	Δεν υπάρχουν στοιχεία για τη μετονομασία	Τουρκική
64)	Πότσεπ	Μαργαρίτα, η	Δ. 2-3-1926 (ΦΕΚ 97/18-3-1926)	Σλαβική
65)	Καρά-Δερέ Βοδενών	Μαυρόλακκος Βοδενών ²⁵ , ο	Δ. 6-6-1925 (ΦΕΚ 148/13-6-1925)	Τουρκική
66)	Τσάκων Τσιφλίκ	Χρύσα ²⁶ , η	Α.Υ.Ε. υπ' αριθμ. 20291/1922 (ΦΕΚ 41Β-24/6/1922)	Σλαβική
67)	Τσάκωνι Μαχαλά	Τσάκωνες ²⁷ , οι	Δ. 2-3-1926 (ΦΕΚ 97/18-3-1926)	Σλαβική
68)	Μπίτζιο Μαχαλεσί	Πιπεργιές ²⁸ , οι	Δ. 2-3-1926 (ΦΕΚ 97/18-3-1926)	Σλαβική
69)	Τορομίν Μαχαλέ	Κάτω Ροδωνιά, η	Δ. 2-3-1926 (ΦΕΚ 97/18-3-1926) ²⁹	Τουρκική

²⁴ Στις 19-3-1961 αναγνωρίζεται ο οικισμός Παλαιά Σωτήρα και προσαρτάται στην Κοινότητα Σωτήρας. Βλ. ό.π., σελ. 483.

²⁵ Ο συγκεκριμένος οικισμός καταργείται στις 16-10-1940. Βλ. ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΝΩΣΗ ΔΗΜΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ ΕΛΛΑΔΑΣ (Κ.Ε.Δ.Κ.Ε.)-ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ (Ε.Ε.Τ.Α.Α.), *Λεξικό Διοικητικών Μεταβολών των Δήμων και Κοινοτήτων (1912-2001)*, Τόμος Α', Αθήνα 2002, σελ. 161.

²⁶ Για την σημερινή κατάσταση του συγκεκριμένου οικισμού βλ. παρακάτω, στον πίνακα 2.

²⁷ Η ονομασία του οικισμού Τσάκωνες διορθώνεται σε Τσάκοι (16-10-1940). Βλ. ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΝΩΣΗ ΔΗΜΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ ΕΛΛΑΔΑΣ (Κ.Ε.Δ.Κ.Ε.)-ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ (Ε.Ε.Τ.Α.Α.), *Λεξικό Διοικητικών Μεταβολών των Δήμων και Κοινοτήτων (1912-2001)*, Τόμος Β', Αθήνα 2002, σελ. 511.

²⁸ Η ονομασία του οικισμού Πιπεργιές διορθώνεται σε Πιπεριαί (16-10-1940). Βλ. Κ.Ε.Δ.Κ.Ε. - Ε.Ε.Τ.Α.Α., *Λεξικό, ό.π.*, σελ. 316.

70)	Γενή Μαχαλά	Μικροχώριον ³⁰ , το	Δ. 31-8-1926 (ΦΕΚ 346/4-10-1926)	Τουρκική
71)	Βέστιστα	Πολυπλάτανος, ο	Δ. 20-8-1927 (ΦΕΚ 179/30-8-1927)	Σλαβική
72)				
73)				
74)				
75)				
76)				
77)				
78)				
79)				
80)				
81)				
82)				
83)				
84)				
85)	Καλύβια ³¹	-		Ελληνική
86)				
87)				
88)				
89)				
90)				
91)				

²⁹ Σύμφωνα με αυτό το διάταγμα μετονομάστηκε ο οικισμός Τουρμανλή σε Ροδωνιά. Στις 16-5-1928 η ονομασία του οικισμού Ροδωνιά διορθώνεται σε Άνω Ροδωνιά, ενώ παράλληλα αναγνωρίζεται ο οικισμός Κάτω Ροδωνιά και προσαρτάται στην Κοινότητα Τσακώνων. Βλ. επίσης, ό.π., σελ. 511, την παραπομπή 25, καθώς και παρακάτω, στον πίνακα 2.

³⁰ Ο οικισμός Μικροχώριον καταργείται και προσαρτάται στον οικισμό Πιπεριαί (5-4-1981). Βλ. ό.π., σελ. 316.

³¹ Για τον συγκεκριμένο οικισμό βλ. παρακάτω, στον πίνακα 2.

92)				
93)				
94)	Φέτισσα	Πολλά Νερά, τα	Δ. 15-11-1926 (ΦΕΚ 413/22-11-1926)	Σλαβική
95)	Πατσαρέσκιοϊ	Προάστειον Εδέσσης, το	Δ. 2-3-1926 (ΦΕΚ 97/18-3-1926)	Τουρκική
96)				
97)				
98)				
99)				
100)				
101)				
102)				
103)				
104)				
105)				
106)	Μπέγνα	Άγιος Σπυρίδωνας ³² , ο	Δ. 15-11-1926 (ΦΕΚ 413/22-11-1926)	Σλαβική
107)	Κουτσούφλιανη	Άγιος Παύλος, ο	Δ. 19-7-1928 (ΦΕΚ 156/8-8-1928)	Σλαβική
108)	Γκίμνοβον	Λευκόγεια ³³ , τα	Δ. 30-4-1929 (ΦΕΚ 164/3-5-1929)	Σλαβική
109)	Δρένοβον	Κρανέα / Ακρανέα ³⁴ , η	Δεν εντοπίστηκαν στοιχεία για τη μετονομασία του	Σλαβική

³² Ο συγκεκριμένος οικισμός δεν υφίσταται σήμερα. Βλ. και παρακάτω, στον πίνακα 2.

³³ Για την κατάργηση του συγκεκριμένου οικισμού το 1940 βλ. παρακάτω, στον πίνακα 2.

³⁴ Η ονομασία του οικισμού Κρανέα / Ακρανέα διορθώθηκε σε Κρανιά το 1940. Για τον συγκεκριμένο οικισμό βλ. ό.π., σελ. 112, ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΝΩΣΗ ΔΗΜΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ ΕΛΛΑΔΑΣ (Κ.Ε.Δ.Κ.Ε.)-ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ (Ε.Ε.Τ.Α.Α.), *Λεξικό Διοικητικών Μεταβολών των Δήμων και Κοινοτήτων (1912-2001)*, Τόμος Α΄, Αθήνα 2002, σελ. 161, 302 και 557, καθώς και παρακάτω, στον πίνακα 2.

			συγκεκριμένου οικισμού. Δεν εντοπίστηκε, δηλαδή, σχετικό διάταγμα μετονομασίας. Εντοπίστηκε μόνο ότι το 1928 ή ο συγκεκριμένος οικισμός απλά μετονομάστηκε από Δρένοβον σε Κρανέα / Ακρανέα, ή ότι υπήρξε απλά ένας νεοσύστατος προσφυγικός οικισμός	
110)	Μονή Προδρόμου Έδεσσας ³⁵	-		Ελληνική
111)	Σιδηροδρομικός Σταθμός Έδεσσας ³⁶	-		Ελληνική
112)	Σκηνίτες Σκύδρας Έδεσσας ³⁷	-		Ελληνική

³⁵ Για τον συγκεκριμένο οικισμό βλ. παρακάτω, στον πίνακα 2.

³⁶ Για τον συγκεκριμένο οικισμό βλ. παρακάτω, στον πίνακα 2.

³⁷ Για τον συγκεκριμένο οικισμό βλ. παρακάτω, στον πίνακα 2.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Πίνακας στον οποίο εμφανίζεται η εξέλιξη της διοικητικής υπαγωγής των οικισμών, που υπάγονταν διοικητικά στον καζά των Βοδενών, από την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας μέχρι και τη σημερινή περίοδο, καθώς και τα σημερινά τοπωνύμια των οικισμών, αλλά και διάφορες άλλες μορφές με τις οποίες απαντώνται τόσο τα παλαιά, όσο και τα νέα τοπωνύμια των συγκεκριμένων οικισμών¹

Α.Α.	Σημερινό τοπωνύμιο οικισμού	Νομός	Κοινότητα / Δήμος	Διοικητική υπαγωγή οικισμού κατά την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας	Διοικητική υπαγωγή οικισμού από την προσάρτησή του στην Ελλάδα μέχρι και σήμερα	Άλλες μορφές με τις οποίες απαντάται το τοπωνύμιο του συγκεκριμένου οικισμού
1)	Έδεσσα	Νομός Πέλλας	Δήμος Έδεσσας 1918	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – Σαντζάκι Θεσσαλονίκης – Καζάς Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914-1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917-1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927	Αιγαί, Αΐδεσσα, Aigai, Βιδενά, Βοδεεινά, Βοδενά, Βοδηνά, Βοδινά, Βοδυνά, Bodena, Βουδινά, Βωδενά, Έδεσα, Έδεσσα (1900), Edessa, Videna, Vodane, Vodena, Vodina, Vudina

¹ Βλ. Θώμη Ι. ΒΕΡΡΟΥ, *Τοπωνύμια*, ό.π., σελ. 18, 19, 21, 23, 24, 25, 34, 44, 45, 46, 49, 50, 52, 56, 69, 74, 77, 79, 89, 90, 96, 105, 106, 111, 117, 142, 147, 154, 161, 163, 165, 167, 186, 190, 201, 202, 206, 208, 209, 220, 221, 222, 223, 225, 229, 243, 245, 247, 258, 260, 265, 268, 273, 274, 280, 287, 290, 293, 297, 299, 300, 302, 303, 304, 305, 306, 310, 311, 312, 320, 322, 331, 332, 333, 336, 339, 340, 348, 368, 381, 398, 421 και 424.

2)	Μεσημέρι Έδεσσας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Μεσημερίου 1918-1997, Δήμος Έδεσσας 1997	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914- 1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917- 1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927	Μεσημέρι (1900), Mesimeri, Mesmer
3)	Φλαμουριά Έδεσσας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Μεσημερίου 1918-1920, Πόδου (Φλαμουριάς) 1920-1928, Φλαμουριάς 1928-1997, Δήμος Έδεσσας 1997	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914- 1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917- 1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927	Flamouria, Πόδες, Πόδοι, Πόδος (1900), Πότι, Phlamouria, Pod, Podos, Φλαμουριά (1928)
4)	Πλατάνη Έδεσσας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Μεσημερίου 1918-1920, Πόδου (Φλαμουριάς) 1920-1926, Φλαμουριάς 1926-1934,	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914- 1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση	Αβόριανη, Aboriani, Γιαβόργιανη (1900), Γιαβόριανι, Γιαβόρινη, Giavorgianni,

			Πλατάνης 1934-1997, Δήμος Έδεσσας 1997		Έδεσσας 1917-1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927	Javoreni, Javorjani, Πλατάνη (1926), Platani, Yavoryani
5)	Καισαριανά Έδεσσας	Νομός Πέλλας	Δήμος Έδεσσας 1918	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – Σαντζάκι Θεσσαλονίκης – Καζάς Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914-1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917-1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927	Καισαριανά (1926), Kaisariana, Κατούγερι, Katougeri, Kesariana, Kotugeri, Κουδουγιέροι, Κουτούγερη (1900), Koutougeri, Kutugar, Kutugeri
6)	Αγία Φωτεινή Έδεσσας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Μεσημερίου 1918-1920, Πόδου (Φλαμουριάς) 1920-1928, Φλαμουριάς 1928-1997, Δήμος Έδεσσας 1997	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – Σαντζάκι Θεσσαλονίκης – Καζάς Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914-1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917-1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927	Αγία Φωτεινή (1926), Agia Fotini, Agia Photeini, Olsani, Olšani, Όσλανι, Όσλιανι (1900), Osliani, Ošljani, Sveta Fotina
7)	Γιαννακοχώρι Νάουσας	Νομός Ημαθίας	Κοινότητα Σερμορίνοβου	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης –	Νομός Θεσσαλονίκης –	Γιανάκοβο (1900), Γιαννακοχώρι

	(Έδεσσας 1914-1941)		(Μαρίνας) 1918-1926, Μαρίνας 1926-1935, Γιαννακοχωρίου 1935-1997, Δήμος Νάουσας 1997	<i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914-1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917-1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927-1941, Νομός Θεσσαλονίκης – Επαρχία Ημαθίας 1941-1946, Νομός Ημαθίας – Επαρχία Νάουσας 1946	(1926), Gianakovo, Giannakochori, Janakovo, Niyakova, Yanakievo, Yanakovo
8)	Μαρίνα Νάουσας (Έδεσσας 1914-1946)	Νομός Ημαθίας	Κοινότητα Σερμορίνοβου (Μαρίνας) 1918-1926, Μαρίνας 1926-1997, Δήμος Ανθεμίων 1997	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914-1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917-1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927-1946, Νομός Ημαθίας – Επαρχία Νάουσας	Carmarinovo, Crno Marinovo, Μαρίνα (1926), Marina, Σερμαρίν, Σερμαρίνοβο, Σερμορίν, Σερμορίνοβο, Samorina, Sermarinovo, Sermerina, Sermorinovo, Sirmarinovo, Sirmurinovo, Tcharmarinovo,

					1946	Tcharmorino, Tzarmarinovo, Τσαρμαρίνοβο, Τσαρμορίνο, Τσερμορίνοβο (1900), Tsarmarinovo, Tsarmorino, Tsarmorinovo, Tsermarinovo, Tsrno Marinovo
9)	Πλεύρωμα Έδεσσας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Κάμενικ (Πετραίας) 1918- 1922, Επισκοπής 1922-1926, Πετριάς (Πετραίας) 1926- 1940, Πετραίας 1940-1997, Δήμος Σκύδρας 1997	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914- 1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917- 1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927	Γενήκιοϊ, Γενί Κιόι (1900), Eni Kjoi, Jenikiöi, Neochori, Νεοχώρι, Νοβοσέλι, Novo Selo, Πλεύρωμα (1927), Plevroma, Yeniköy
10)	Αρσένι Έδεσσας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Άρσεν (Αρσενίου) 1918- 1922, Επισκοπής 1922-1930, Αρσενίου 1930- 1997, Δήμος Σκύδρας 1997	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914- 1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση	Άρσεν (1900), Αρσένι (1950), Αρσένιος (1926), Arsen, Aršen, Arseni, Arsenios

					Έδεσσας 1917-1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927-1946, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1946	
11)	Πετραία Έδεσσας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Κάμενικ (Πετραίας) 1918-1922, Επισκοπής 1922-1926, Πετριάς (Πετραίας) 1926-1940, Πετραίας 1940-1997, Δήμος Σκύδρας 1997	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – Σαντζάκι Θεσσαλονίκης – Καζάς Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914-1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917-1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927	Κάμενικ (1900), Kamenik, Καμενίκι, Kamenitza, Kamenitsa, Πετραία (1940), Πετριά, Πετριάς (1926), Petraia, Petrea, Petrias
12)	Άσπρο Έδεσσας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Κάμενικ (Πετραίας) 1918-1922, Βερτεκόπ (Σκύδρας) 1922-1926, Πετριάς (Πετραίας) 1926-1940, Πετραίας 1940-1958, Άσπρου 1958-1997, Δήμος	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – Σαντζάκι Θεσσαλονίκης – Καζάς Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914-1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917-1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927	Άσπρο (1926), Aspro, Πράχιανι, Πράχνα, Πράχχανι, Πράχνια, Πράχνιανη (1900), Prachniani, Prahna, Prahniani, Prahnjani, Pranani, Pranjani

			Σκύδρας 1997			
13)	Ριζό Έδεσσας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Κάμενικ (Πετραίας) 1918- 1922, Βερτεκόπ (Σκύδρας) 1922- 1926, Πετριά (Πετραίας) 1926- 1929, Ριζού 1929- 1989, Δήμος Σκύδρας 1989	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914- 1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917- 1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927	Ριζό (1926), Ρίζοβο (1900), Rizava, Rizo, Rizova, Rizovo
14)	Δενδρί Έδεσσας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Κάμενικ (Πετραίας) 1918- 1922, Βερτεκόπ (Σκύδρας) 1922- 1926, Πετριάς (Πετραίας) 1926	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914- 1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917- 1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927	Δενδρί (1928), Dendri, Ορμάν Τσιφλίκ (1900), Orman Çiftlik, Orman Çiftlik, Orman Tchiflik, Orman Tsiflik (ο συγκεκριμένος οικισμός καταργήθηκε το 1940)
15)	Λουτροχώρι Έδεσσας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Πετριάς (Πετραίας) 1918- 1922, Βερτεκόπ (Σκύδρας) 1922- 1926, Πετριάς	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914- 1917, Νομός Πέλλας –	Bania, Banja, Λουτροχώρι (1926), Loutrochori, Μπάνινα, Μπάνια (1900)

			(Πετραίας) 1926-1940, Πετραίας 1940-1997, Δήμος Σκύδρας 1997		Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917-1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927	
16)	Σεβαστιανά Έδεσσας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Βερτεκόπ (Σκύδρας) 1918-1926, Σκύδρας 1926-1929, Σεβαστιανών 1926-1989, Δήμος Σκύδρας 1989	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914-1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917-1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927	Βάγγεσι, Βάγγιανι, Βάγκιανι, Βάνγκιανι, Βέγκινε, Βήγγεσι, Βήγκενι, Βίγκενι (1900), Βίγκινε, Βούγκιανι, Σεβαστιανά (1926), Sevastiana, Vāngeni, Vigeni, V'ngeni
17)	Ριζάρι Έδεσσας	Νομός Πέλλας	Δήμος Έδεσσας 1918-1922, Κοινότητα Βερτεκόπ (Σκύδρας) 1922-1926, Σκύδρας 1926-1931, Ριζαρίου 1931-1997, Δήμος Έδεσσας 1997	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914-1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917-1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927	Οριζάρι (1900), Ορυζάρι, Orizari, Ριζάρι (1940), Ρυζάρι, Rizari, Ryzari

18)	Σκύδρα Έδεσσας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Βερτεκόπ (Σκύδρας) 1918-1926, Σκύδρας 1926-1989, Δήμος Σκύδρας 1989	<i>Βιλαέτι Θεσσαλονίκης – Σαντζάκι Θεσσαλονίκης – Καζάς Βοδενών μέχρι 1914</i>	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914-1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917-1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927	Βαρτεκόπ, Βαρτικόπεα, Βαρτοκόπη, Βερτεκόπ (1900), Βέρτικοπ, Σκύδρα (1926), Skidra, Skydra, Vartokop, Värtokop, Vertekop, Vertikop, Vrtikop, V'rtokop
19)	Άνω Λιποχώρι Έδεσσας (νέος οικισμός 1928) <u>Λιποχώρι Έδεσσας</u>	Νομός Πέλλας <u>Νομός Πέλλας</u>	Κοινότητα Σκύδρας 1928 <u>Κοινότητα Βερτεκόπ (Σκύδρας) 1918-1926, Σκύδρας 1926-1930, Κάτω Λιποχωρίου 1930-1984, Λιποχωρίου 1984-1989, Δήμος Σκύδρας 1989</u>	<u><i>Βιλαέτι Θεσσαλονίκης – Σαντζάκι Θεσσαλονίκης – Καζάς Βοδενών μέχρι 1914</i></u>	Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927 <u>Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914-1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917-1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927</u>	Ανο Lipochori, Άνω Λιποχώρι (1928) (ο συγκεκριμένος οικισμός καταργήθηκε το 1940) <u>Asađi Lipohor, Dolno Lipohor, Kato Lipochori, Κάτω Λιποχώρι (1928), Λιπόρ, Λιποχώρι (1900, 1984), Lipochori, Lipohor-i Zir, Lipor</u>

20)	Μαυροβούνι Έδεσσας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Βερτεκόπ (Σκύδρας) 1918- 1926, Σκύδρας 1926-1958, Μαυροβουνίου 1958-1989, Δήμος Σκυδρας 1989	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914- 1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917- 1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927	Μαυροβούνι (1927), Μανρονουπί, Τρέβολετς, Τρέμπολετς (1900), Τρέμπολις, Τρέμπολιτς, Trebolec, Treboletz, Trebolets, Trebulec
21)	Γκόλο Δέι Γιαννιτσών	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Καλυβιών 1918- 1922, Βλαχ (Βάλτων) 1922	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Γενιτσών 1914- 1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Γενιτσών 1917	Γκόλο Δέι (1900), Colludei, Golo Dej, Κολλουντέοι, Κολοδέι, Κολουδέι, Koludej (ο συγκεκριμένος οικισμός καταργήθηκε το 1928)
22)	Προφήτης Ηλίας Έδεσσας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Μητσηκλί (Προφήτη Ηλία) 1918-1922, Βερτεκόπ (Σκύδρας) 1922-	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914- 1917, Νομός Πέλλας –	Άγιος Ηλίας, Agios Elias, Mečikli, Μετσεκλί, Metsikli, Μητσηκλί,

			1926, Σκύδρας 1926-1929, Προφήτη Ηλία 1929-1997, Δήμος Μενηίδος 1997		Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917- 1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927	Μιτσικλί, Mitsikli, Προφήτης Ηλίας (1900), Profitis Ilias, Prophetis Elias, Sveti Ilija
23)	Νέα Ζωή Έδεσσας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Λούκοβιτς (Σωτήρας) 1918- 1926, Σωτήρας 1926-1930, Νέας Ζωής 1930-1989, Δήμος Σκύδρας 1989	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914- 1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927	Βαρμπέανι, Βέρμπιανι, Βιρέμπνε, Βίρμπενι, Βίρμπιανι (1900), Βούρμπανι, Nea Zoï, Νέα Ζωή (1924), Varbeni, Värbeni, Vărbica, Vărbjani, Vărbnik, Virbeni, Virbiani, Vrăbnik, V'rbeni, V'rbica, V'rbjani, Vr'bnik, Vurbeni, Vurbjani
24)	Δελικλί Καγιά Έδεσσας	Νομός Πέλλας	Δήμος Έδεσσας 1918	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914- 1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917-	Δελικλί Καγιά (1900), Delikli Kaja, Deliklikaya, Ντελικλί Καγιά, Prevärtenec, Prev'rtenec, Privarjanetz (ο συγκεκριμένος

					1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927	οικισμός καταργήθηκε το 1928)
25)	Σαμάρι Έδεσσας	Νομός Πέλλας	Δήμος Έδεσσας 1918-1924, Λούκοβιτς (Σωτήρας) 1924- 1926, Σωτήρας 1926-1997, Δήμος Έδεσσας 1997	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914- 1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917- 1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927	Σάμαρ (1900), Σαμάρι (1926), Samar, Samari
26)	Εκκλησιοχώρι Έδεσσας	Νομός Πέλλας	Δήμος Έδεσσας 1918	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914- 1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917- 1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927	Carkončan, Čarkoveni, Čarkoveni, Carkovijan, Čerkonjan, C'rkoveni, Εκκλησιοχώρι (1940), Ekklesiochori, Ekklisiochori, Ζερκόβιανι, Κλεισοχώρι, Κλησοχώρι (1926), Klisochori,

						Tcharkoviani, Τζαρκόβιανι, Tzarkovian, Tzerkoveni, Τσαρκόβιανι, Τσερκόβιαννα, Τσερκόβιανη (1900), Tsarkoviani, Tsarovtsan, Tserkoveni, Tserkoviani, Tserkovjani
27)	Λύκοι Έδεσσας	Νομός Πέλλας	Δήμος Έδεσσας 1918-1924, Λούκοβιτς (Σωτήρας) 1924- 1926, Σωτήρας 1926-1997, Δήμος Έδεσσας 1997	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – Σαντζάκι Θεσσαλονίκης – Καζάς Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914- 1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917- 1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927	Βαλκογιάν, Βαλκογιάνοβο, Βουλκόβιανι, Βουλκογιάν, Βουλκογιάνοβο (1900), Λύκοι (1926), Liki, Lyki, Válka, Vålkojan, Vålkojanevo, Vålkojanovo, V'lkojanevo, Volkoyanovo, Voulkojanovo, Vulkovjan
28)	Καρυδιά Έδεσσας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Τεχόβου	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης –	Νομός Θεσσαλονίκης –	Καρυδιά, Karidia, Karydia, Pečevoj,

			(Καρυδιάς) 1918-1926, Καρυδιάς 1926-1997, Δήμος Έδεσσας	Σαντζάκι Θεσσαλονίκης – Καζάς Βοδενών μέχρι 1914	Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914-1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917-1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927	Tehova, Tehono, Τέοβο, Teona, Teono
29)	Νησί Έδεσσας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Βλαδόβου (Άγρα) 1918-1926, Άγρα 1926-1929, Νησίου 1929-1997, Δήμος Έδεσσας 1997	Βιλαέτι Θεσσαλονίκης – Σαντζάκι Θεσσαλονίκης – Καζάς Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914-1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917-1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927	Nesi, Νησί (1900), Νήσια, Νίσια, Nisi, Nisia Voda
30)	Παναγίτσα Έδεσσας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Οσλόβου (Παναγίτσας) 1918-1926, Παναγίτσας 1926-1997, Δήμος Βεγορίτιδας 1997	Βιλαέτι Θεσσαλονίκης – Σαντζάκι Θεσσαλονίκης – Καζάς Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914-1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917-1927, Νομός	Όσλαβα, Όσλοβο (1900), Oslavi, Osloj, Oslova, Oslovo, Παναγίτσα (1926), Panagitsa

					Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927	
31)	Ξανθόγεια Έδεσσας <u>Νέα Ξανθόγεια Έδεσσας (νέος οικισμός 1991)</u>	Νομός Πέλλας <u>Νομός Πέλλας</u>	Κοινότητα Οστρόβου (Άρνισσας) 1918- 1926, Άρνισσας 1926-1997, Δήμος Βεγορίτιδας 1997 <u>Κοινότητα Άρνισσας 1991- 1997, Δήμος Βεγορίτιδας 1997</u>	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914- 1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917- 1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927 <u>Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1991</u>	Ξανθόγεια (1926), Ρασίλοβα, Ρεσίλοβα, Ρεσίλοβο, Ροσίλοβο (1900), Ροσούλοβα, Ρουσίλα, Ρουσίλοβο, Resilono, Rosilono, Rošlovo, Rousilono, Rusilo, Rusilono, Rušulova, Xanthogeia <u>Νέα Ξανθόγεια (1991), Nea Xanthogeia</u>
32)	Δροσιά Έδεσσας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Οστρόβου (Άρνισσας) 1918- 1926, Άρνισσας 1926-1997, Δήμος Βεγορίτιδας 1997	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914- 1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917-	Δροσιά (1926), Δρούσκα (1900), Drosia, Droska, Drouzka, Drouska, Družka, Druška

					1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927	
33)	Πάτημα Έδεσσας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Οσλόβου (Παναγίτσας) 1918-1926, Παναγίτσας 1926	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914- 1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917- 1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927	Batochin, Batotsin, Μπατατσίν, Μπατούτσιν, Πατατσίν, Πατετσίν, Πάτημα (1926), Πάτιτσα, Πατίτσιν, Πάτοτσιν (1900), Patetsina, Patečina, Patičino, Patema, Patima, Patitchin, Patotsin (ο συγκεκριμένος οικισμός καταργήθηκε το 1951)
34)	Ζέρβη Έδεσσας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Τσεγάνης (Αγίου Αθανασίου) 1918- 1926, Άρνισσας 1926-1958, Παναγίτσας 1958- 1997, Δήμος Βεγορίτιδας 1997	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914- 1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917-	Ζέρβη, Ζέρβη (1900), Zerba, Žervi, Zervi

					1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927	
35)	Άγιος Αθανάσιος Έδεσσας <u>Νέος Άγιος Αθανάσιος Έδεσσας (νέος οικισμός 1991)</u>	Νομός Πέλλας <u>Νομός Πέλλας</u>	Κοινότητα Τσεγάνης (Αγίου Αθανασίου) 1918-1926, Άρνισσας 1926-1929, Αγίου Αθανασίου 1929-1997, Δήμος Βεγορίτιδας 1997 <u>Κοινότητα Αγίου Αθανασίου 1991-1997, Δήμος Βεγορίτιδας 1997</u>	<i>Βιλαέτι Θεσσαλονίκης – Σαντζάκι Θεσσαλονίκης – Καζάς Βοδενών μέχρι 1914</i>	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914-1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917-1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927 <u>Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1991</u>	Άγιος Αθανάσιος (1926), Agios Athanasios, Čegan, Čeĝan, Meteora, Μετέωρα, Sveti Atanasije, Tcheĝan, Tzeĝan, Τσέγαν, Τσέγανι (1900), Τσέγκανι, Τσίγαν, Τσιγγάνι, Tseĝani, Tsingani <u>Νέος Άγιος Αθανάσιος (1991), Neos Agios Athanasios</u>
36)	Άρνισσα Έδεσσας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Οστρόβου (Άρνισσας) 1918-1926, Άρνισσας 1926-1997, Δήμος Βεγορίτιδας 1997	<i>Βιλαέτι Θεσσαλονίκης – Σαντζάκι Θεσσαλονίκης – Καζάς Βοδενών μέχρι 1914</i>	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914-1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917-1927, Νομός	Άρνη, Άρνησα, Άρνισσα (1926), Arnissa, Βόστρο, Όστροβο (1900), Ostorvo, Ostrova, Ostrovo, Στρόβος, Strovos

					Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927	
37)	Βρυτά Έδεσσας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Βλαδόβου (Άγρα) 1918-1926, Άγρα 1926-1930, Βρυτών 1930- 1997, Δήμος Έδεσσας 1997	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914- 1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917- 1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927	Βρυτά (1926), Γιούγκοβο, Γκούγκοβο (1900), Γκούκοβο, Gogono, Gougono, Gugova, Gugono, Guguna, Κούγκοβο, Vrita, Vryta
38)	Άγιος Δημήτριος Έδεσσας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Οστρόβου (Άρνισσας) 1918- 1926, Άρνισσας 1926-1997, Δήμος Βεγορίτιδας 1997	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914- 1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917- 1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927	Άγιος Δημήτριος (1950), Agios Demetrios, Agios Dimitrios, Kadreno, Kădrevo, Κάνδροβο, Κάνδρουβα, K'dreno, Κεδρώνας (1926), Kedronas, Kendrono, Κέντροβο (1900), Κέντρουβα, Κήνδρεβο, Κίντροβα, Sveti

						Dimitrije
39)	Άγρας Έδεσσας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Βλαδόβου (Άγρα) 1918-1926, Άγρα 1926-1997, Δήμος Έδεσσας 1997	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914- 1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917- 1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927	Άγρας (1926), Agras, Βλάδδουβα, Βλαδοβο (1900), Βλάνδοβο, Βλάντιβα, Βλάντοβο, Βλάτοβα, Βλάτοβο, Vladova, Vladovo, Vladuva
40)	Επισκοπή Νάουσας (Έδεσσας 1922- 1946)	Νομός Ημαθίας	Κοινότητα Επισκοπής Νάουσας 1918- 1997, Δήμος Ανθεμίων 1997	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Βέροιας 1914- 1922, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1922- 1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας, Νομός Ημαθίας – Επαρχία Νάουσας 1946	Επισκοπή (1900), Episkopi, Πισκοπή, Πισκόπια, Piskopi, Piskopia
41)	Λευκάδια Νάουσας (Έδεσσας 1914-	Νομός Ημαθίας	Κοινότητα Σερμαρίνοβου (Μαρίνας) 1918-	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i>	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση	Γκολεσάνι, Γκολεσιάνι (1900),

	1946)		1926, Μαρίνας 1926-1931, Λευκαδίων 1931- 1997, Δήμος Ανθεμίων 1997	Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Έδεσσας 1914- 1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917- 1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927- 1946, Νομός Ημαθίας – Επαρχία Νάουσας 1946	Γκολέσνιανι, Γκολιουσιάνι, Γκολισιάνι, Γκολουσάνι, Γυμνοτόπι (1926), Galisan, Gališan, Gimnotopi, Golesani, Golesiani, Golichani, Golisan, Golišan, Gymnotopi, Λευκάδι (1927), Λευκάδια (1940), Lefkadi, Lefkadia, Levkadi, Levkadia
42)	Ροδοχώρι Νάουσας	Νομός Ημαθίας	Δήμος Νάουσας 1918-1927, Κοινότητα Μεγάλου Ρεύματος (Ροδοχωρίου) 1927-1955, Ροδοχωρίου 1955- 1997, Δήμος Νάουσας 1997	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Βέροιας 1914- 1927, Νομός Θεσσαλονίκης – Επαρχία Βέροιας 1927-1928, Νομός Θεσσαλονίκης – Επαρχία Ημαθίας 1928-1946, Νομός Ημαθίας – Επαρχία Νάουσας 1946	Büyüik Reka, Γκόλεμα Ρέκα (1900), Golema Reka, Μεγάλο Ρέμα, Μεγάλο Ρεύμα (1926), Megalo Rema, Megalo Revma, Ροδοχώρι (1955), Rodochori

43)						
44)	Μοναστηράκι Αλμωπίας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Μπιζόβου (Μεγαπλατάνου) 1918-1925, Μεγαπλατάνου 1925-1997, Δήμος Αριδαίας 1997	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – Σαντζάκι Θεσσαλονίκης – Καζάς Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας – Διοικητικό Τμήμα Καρατζόβας 1914-1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Ενωτίας 1917- 1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Αλμωπίας 1927	Manastir, Manastirdžik, Manastirište, Μοναστηράκι (1922), Μοναστηρδζίκ, Μοναστηρτζίκ, Μοναστιρτζίκ (1900), Monasteraki, Monastiraki, Monastircik, Monastirdžik, Monastirdjik, Monastirtzik
45)	Πευκωτό Αλμωπίας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Καρλάτ (Μηλιάς) 1918-1919, Σεβρένης (Βορεινού) 1919- 1926, Βορεινού 1926-1929, Πευκωτού 1929- 1955, Βορεινού 1955-1997, Δήμος Αριδαίας 1997	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – Σαντζάκι Θεσσαλονίκης – Καζάς Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας – Διοικητικό Τμήμα Καρατζόβας 1914-1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Ενωτίας 1917- 1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Αλμωπίας 1927	Zborsko, Izborička, Isborine, Πευκωτό (1926), Pefkoto, Pevkoto, Σμπόρσκο (1900), Σμπόρτσκο, Σπόρσκο, Sborsko (ο συγκεκριμένος οικισμός συγχωνεύτηκε το 2000 με τον οικισμό Βορεινό)

46)	Γαρέφι Αλμωπίας <u>Γαρέφι</u> <u>Αλμωπίας (νέος</u> <u>οικισμός 1940)</u> <u>Κάτω Γαρέφι</u> <u>Αλμωπίας (νέος</u> <u>οικισμός 1940)</u>	Νομός Πέλλας <u>Νομός Πέλλας</u> <u>Νομός Πέλλας</u>	Κοινότητα Μπαχόβου (Προμάχων) 1919-1926, Προμάχων 1926- 1929, Γαρέφι 1929 <u>Κοινότητα</u> <u>Γαρεφίου 1940-</u> <u>1997, Δήμος</u> <u>Αριδαίας 1997</u> <u>Κοινότητα</u> <u>Γαρεφίου 1940-</u> <u>1997, Δήμος</u> <u>Αριδαίας 1997</u>	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας – Διοικητικό Τμήμα Καρατζόβας 1914-1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Ενωτίας 1919- 1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Αλμωπίας 1927 <u>Νομός Πέλλας –</u> <u>Επαρχία</u> <u>Αλμωπίας 1940</u> <u>Νομός Πέλλας –</u> <u>Επαρχία</u> <u>Αλμωπίας 1940</u>	Γαρέφειο, Γαρέφι (1922), Γαρέφης, Cărneșeno, Cărneșono, Černešono, Černičeno, C'rnešono, Garefi, Garephi, Tchernich, Tzernechono, Τσαρνέσοβο, Τσερνέσοβο (1900), Τσερνίς, Tsarnesono, Tsernesono, Tsernis (ο συγκεκριμένος οικισμός χωρίστηκε το 1940 σε Άνω και Κάτω Γαρέφι) <u>Ano Garefi, Ano</u> <u>Garephi, Άνω</u> <u>Γαρέφι (1940),</u> <u>Γαρέφι (1995),</u> <u>Garefi, Garephi</u> <u>(προήλθε το 1940</u> <u>από τον χωρισμό</u> <u>του Γαρεφίου σε</u>
-----	---	---	--	---	--	---

						<u>Άνω και Κάτω Γαρέφι)</u> <u>Kato Garefi, Kato Garephi, Κάτω Γαρέφι (1940)</u> <u>(προήλθε το 1940 από το χωρισμό του Γαρεφίου σε Άνω και Κάτω Γαρέφι – καταργήθηκε το 2000)</u>
47)	Πρόμαχοι Αλμωπίας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Μπαχόβου (Προμάχων) 1919-1926, Προμάχων 1926-1997, Δήμος Αριδαίας 1997	Βιλαέτι Θεσσαλονίκης – Σαντζάκι Θεσσαλονίκης – Καζάς Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας – Διοικητικό Τμήμα Καρατζόβας 1914-1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Ενωτίας 1917-1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Αλμωπίας 1927	Bahono, Baono, Μπάχοβο (1900), Πρόμαχοι (1926), Promachi
48)	Σωσάνδρα Αλμωπίας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Πρεμπόδιστας (Σωσάνδρας)	Βιλαέτι Θεσσαλονίκης – Σαντζάκι	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση	Brebodista, Μπρεμπόδιστα, Πρεβούδιστα,

			1918-1922, Σωσάνδρας 1922- 1997, Δήμος Αριδαίας 1997	Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Έδεσσας – Διοικητικό Τμήμα Καρατζόβας 1914-1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Ενωτίας 1917- 1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Αλμωπίας 1927	Πρεμπόδιστα (1900), Prebādica, Prebādište, Preb' dica, Preb' dište, Prebedište, Prebždica, Prebodica, Prebodista, Preboudichte, Prebudešte, Prembodista, Pribždište, Σωσάνδρα (1922), Sosandra, Susandra
49)	Λυκόστομο Αλμωπίας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Στρουπίνου (Λυκοστόμου) 1918-1926, Σωσάνδρας 1926- 1929, Λυκοστόμου 1929-1997, Δήμος Αριδαίας 1997	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας – Διοικητικό Τμήμα Καρατζόβας 1914-1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Ενωτίας 1917- 1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Αλμωπίας 1927	Λυκόστομο (1926), Likostomo, Lykostomo, Στρούμπινο, Στρούπινο (1900), Stroubino, Stroupino, Strupino

50)	Άνω Λουτράκι Αλμωπίας <u>Λουτράκι</u> <u>Αλμωπίας</u> <u>Λουτρά</u> <u>Λουτρακίου</u> <u>Αλμωπίας (νέος</u> <u>οικισμός 1961)</u>	Νομός Πέλλας <u>Νομός Πέλλας</u> <u>Νομός Πέλλας</u>	Κοινότητα Πόζαρ (Λουτρακίου) 1919-1922, Λουτρακίου 1922 <u>Κοινότητα</u> <u>Πόζαρ</u> <u>(Λουτρακίου)</u> <u>1919-1922,</u> <u>Λουτρακίου</u> <u>1922-1997, Δήμος</u> <u>Αριδαίας 1997</u> <u>Κοινότητα</u> <u>Λουτρακίου</u> <u>1961-1997, Δήμος</u> <u>Αριδαίας 1997</u>	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914 <u><i>Βιλαέτι</i></u> <u>Θεσσαλονίκης –</u> <u><i>Σαντζάκι</i></u> <u>Θεσσαλονίκης –</u> <u><i>Καζάς</i> Βοδενών</u> <u>μέχρι 1914</u>	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας – Διοικητικό Τμήμα Καρατζόβας 1914-1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Ενωτίας 1917- 1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Αλμωπίας 1927 <u>Νομός</u> <u>Θεσσαλονίκης –</u> <u>Υποδιοίκηση</u> <u>Έδεσσας –</u> <u>Διοικητικό</u> <u>Τμήμα</u> <u>Καρατζόβας</u> <u>1914-1917,</u> <u>Νομός Πέλλας –</u> <u>Υποδιοίκηση</u> <u>Ενωτίας 1917-</u> <u>1927, Νομός</u> <u>Πέλλας –</u> <u>Επαρχία</u> <u>Αλμωπίας 1927</u>	Ano Loutraki, Ano Pozar, Άνω Λουτράκι (1922), Άνω Πόζαρ (1913), Άνω Πόζιαρ, Gorno Požar, Pozar-i Balja, Yukari Pozar (ο συγκεκριμένος οικισμός καταργήθηκε το 1951) <u>Aşağı Pozar,</u> <u>Dolno Požar,</u> <u>Dolno Pojarsko,</u> <u>Kato Loutraki,</u> <u>Kato Pozar,</u> <u>Κάτω Λουτράκι,</u> <u>Κάτω Πόζαρ,</u> <u>Κάτω Πόζιαρ,</u> <u>Λουτράκι (1922),</u> <u>Loutraki, Πόζαρ</u> <u>(1900),</u> <u>Ποζιάρσκο,</u> <u>Pozar-i Zir,</u> <u>Požarski Banji,</u> <u>Požarsko</u>
-----	--	---	---	---	--	---

					<u>Νομός Πέλλας – Επαρχία Αλμωπίας 1961</u>	<u>Λουτρά Αριδαίας (1961), Λουτρά Λουτρακίου (1984), Loutra Aridaias, Loutra Arideas, Loutra Loutrakiou</u>
51)	Όρμα Αλμωπίας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Τρεσίνου (Όρμας) 1918-1926, Μεγαπλατάνου 1926-1929, Όρμας 1929-1997, Δήμος Αριδαίας 1997	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας – Διοικητικό Τμήμα Καρατζόβας 1914-1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Ενωτίας 1917- 1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Αλμωπίας 1927	Όρμα (1925), Orma, Στρέσινα, Τρέζινο, Τρέσινα, Tresino
52)	Αριδαία Αλμωπίας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Σουμπόσκου (Αριδαίας) 1918- 1922, Αριδαίας 1922-1951, Δήμος Αριδαίας 1951	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας – Διοικητικό Τμήμα Καρατζόβας 1914-1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση	Αρδέα (1922), Αριδαία (1951), Ardea, Aridaia, Aridea, Καρατζιόβα, Καρατζόβα, Karadžova, Karadjova, Karatzova,

					Ενωτίας 1917-1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Αλμωπίας 1927	Σούμπισκο, Σούμποσκο (1900), Šaboska, Sabotsko, Šabotsko, S'boska, S'botsko, Soubosko, Soubotsko, Subotsko
53)	Ξιφιανή Αλμωπίας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Κωστούργιαννης (Ξιφιανής) 1918-1922, Ευφονείας (Ξιφιανής) 1922-1953, Ξιφιανής 1953-1997, Δήμος Αριδαίας 1997	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – Σαντζάκι Θεσσαλονίκης – Καζάς Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας – Διοικητικό Τμήμα Καρατζόβας 1914-1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Ενωτίας 1917-1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Αλμωπίας 1927	Kastrino, Κωστούργιανη, Κωστούριανη, Kostoureni, Kostouriani, Kosturčani, Kostureni, Kosturino, Kosturjani, Κουστούργιαννη, Κωστούργιαννη (1900), Κωστούριανη, Ξιφιανή (1953), Ξιφονιά, Ξιφώνεια, Ευφονεία (1922), Ευφώνια (1940), Xifiani, Xifonia, Xiphiani, Xiphoneia,

						Xyphonia
54)	Άλωρος Αλμωπίας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Κωστούργιανης (Ξιφιανής) 1918- 1922, Ευφωνείας (Ξιφιανής) 1922- 1931, Αλώρου 1931-1997, Δήμος Αριδαίας 1997	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας – Διοικητικό Τμήμα Καρατζόβας 1914-1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Ενωτίας 1917- 1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Αλμωπίας 1927	Άλωρος, Άλωρο, Άλωρος (1922), Aloros, Αρούλος, Aroulos, Ρούδινο (1900), Ρούντινο, Roudino, Rudino
55)	Άψαλος Αλμωπίας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Δραγομάνιτσας (Αψάλου) 1918- 1926, Αψάλου 1926-1997, Δήμος Αριδαίας 1997	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας – Διοικητικό Τμήμα Καρατζόβας 1914-1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Ενωτίας 1917- 1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Αλμωπίας 1927	Apsalos, Άψαλα, Άψαλος (1926), Άψαλλος, Δραγομάντσα, Δραγομάνιτσα (1900), Δραγομάντσα, Δραγομάντσι, Δραγουμάνιτσα, Δραγουμάντσι, Diragoman, Dragomanci, Dragomançi, Dragomanitsa, Dragomantzi,

						Dragomantsi, Dragoumanitsa, Dragumance, Ντραγομάντσι
56)	Πολυκάρπι Αλμωπίας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Πόλιανης (Πολυκαρπίου) 1918-1925, Πολυκάρπης (Πολυκαρπίου) 1926-1940, Πολυκαρπίου 1940-1997, Δήμος Αριδαίας 1997	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας – Διοικητικό Τμήμα Καρατζόβας 1914-1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Ενωτίας 1917- 1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Αλμωπίας 1927	Πόλενι, Πόλιανι (1900), Πολυκάρπη, Πολυκάρπι (1925), Πουλιάν Poleni, Poliani, Polikarpi, Poljani, Polykarpi
57)	Μεγαπλάτανος Αλμωπίας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Μπιζόβου (Μεγαπλατάνου) 1918-1925, Μεγαπλατάνου 1925-1997, Δήμος Αριδαίας 1997	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας – Διοικητικό Τμήμα Καρατζόβας 1914-1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Ενωτίας 1917- 1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία	Bizava, Bizevo, Bizona, Bizono, Bižono, Μεγαπλάτανος (1925), Megaplatanos, Μπίζοβο (1900)

					Αλμωπίας 1927	
58)	Άνω Κορυφή Αλμωπίας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Σαρακινόβου (Σαρακηνών) 1919-1925, Σαρακηνών 1925- 1929, Κάτω Κορυφής 1929	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας – Διοικητικό Τμήμα Καρατζόβας 1914-1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Ενωτίας 1917- 1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Αλμωπίας 1927	Ano Korifi, Ano Koryphi, Ano Rodono, Άνω Κορυφή (1925), Άνω Ρόδοβο (1900), Άνω Ρόντοβο, Gorno Radovo, Gorno Rodivo, Rodilova- i Balja, Yukari Rodilova (ο συγκεκριμένος οικισμός εγκαταλείφθηκε από τους κατοίκους του το 1949)
59)	Κάτω Κορυφή Αλμωπίας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Σαρακινόβου (Σαρακηνών) 1918-1925, Σαρακηνών 1925- 1929, Κάτω Κορυφής 1929- 1955, Σαρακηνών 1955-1997, Δήμος Αριδαίας 1997	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας – Διοικητικό Τμήμα Καρατζόβας 1914-1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Ενωτίας 1917- 1927, Νομός	Aşağı Rodilova, Dolno Radono, Dolno Rodivo, Kato Korifi, Kato Koryphi, Kato Rodono, Κάτω Κορυφή (1925), Κάτω Ρόδοβο (1900), Κάτω Ρόντοβο, Rodilova-i Zir

					Πέλλας – Επαρχία Αλμωπίας 1927	
60)	Σαρακηνοί Αλμωπίας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Σαρακινόβου (Σαρακηνών) 1918-1925, Σαρακηνών 1925- 1997, Δήμος Αριδαίας 1997	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας – Διοικητικό Τμήμα Καρατζόβας 1914-1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Ενωτίας 1917- 1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Αλμωπίας 1927	Ζαρακινοί, Σαρακηνή, Σαρακηνοί (1940), Σαρακηνός, Σαρακίνοβο (1900), Σαρακινοί (1925), Sarakeni, Sarakini, Sarakinovo
61)	Κερασιές Έδεσσας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Τεχόβου (Καρυδιάς) 1918- 1926, Καρυδιάς 1926-1997, Δήμος Έδεσσας 1997	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914- 1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917- 1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927	Κερασιά, Κερασιές (1926), Kerasia, Kerasies, Κορνιτσέλοβο, Κρονστέλοβο, Κροντσέλοβο (1900), Κρουντσέλοβο, Κρουτσέλοβο, Kroncelono, Krončelono, Krontzelono, Krontselono
62)	Παλιά Σωτήρα	Νομός Πέλλας	Κοινότητα		Νομός Πέλλας –	Παλιά Σωτήρα

	Έδεσσας (νέος οικισμός 1961)		Σωτήρας 1961-1997, Δήμος Έδεσσας 1997		Επαρχία Έδεσσας 1961	(1961), Palia Sotera, Palia Sotira
63)	Σωτήρα Έδεσσας	Νομός Πέλλας	Δήμος Έδεσσας 1918-1924, Κοινότητα Λούκοβιτς (Σωτήρας) 1924-1926, Σωτήρας 1926-1997, Δήμος Έδεσσας 1997	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – Σαντζάκι Θεσσαλονίκης – Καζάς Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914-1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917-1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927	Λούκοβετς, Λούκοβιτς (1900), Loukovetz, Loukovets, Loukovits, Lukovec, Lukovic, Lukonié, Σωτήρα (1926), Sotera, Sotira
64)	Μαργαρίτα Έδεσσας	Νομός Πέλλας	Δήμος Έδεσσας 1918-1924, Λούκοβιτς (Σωτήρας) 1924-1926, Σωτήρας 1926-1997, Δήμος Έδεσσας 1997	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – Σαντζάκι Θεσσαλονίκης – Καζάς Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914-1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917-1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927	Μαργαρίτα (1926), Margarita, Πότσεπ (1900), Πότσειεπ, Роџер, Potchep, Potsep
65)	Μαυρόλακκος Έδεσσας Αλμωπίας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Δραγομάνιτσας (Αψάλου) 1918-1926, Αψάλου	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – Σαντζάκι Θεσσαλονίκης –	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας –	Καρά Δερέ Βοδενών (1900), Kara Dere Vodenski,

			1926	<i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Διοικητικό Τμήμα Καρατζόβας 1914-1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Ενωτίας 1917- 1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Αλμωπίας 1927	Μαυρόλακκο Βοδενών (1925), Μαυρόλακκος Έδεσσας (1926), Mavrolakkos Edessas, Mavrolakkos Vodenon (ο συγκεκριμένος οικισμός καταργήθηκε το 1940)
66)	Χρύσα Αλμωπίας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Σουμπόσκου (Αριδαίας) 1918- 1922, Αρδέας (Αριδαίας) 1922- 1946, Δήμος Αρδέας (Αριδαίας) 1946- 1951, Δήμος Αριδαίας 1951- 1970, Κοινότητα Τσάκων 1970- 1997, Δήμος Αριδαίας 1997	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας – Διοικητικό Τμήμα Καρατζόβας 1914-1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Ενωτίας 1917- 1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Αλμωπίας 1927	Čakon Čiflik, Čakon Çiftlik, Chrysa, Hrisa, Tchakon Tchiflik, Τσάκων Τσιφλίκι (1900), Tsakon Tsiflik, Χρύσα (1922) (ο συγκεκριμένος οικισμός συγχωνεύτηκε το 2000 με τον οικισμό Τσάκοι)
67)	Τσάκοι Αλμωπίας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Τσάκω Μαχαλά (Τσάκων) 1918-	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i>	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση	Çaki Mahalle, Čakon Mahala, Čakon Mahala,

			1926, Τσακώνων (Τσάκων) 1926-1940, Τσάκων 1940-1997, Δήμος Αριδαίας 1997	Θεσσαλονίκης – Καζάς Βοδενών μέχρι 1914	Έδεσσας – Διοικητικό Τμήμα Καρατζόβας 1914-1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Ενωτίας 1917-1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Αλμωπίας 1927	Juruk Mahala, Tzakoni, Τσάκοι (1940), Τσάκω Μαχαλάς (1900), Τσάκωνες (1926), Τσάκωνη Μαχαλάς, Tsaki, Tsako Mahala, Tsakones, Yürük Mahalle (ο συγκεκριμένος οικισμός συμπεριλαμβάνει από το 2000 την Άνω Ροδωνιά, την Κάτω Ροδωνιά και τη Χρύσα)
68)	Πιπεριές Αλμωπίας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Μπίτζιο Μαχαλά (Πιπεριών) 1918-1926, Πιπεριών 1926-1997, Δήμος Αριδαίας 1997	Βιλαέτι Θεσσαλονίκης – Σαντζάκι Θεσσαλονίκης – Καζάς Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας – Διοικητικό Τμήμα Καρατζόβας 1914-1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Ενωτίας 1917-1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Αλμωπίας 1927	Bidžo, Bidžova Mahala, Bidjo Mahala, Bitzio Mahala, Μπίτζιο Μαχαλάς (1900), Πιπεριές (1926), Piperies (ο συγκεκριμένος οικισμός συμπεριλαμβάνει από το 1981 τον οικισμό

						Μικροχώρι)
69)	Ανω Ροδωνιά Αλμωπίας <u>Κάτω Ροδωνιά Αλμωπίας (νέος οικισμός 1928)</u>	Νομός Πέλλας <u>Νομός Πέλλας</u>	Κοινότητα Τσάκων Μαχαλά (Τσάκων) 1918- 1926, Τσάκων 1926-1931, Πιπεριών 1931- 1997, Δήμος Αριδαίας 1997 <u>Κοινότητα Τσακώνων (Τσάκων) 1928- 1940, Τσάκων 1940-1997, Δήμος Αριδαίας 1997</u>	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – Σαντζάκι Θεσσαλονίκης – Καζάς Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας – Διοικητικό Τμήμα Καρατζόβας 1914-1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Ενωτίας 1917- 1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Αλμωπίας 1927 <u>Νομός Πέλλας – Επαρχία Αλμωπίας 1928</u>	Ανο Rodonia, Ανο Tourmanli, Άνω Ροδωνιά (1928), Άνω Ροδωνιά (1940), Gorno Turmanli, Ροδωνιά (1926), Rodonia, Tormanli, Toroman Mahala, Τουρμαλί Μαχαλάς, Τουρμανλί (1900), Tourmanli, Turmanli Mahala, Turmanli-i Balja, Yukari Turmanli (ο συγκεκριμένος οικισμός συγχωνεύτηκε το 2000 με τον οικισμό Τσάκοι) <u>Kato Rodonia, Κάτω Ροδωνιά (1928) (ο συγκεκριμένος οικισμός συγχωνεύτηκε το</u>

						<u>2000 με τον οικισμό Τσάκoi</u>
70)	Μικροχώρι Αλμωπίας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Μπίτζιο Μαχαλά (Πιπεριών) 1918- 1926, Πιπεριών 1926	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας – Διοικητικό Τμήμα Καρατζόβας 1914-1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Ενωτίας 1917- 1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Αλμωπίας 1927	Γενί Μαχαλάς (1900), Eni Mahala, Μικροχώρι (1926), Mikrochori, Yeni Mahalle (ο συγκεκριμένος οικισμός συγχωνεύτηκε το 1981 με τον οικισμό Πιπεριές)
71)	Πολυπλάτανος Νάουσας (Έδεσσας 1914- 1946)	Νομός Ημαθίας	Κοινότητα Βέστιτσας (Πολυπλατάνου) 1918-1922, Επισκοπής 1922- 1950, Πολυπλατάνου 1950-1986, Δήμος Ειρηνούπολης 1986	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914- 1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917- 1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927- 1946, Νομός Ημαθίας – Επαρχία Νάουσας	Bechista, Βέσιστα, Βέστιστα, Βέστιτα, Βέστιτσα (1900), Βέτιστα, Βέτσιστα, Πολυπλάτανο (1927), Πολυπλάτανος (1940), Poliplatano, Poliplatanos, Polyplatano, Polyplatanos,

					1946	Vechtitza, Večista, Veštica, Veštica Vodenska, Vestista, Vestitsa Vodenska
72)						
73)						
74)						
75)						
76)						
77)						
78)						
79)						
80)						
81)						
82)						
83)						
84)						
85)	Καλύβια Έδεσσας (ο συγκεκριμένος οικισμός αναγνωρίστηκε το 1940)	Νομός Πέλλας	Ο συγκεκριμένος οικισμός δεν υπαγόταν διοικητικά σε καμία Κοινότητα μέχρι και το 1940, Κοινότητα Παναγίτσας 1940	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914- 1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917- 1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927	Καλύβια (1900), Kalivia (καταργήθηκαν το 1951. Σήμερα είναι η τοποθεσία Παναγίτσα)

86)						
87)						
88)						
89)						
90)						
91)						
92)						
93)						
94)	Πολλά Νερά Νάουσας (Έδεσσας 1914- 1946)	Νομός Ημαθίας	Κοινότητα Σερμορίνοβου (Μαρίνας) 1918- 1926, Μαρίνας 1926-1997, Δήμος Ανθεμίων 1997	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914- 1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917- 1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927- 1946, Νομός Ημαθίας – Επαρχία Νάουσας 1946	Fečišta, Fetica, Fetista, Fetišta, Fetsista, Πολλά Νερά (1926), Phetichta, Polla Nera, Φέτισα, Φέτιστα (1900), Φέτιτσα, Φέτισιστα, Φινίτζας
95)	Προάστιο Έδεσσας	Νομός Πέλλας	Δήμος Έδεσσας 1918	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914- 1917, Νομός Πέλλας –	Πατσαρές Κιόι (1900), Πατσαρέσκιοϊ, Προάστειο (1926), Προάστιο (1940),

					Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917- 1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927	Račareškjoj, Patsareskiöi, Proasteio, Proastio
96)						
97)						
98)						
99)						
100)						
101)						
102)						
103)						
104)						
105)						
106)	Άγιος Σπυρίδωνας Έδεσσας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Οστρόβου (Άρνισσας) 1918- 1926, Άρνισσας 1926	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Σαντζάκι</i> Θεσσαλονίκης – <i>Καζάς</i> Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914- 1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917- 1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927	Άγιος Σπυρίδωνας (1926), Agios Spiridonas, Agios Spyridonas, Beğina, Begna, Bendje, Bendze, Μπέγνα (1900), Μπεγονίτσα, Sveti Spiridona (ο συγκεκριμένος οικισμός δεν υφίσταται σήμερα)
107)	Άγιος Παύλος	Νομός Ημαθίας	Δήμος Νάουσας	<i>Βιλαέτι</i>	Νομός	Άγιος Παύλος

	Νάουσας		1918-1927, Κοινότητα Μεγάλου Ρεύματος (Ροδοχωρίου) 1927-1955, Ροδοχωρίου 1955-1997, Δήμος Νάουσας 1997	Θεσσαλονίκης – Σαντζάκι Θεσσαλονίκης – Καζάς Βοδενών μέχρι 1914	Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Βέροιας 1914-1927, Νομός Θεσσαλονίκης – Επαρχία Βέροιας 1927-1928, Νομός Θεσσαλονίκης – Επαρχία Ημαθίας 1928-1946, Νομός Ημαθίας – Επαρχία Νάουσας 1946	(1928), Agios Pavlos, Kocuflijani, Κοτσουφλιάκι, Κουτσουφλιάνη, Κουτσούφλιανη (1900), Koudjufliani, Koutsoufliani, Kučufliani, Kudžufliani, Sveti Pavle
108)	Λευκόγεια Νάουσας (Έδεσσας 1914-1936)	Νομός Ημαθίας	Κοινότητα Σερμορίνοβου (Μαρίνας) 1918-1926, Μαρίνας 1926-1936, Δήμος Νάουσας 1936	Βιλαέτι Θεσσαλονίκης – Σαντζάκι Θεσσαλονίκης – Καζάς Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914-1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917-1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927-1936, Νομός Θεσσαλονίκης – Επαρχία Ημαθίας 1936	Γκίμνοβο (1900), Gimnovo, Λευκόγεια (1929), Lefkogeia, Lefkogia, Levkogia (ο συγκεκριμένος οικισμός καταργήθηκε το 1940)
109)	Κρασιά Αλμωπίας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα	Βιλαέτι	Νομός	Ακρανέα (1928),

			Δραγομάνιτσας (Αψάλου) 1918-1926, Αψάλου 1926-1963, Κρανιάς 1963-1997, Δήμος Μενηίδος 1997	Θεσσαλονίκης – Σαντζάκι Θεσσαλονίκης – Καζάς Βοδενών μέχρι 1914	Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας – Διοικητικό Τμήμα Καρατζόβας 1914-1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Ενωτίας 1917-1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Αλμωπίας 1927	Ακρανία, Akraneia, Δρένοβο (1900), Drenovo, Dryanovo, Κρανέα, Κρανιά (1940), Kranea, Krania, Ντρένοβο, Τρένουβο
110)	Μονή Προδρόμου Έδεσσας	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Σερμορίνοβου (Μαρίνας) 1918-1926, Μαρίνας 1926	<i>Βιλαέτι</i> Θεσσαλονίκης – Σαντζάκι Θεσσαλονίκης – Καζάς Βοδενών μέχρι 1914	Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914-1917, Νομός Πέλλας – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917-1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927	Manastir Sveti Prodrom, Μονή Προδρόμου (1900), Moni Prodromou (η συγκεκριμένη μονή καταργήθηκε το 1928)
111)	Σιδηροδρομικός Σταθμός Έδεσσας	Νομός Πέλλας	Δεν υπαγόταν διοικητικά σε καμία Κοινότητα μέχρι και το 1920, Δήμος Έδεσσας 1920-1928		Νομός Θεσσαλονίκης – Υποδιοίκηση Έδεσσας 1914-1917, Νομός Πέλλας –	Železnička Stanica Vodena, Σιδηροδρομικός Σταθμός Βοδενών, Σιδηροδρομικός

					Υποδιοίκηση Έδεσσας 1917- 1927, Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1927	Σταθμός Έδεσσας (1900), Sidirodromikos Stathmos Edessas, Sidirodromikos Stathmos Vodenon (καταργήθηκε το 1928)
112)	Σκηνίτες Σκύδρας Έδεσσας (νέος οικισμός 1928)	Νομός Πέλλας	Κοινότητα Σκύδρας 1928		Νομός Πέλλας – Επαρχία Έδεσσας 1928	Σκηνίτες Σκύδρας (1928), Skenites Skydras, Skinites Skidras, Värtokopski Kolibari, V’rtokopski Kolibari (καταργήθηκαν το 1940)

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Πίνακας με τη σημερινή διοικητική και εκκλησιαστική υπαγωγή των οικισμών που υπάγονταν διοικητικά στον καζά των Βοδενών την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, με τα σημερινά τοπωνύμια αυτών, με τον πραγματικό και το μόνιμο πληθυσμό τους, καθώς και με το υψόμετρο, αλλά και το χαρακτήρα του εδάφους, στο οποίο βρίσκονται¹

Α.Α.	Σημερινό τοπωνύμιο οικισμού	Πραγματικός πληθυσμός 2001	Μόνιμος πληθυσμός 2001	Δημοτικό Διαμέρισμα (Δ.Δ.)	Δήμος	Νομός	Μητρόπολη	Υψόμετρο (σε μ.)	Έδαφος
1)	Έδεσσα	18.253	18.493	Δ.Δ. Εδέσσης	Έδεσσας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	320	Πεδινό
2)	Μεσημέριον	930	957	Δ.Δ. Μεσημερίου	Έδεσσας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	440	Πεδινό
3)	Φλαμουριά	675	642	Δ.Δ. Φλαμουριάς	Έδεσσας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	315	Ορεινό
4)	Πλατάνη	465	458	Δ.Δ. Πλατάνης	Έδεσσας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	180	Πεδινό
5)	Καισαριανά	116	111	Δ.Δ. Εδέσσης	Έδεσσας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και	140	Πεδινό

¹ Ο συγκεκριμένος πίνακας καταρτίστηκε σύμφωνα με τα δεδομένα που παρατίθενται στο Λεξικό των Δήμων / Κοινοτήτων, Δημοτικών / Κοινοτικών Διαμερισμάτων και οικισμών της Ελλάδος, που καταρτίστηκε με βάση την απογραφή πληθυσμού της 18^{ης} Μαρτίου 2001, βλ. Ε.Σ.Υ.Ε., *Λεξικό*, ό.π., 17, 19, 42, 43, 46, 47, 48, 49, 58, 59, 74, 75, 76, 77, 128, 129, 136, 137, 172, 173, 204, 205, 208, 211, 213, 217, 225, 226, 227, 229, 237, 238, 240, 247, 249, 252, 253, 258, 266, 270, 273, 282, 288, 291, 292, 293, 296, 297, 298, 299, 301, 305, 312, 316, 317, 318, 320, 321, 324, 330, 332, 334, 335, 336, 339, 340, 343, 345, 349, 355, 356, 359 και 362.

							Αλμωπίας		
6)	Αγία Φωτεινή	299	299	Δ.Δ. Φλαμουριάς	Έδεσσας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	660	Ορεινό
7)	Γιαννακοχώριον	410	396	Δ.Δ. Γιαννακοχωρίου	Νάουσας	Ημαθίας	Βεροίας και Ναούσης	290	Πεδινό
8)	Μαρίνα	1.076	1.055	Δ.Δ. Μαρίνης	Ανθεμίων	Ημαθίας	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	140	Πεδινό
9)	Πλεύρωμα	294	290	Δ.Δ. Πετραίας	Σκύδρας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	70	Πεδινό
10)	Αρσένιον	1.409	1.382	Δ.Δ. Αρσενίου	Σκύδρας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	50	Πεδινό
11)	Πετραία	921	907	Δ.Δ. Πετραίας	Σκύδρας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	60	Πεδινό
12)	Άσπρον	794	788	Δ.Δ. Άσπρου	Σκύδρας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	20	Πεδινό
13)	Ριζόν	1.081	1.083	Δ.Δ. Ριζού	Σκύδρας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	50	Πεδινό
14)	(Δενδρί) ²	-	-	-	-	-	-	-	-
15)	Λουτροχώριον	466	445	Δ.Δ. Πετραίας	Σκύδρας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και	90	Πεδινό

² Εντός παρενθέσεως σημειώνονται οι οικισμοί οι οποίοι υπήρξαν κατά το παρελθόν, αλλά σήμερα για διαφορετικούς λόγους δεν υφίστανται. Για τους λόγους που ο συγκεκριμένος οικισμός δεν υφίσταται σήμερα βλ. παραπάνω, στους πίνακες 1 και 2.

							Αλμωπίας		
16)	Σεβαστιανά	1.501	1.484	Δ.Δ. Σεβαστιανών	Σκύδρας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	60	Πεδινό
17)	Ριζάριον	1.129	1.122	Δ.Δ. Ριζαρίου	Έδεσσας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	80	Πεδινό
18)	Σκύδρα	5.081	5.228	Δ.Δ. Σκύδρας	Σκύδρας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	40	Πεδινό
19)	Λιποχώριο [τ. Κάτω Λιποχώριον]	1.032	1.030	Δ.Δ. Λιποχωρίου	Σκύδρας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	25	Πεδινό
20)	Μαυροβούνιον	1.021	999	Δ.Δ. Μαυροβουνίου	Σκύδρας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	50	Πεδινό
21)	(Κολοδέϊ) ³	-	-	-	-	-	-	-	-
22)	Προφήτης Ηλίας	1.290	1.228	Δ.Δ. Προφήτου Ηλίου	Μενηίδος	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	60	Πεδινό
23)	Νέα Ζωή	201	176	Δ.Δ. Νέας Ζωής	Σκύδρας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	130	Πεδινό
24)	(Πριβαρτένιτς) ⁴	-	-	-	-	-	-	-	-
25)	Σαμάριον	91	90	Δ.Δ. Σωτήρας	Έδεσσας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	290	Πεδινό

³ Για τους λόγους που ο συγκεκριμένος οικισμός δεν υφίσταται σήμερα βλ. παραπάνω, στους πίνακες 1 και 2.

⁴ Για τους λόγους που ο συγκεκριμένος οικισμός δεν υφίσταται σήμερα βλ. παραπάνω, στους πίνακες 1 και 2.

26)	Εκκλησιοχώριον	415	415	Δ.Δ. Εδέσσης	Έδεσσας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	380	Πεδινό
27)	Λύκοι	64	64	Δ.Δ. Σωτήρας	Έδεσσας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	680	Ορεινό
28)	Καρυδιά	438	424	Δ.Δ. Καρυδιάς	Έδεσσας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	580	Ορεινό
29)	Νησίον	415	405	Δ.Δ. Νησίου	Έδεσσας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	520	Ορεινό
30)	Παναγίτσα	730	678	Δ.Δ. Παναγίτσας	Βεγορίτιδας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	720	Ορεινό
31)	Ξανθόγεια	2	3	Δ.Δ. Αρνίσσης	Βεγορίτιδας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	630	Ορεινό
32)	Δροσιά	68	50	Δ.Δ. Αρνίσσης	Βεγορίτιδας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	590	Ορεινό
33)	(Πάτημα) ⁵	-	-	-	-	-	-	-	-
34)	Ζέρβη	349	345	Δ.Δ. Παναγίτσας	Βεγορίτιδας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	770	Ορεινό
35)	Άγιος Αθανάσιος	184	43	Δ.Δ. Αγίου Αθανασίου	Βεγορίτιδας	Πέλλης	Φλωρίνης, Πρεσπών	1.200	Ορεινό

⁵ Για τους λόγους που ο συγκεκριμένος οικισμός δεν υφίσταται σήμερα βλ. παραπάνω, στους πίνακες 1 και 2.

							και Εορδαίας		
36)	Άρνισσα	1.550	1.519	Δ.Δ. Αρνίσσης	Βεγορίτιδας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	560	Ημιορεινό προς ορεινό
37)	Βρυτά	506	505	Δ.Δ. Βρυτών	Έδεσσας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	500	Πεδινό
38)	Άγιος Δημήτριος	63	22	Δ.Δ. Αρνίσσης	Βεγορίτιδας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	780	Ορεινό
39)	Άγρας	883	851	Δ.Δ. Άγρα	Έδεσσας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	500	Ορεινό
40)	Επισκοπή	1.916	1.787	Δ.Δ. Επισκοπής Νάουσας	Ανθεμίων	Ημαθίας	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	80	Πεδινό
41)	Λευκάδια	967	964	Δ.Δ. Λευκαδίων	Ανθεμίων	Ημαθίας	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	90	Πεδινό
42)	Ροδοχώριον	578	545	Δ.Δ. Ροδοχωρίου	Νάουσας	Ημαθίας	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	540	Ορεινό
43)									
44)	Μοναστηράκιον	169	152	Δ.Δ. Μεγαπλατάνου	Αριδαίας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	240	Πεδινό

45)	Πευκωτόν ⁶	-	-	-	-	-	-	-	-
46)	Γαρέφειον [τ. Άνω Γαρέφειον]	736	729	Δ.Δ. Γαρεφείου	Αριδαίας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	180	Πεδινό
47)	Πρόμαχοι	1.825	1.796	Δ.Δ. Προμάχων	Αριδαίας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	290	Ορεινό
48)	Σωσάνδρα	1.206	1.203	Δ.Δ. Σωσάνδρας	Αριδαίας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	170	Πεδινό
49)	Λυκόστομον	395	385	Δ.Δ. Λυκοστόμου	Αριδαίας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	200	Ημιορεινό
50)	Λουτρά Λουτρακίου [τ. Λουτρά Αριδαίας]	24	2	Δ.Δ. Λουτρακίου	Αριδαίας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	420	Ορεινό
51)	Όρμα	649	650	Δ.Δ. Όρμης	Αριδαίας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	310	Ορεινό
52)	Αριδαία	5.600	5.725	Δ.Δ. Αριδαίας	Αριδαίας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	128	Πεδινό
53)	Ξιφιανή	850	844	Δ.Δ. Ξιφιανής	Αριδαίας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	120	Πεδινό
54)	Άλωρος	464	446	Δ.Δ. Αλώρου	Αριδαίας	Πέλλης	Εδέσσης,	120	Πεδινό

⁶ Για τους λόγους που ο συγκεκριμένος οικισμός δεν υφίσταται σήμερα ως αυτοτελής βλ. παραπάνω, στους πίνακες 1 και 2.

							Πέλλης και Αλμωπίας		
55)	Άψαλος	1.178	1.134	Δ.Δ. Αψάλου	Αριδαίας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	150	Ημιορεινό
56)	Πολυκάρπιον	1.071	1.042	Δ.Δ. Πολυκαρπίου	Αριδαίας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	160	Πεδινό
57)	Μεγαπλάτανος	310	302	Δ.Δ. Μεγαπλατάνου	Αριδαίας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	215	Πεδινό
58)	(Άνω Κορυφή) ⁷	-	-	-	-	-	-	-	-
59)	Κάτω Κορυφή	96	97	Δ.Δ. Σαρακηνών	Αριδαίας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	840	Ορεινό
60)	Σαρακηνοί	375	357	Δ.Δ. Σαρακηνών	Αριδαίας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	570	Ορεινό
61)	Κερασέαι	455	411	Δ.Δ. Καρυδιάς	Έδεσσας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	700	Ορεινό
62)	Παλαιά Σωτήρα	2	3	Δ.Δ. Σωτήρας	Έδεσσας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	480	Ημιορεινό
63)	Σωτήρα	226	224	Δ.Δ. Σωτήρας	Έδεσσας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	440	Ημιορεινό

⁷ Για τους λόγους που ο συγκεκριμένος οικισμός δεν υφίσταται σήμερα βλ. παραπάνω, στους πίνακες 1 και 2.

64)	Μαργαρίτα	209	208	Δ.Δ. Σωτήρας	Έδεσσας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	400	Ημιορεινό
65)	(Μαυρόλακκος Βοδενών) ⁸	-	-	-	-	-	-	-	-
66)	Χρύσα ⁹	-	-	-	-	-	-	-	-
67)	Τσάκοι	1.020	989	Δ.Δ. Τσάκων	Αριδαίας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	150	Ημιορεινό
68)	Πιπεριαί	589	578	Δ.Δ. Πιπεριών	Αριδαίας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	162	Πεδινό
69)	Κάτω Ροδωνιά ¹⁰	-	-	-	-	-	-	-	-
70)	Μικροχώριον ¹¹	-	-	-	-	-	-	-	-
71)	Πολυπλάτανος	884	877	Δ.Δ. Πολυπλατάνου	Ειρηνούπολης	Ημαθίας	Βεροίας και Ναούσης	25	Πεδινό
72)									
73)									
74)									
75)									
76)									
77)									
78)									
79)									
80)									

⁸ Για τους λόγους που ο συγκεκριμένος οικισμός δεν υφίσταται σήμερα βλ. παραπάνω, στους πίνακες 1 και 2.

⁹ Για τους λόγους που ο συγκεκριμένος οικισμός δεν υφίσταται σήμερα ως αυτοτελής βλ. παραπάνω, στους πίνακες 1 και 2.

¹⁰ Για τους λόγους που ο συγκεκριμένος οικισμός δεν υφίσταται σήμερα ως αυτοτελής βλ. παραπάνω, στους πίνακες 1 και 2.

¹¹ Για τους λόγους που ο συγκεκριμένος οικισμός δεν υφίσταται σήμερα ως αυτοτελής βλ. παραπάνω, στους πίνακες 1 και 2.

81)									
82)									
83)									
84)									
85)	(Καλύβια) ¹²	-	-	-	-	-	-	-	-
86)									
87)									
88)									
89)									
90)									
91)									
92)									
93)									
94)	Πολλά Νερά	154	151	Δ.Δ. Μαρίνης	Ανθεμίων	Ημαθίας	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	150	Ημιορεινό
95)	Προάστιον	48	47	Δ.Δ. Εδέσσης	Έδεσσας	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	140	Πεδινό
96)									
97)									
98)									
99)									
100)									
101)									
102)									
103)									

¹² Για τους λόγους που ο συγκεκριμένος οικισμός δεν υφίσταται σήμερα βλ. παραπάνω, στους πίνακες 1 και 2.

104)									
105)									
106)	(Άγιος Σπυρίδωνας) ¹³	-	-	-	-	-	-	-	-
107)	Άγιος Παύλος	8	15	Δ.Δ. Ροδοχωρίου	Νάουσας	Ημαθίας	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	1.250	Ορεινό
108)	(Λευκόγεια) ¹⁴	-	-	-	-	-	-	-	-
109)	Κρανέα	130	96	Δ.Δ. Κρανέας	Μενηίδος	Πέλλης	Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας	320	Πεδινό
110)	(Μονή Προδρόμου Έδεσσας) ¹⁵	-	-	-	-	-	-	-	-
111)	(Σιδηροδρομικός Σταθμός Έδεσσας) ¹⁶	-	-	-	-	-	-	-	-
112)	(Σκηνίτες Σκύδρας) ¹⁷	-	-	-	-	-	-	-	-

¹³ Για τους λόγους που ο συγκεκριμένος οικισμός δεν υφίσταται σήμερα βλ. παραπάνω, στους πίνακες 1 και 2.

¹⁴ Για τους λόγους που ο συγκεκριμένος οικισμός δεν υφίσταται σήμερα βλ. παραπάνω, στους πίνακες 1 και 2.

¹⁵ Για τους λόγους που η συγκεκριμένη μονή δεν υφίσταται σήμερα βλ. παραπάνω, στους πίνακες 1 και 2.

¹⁶ Για τους λόγους που ο συγκεκριμένος οικισμός δεν υφίσταται σήμερα βλ. παραπάνω, στους πίνακες 1 και 2.

¹⁷ Για τους λόγους που ο συγκεκριμένος οικισμός δεν υφίσταται σήμερα βλ. παραπάνω, στους πίνακες 1 και 2.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

**Πίνακας με οικισμούς που μαρτυρούνται ότι υπάγονταν διοικητικά στον καζά και εκκλησιαστικά στη Μητρόπολη
Βοδενών μέσα στο 1873¹**

A.A. ²	Όνομα οικισμού	«Οθωμανοί κάτοικοι» ³	«Χριστιανοί κάτοικοι» ⁴	Ολικός αριθμός κατοίκων ⁵	«Ελληνικόν σχολείον»	«Δημοτικόν σχολείον»	«Παρθεναγ.»	«Νηπιαγ. αρρένων»	«Νηπιαγ. θηλέων»	Ολικός αριθμός μαθητών
1)	Βοδενά	400	800	1.200	48	260	20		60	388
2)	Μεσημέρι		110	110		25				25
3)	Πόδος		17	17		20				20
4)	Γιαβόρινη		6	6						
5)	Κουτούγερι		8	8						
6)	Όσλιανη		17	17						
7)	Γιαννάκοβον		10	10		5				5
8)	Τσαρμορίνοβον		22	22						
9)	Νοβοσέλο		15	15						
10)	Άρσεν	12	25	37						
11)	Καμενίκη		15	15						
12)	Πράχνιανη		5	5						
13)	Ρίζοβον		6	6						
14)	Ορμάν τσεφλίκι		13	13						
15)	Μπάϊνα		4	4						

¹ Βλ. ΑΘ. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, ΑΝΤ. Δ. ΣΑΤΡΑΖΑΝΗΣ, *Πρακτικά*, ό.π., σελ. 97-103, 110 και 118-120, καθώς και ενδεικτικά Δ. ΠΛΑΤΑΡΙΔΗΣ, *Εκθεσις*, ό.π.

² Οι αριθμοί αυτής της στήλης αντιστοιχούν στους αύξοντες αριθμούς των τοπωνυμίων των οικισμών στο παράρτημα της εργασίας.

³ Ανά οικογένειες.

⁴ Ανά οικογένειες.

⁵ Ανά οικογένειες.

16)	Βούγκιανη	40	13	53						
17)	Οριζάρι		10	10						
18)	Βαρτοκώπη		20	20						
19)	Λιποχώρι	80	3	83						
20)	Τρέμπολις		15	15						
21)	Κουλουδέϊ									
22)	Άγιος Ηλίας		36	36						
24)	Πριβαρτένιτς									
25)	Σάμαρ		19	19						
26)	Τσαρκοβιάνη		50	50		15				15
27)	Βαλκογιάννοβον		38	38						
28)	Τέχοβον		90	90		30				30
29)	Νήσια		35	35						
37)	Γκούγκοβον		22	22						
39)	Βλάδοβον		65	65		40				40
40)	Επισκοπή		30	30						
41)	Γκουλιουσιάνη		4	4						
46)	Τσαρνέσιοβον	80	25	105						
47)	Μπάχοβον		80	80						
48)	Πρεβούδιστα	140	43	183		30				30
49)	Στρούπινον	50	25	75						
50)	Ποζιάρσκο		100	100						
51)	Τρέσινον	40	40	80						
53)	Κουστούρινη	100	20	120						
57)	Μπίζοβον	80	20	100						
66)	Τσάκον		20	20						
71)	Βέστισσα	8	15	23						
94)	Φέτισσα									
-	ΣΥΝΟΛΟ	1.030	1.911	2.941	48	425	20		60	553

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Πίνακας με τα δεδομένα που παρατίθενται στη Στατιστική των Ελληνικών Σχολείων εν τοις βιλαετίοις Θεσσαλονίκης και Βιτωλίων της Μακεδονίας κατά το σχολικόν έτος 1894-95 (Gr. και Fr.), Salonica: γ.ο., 1896, όσον αφορά τους οικισμούς που τη δεδομένη χρονική στιγμή υπάγονταν διοικητικά στον καζά των Βοδενών¹

A.A.	Παλαιό τοπωνύμιο οικισμού	Δημ. ή Αστικές Σχολές	Γραμματοδιδασκαλεία	Παρθεναγωγεία και Νηπιαγωγεία	Σύνολο των σχολείων, των διδασκάλων και διδασκαλισσών, των μαθητών και μαθητριών	Ετήσια δαπάνη συντηρήσεως (σε Φράγκα)
1)	Βοδενά	1 σχολείο, 7 δάσκαλοι, 250 μαθητές		2 σχολεία, 2 δασκάλες, 186 μαθήτριες	3 σχολεία, 9 δάσκαλοι και δασκάλες, 436 μαθητές και μαθήτριες	5.980
2)	Μεσημέρι	1 σχολείο, 2 δάσκαλοι, 80 μαθητές			1 σχολείο, 2 δάσκαλοι, 80 μαθητές	506
3)	Πόδος		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 18 μαθητές		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 18 μαθητές	138
4)						
5)						
6)	Όσλιανη	1 σχολείο, 1			1 σχολείο, 1	345

¹ Βλ. Στατιστική, ό.π., σελ. 6, 9, 13, 15, 23, 24 και 25.

		δάσκαλος, 35 μαθητές			δάσκαλος, 35 μαθητές	
7)	Γιάνκοβον		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 25 μαθητές		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 25 μαθητές	145
8)	Σερμαρίνη		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 25 μαθητές		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 25 μαθητές	145
9)						
10)	Άρσεν		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 20 μαθητές		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 20 μαθητές	230
11)	Καμενίκη		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 12 μαθητές		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 12 μαθητές	184
12)	Πράχνιανη		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 25 μαθητές		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 25 μαθητές	230
13)						
14)						
15)						
16)	Βάγγενη		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 18 μαθητές		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 18 μαθητές	145
17)						
18)	Βέρτικοπ		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 12 μαθητές		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 12 μαθητές	230
19)						

20)						
21)						
22)						
23)	Βίρμπιανη		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 15 μαθητές		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 15 μαθητές	570
24)						
25)						
26)	Ζιρκόβγιανη		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 20 μαθητές		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 20 μαθητές	184
27)						
28)	Τέχοβον	1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 50 μαθητές			1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 50 μαθητές	230
29)	Νήσια	1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 51 μαθητές			1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 51 μαθητές	230
30)						
31)						
32)						
33)						
34)						
35)						
36)	Όστροβον		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 25 μαθητές		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 25 μαθητές	580
37)						
38)						

39)	Βλάνδοβον	1 σχολείο, 2 δάσκαλοι, 70 μαθητές			1 σχολείο, 2 δάσκαλοι, 70 μαθητές	460
40)	Επισκοπή		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 20 μαθητές		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 20 μαθητές	138
41)						
42)						
43)						
44)						
45)						
46)	Τσερτσέσοβον	1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 60 μαθητές			1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 60 μαθητές	375
47)	Μπάχοβον	1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 80 μαθητές			1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 80 μαθητές	280
48)	Προμπόδιστα		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 28 μαθητές		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 28 μαθητές	145
49)	Στρούπινον	1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 38 μαθητές			1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 38 μαθητές	230
50)						
51)	Τρέπινον		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 30 μαθητές		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 30 μαθητές	300
52)						
53)	Κουστούρινον	1 σχολείο, 1			1 σχολείο, 1	256

		δάσκαλος, 24 μαθητές			δάσκαλος, 24 μαθητές	
54)						
55)						
56)						
57)						
58)						
59)						
60)						
61)						
62)	Λούκοβιτς		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 20 μαθητές		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 20 μαθητές	138
63)						
64)						
65)						
66)						
67)						
68)						
69)						
70)						
71)	Βέτιστα		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 18 μαθητές		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 18 μαθητές	138
72)						
73)						
74)						
75)						
76)						

77)						
78)						
79)						
80)						
81)						
82)						
83)						
84)						
85)						
86)						
87)						
88)						
89)						
90)						
91)						
92)						
93)						
94)						
95)						
96)						
97)						
98)						
99)						
100)						
101)						
102)						
103)						
104)						
105)						

106)						
107)						
108)						
109)						
110)						
111)						
112)						
113)						
114)						
115)						
116)						
117)	Γραμματίκοβον ²	1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 60 μαθητές			1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 60 μαθητές	1.035
118)	Κότζιανη ³		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 30 μαθητές		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 30 μαθητές	230
119)	Κατράνιτσα ⁴	1 σχολείο, 2 δάσκαλοι, 110 μαθητές			1 σχολείο, 2 δάσκαλοι, 110 μαθητές	1.150
120)	Ρακήτα ⁵		1 σχολείο, 1 δάσκαλος,		1 σχολείο, 1	230

² Μπορεί σε αυτή τη στατιστική να αναφέρεται ότι ο συγκεκριμένος οικισμός στα τέλη του 19^{ου} αιώνα υπαγόταν διοικητικά στον *καζά* των Βοδενών, του *σαντζακιού* της Θεσσαλονίκης, του *βιλαετιού* της Θεσσαλονίκης, στην πραγματικότητα όμως ο οικισμός αυτός τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή υπαγόταν διοικητικά στον *καζά* των Καϊλαρίων, του *σαντζακιού* των Σερβίων, του *βιλαετιού* του Μοναστηρίου. Βλ. Θώμη Ι. ΒΕΡΡΟΥ, *Τοπωνύμια*, ό.π., σελ. 43 και 162.

³ Μπορεί σε αυτή τη στατιστική να αναφέρεται ότι ο συγκεκριμένος οικισμός στα τέλη του 19^{ου} αιώνα υπαγόταν διοικητικά στον *καζά* των Βοδενών, του *σαντζακιού* της Θεσσαλονίκης, του *βιλαετιού* της Θεσσαλονίκης, στην πραγματικότητα όμως ο οικισμός αυτός τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή υπαγόταν διοικητικά στον *καζά* των Καϊλαρίων, του *σαντζακιού* των Σερβίων, του *βιλαετιού* του Μοναστηρίου. Βλ. ό.π., σελ. 295.

⁴ Μπορεί σε αυτή τη στατιστική να αναφέρεται ότι ο συγκεκριμένος οικισμός στα τέλη του 19^{ου} αιώνα υπαγόταν διοικητικά στον *καζά* των Βοδενών, του *σαντζακιού* της Θεσσαλονίκης, του *βιλαετιού* της Θεσσαλονίκης, στην πραγματικότητα όμως ο οικισμός αυτός τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή υπαγόταν διοικητικά στον *καζά* των Καϊλαρίων, του *σαντζακιού* των Σερβίων, του *βιλαετιού* του Μοναστηρίου. Βλ. ό.π., σελ. 314.

			25 μαθητές		δάσκαλος, 25 μαθητές	
121)	Τσαρλίκοβον ⁶		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 25 μαθητές		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 25 μαθητές	138

⁵ Μπορεί σε αυτή τη στατιστική να αναφέρεται ότι ο συγκεκριμένος οικισμός στα τέλη του 19^{ου} αιώνα υπαγόταν διοικητικά στον *καζά* των Βοδενών, του *σαντζακιού* της Θεσσαλονίκης, του *βιλαετιού* της Θεσσαλονίκης, στην πραγματικότητα όμως ο οικισμός αυτός τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή υπαγόταν διοικητικά στον *καζά* των Καϊλαρίων, του *σαντζακιού* των Σερβίων, του *βιλαετιού* του Μοναστηρίου. Βλ. ό.π., σελ. 278.

⁶ Μπορεί σε αυτή τη στατιστική να αναφέρεται ότι ο συγκεκριμένος οικισμός στα τέλη του 19^{ου} αιώνα υπαγόταν διοικητικά στον *καζά* των Βοδενών, του *σαντζακιού* της Θεσσαλονίκης, του *βιλαετιού* της Θεσσαλονίκης, στην πραγματικότητα όμως ο οικισμός αυτός δεν απαντάται σε καμία άλλη πηγή από αυτές που μελετήθηκαν.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Οι οικισμοί που υπάγονταν διοικητικά στον καζά των Βοδενών το 1895 σύμφωνα με την καταγραφή του Vasil Kăncov¹

A.A.	Όνομα οικισμού	«Βούλγαροι Χριστιανοί»	«Βούλγαροι Μουσουλμάνοι»	«Τούρκοι»	«Βλάχοι»	«Τσιγγάνοι»	Σύνολο πληθυσμού
1)	Voden	7.000		4.000	30	40	11.070
2)	Mesimer	880					880
3)	Pod	350					350
4)	Javoreni	66					66
5)	Kotugeri	60					60
6)	Ošljani (Osljan)	50					50
7)	Janakovo	70					70
8)	Cār-Marino (Cārno-Marino)	400					400
9)	Novo Selo	75					75
10)	Arsen	310		150			460
11)	Kamenik	220					220
12)	Pranjani	230				60	290
13)	Rizovo	180					180
14)	Orman Čiflik	90					90
15)	Banja (Bajna)	84					84
16)	Văgeni	180		240			420
17)	Orizari	210				90	300

¹ Βλ. V. KĂNČOV, *Makedonija*, ό.π., σελ. 148-150.

18)	Värtokop	300				300
19)	Lipoor			250		370
20)	Trebulec	90			42	132
21)	Koludej	60				60
22)	Sv. Ilija (Mečkili)	310		220		530
23)	Värbeni				21	21
24)	Prevärtenec	54				54
25)	Samar	244				244
26)	Cărkoveni	320				320
27)	Vălkojanevo	300				300
28)	Teovo	604				604
29)	Nisija	340				340
30)	Osloj (Oslavi)	50		1.100		1.150
31)	Rusilovo	250				250
32)	Družka	68				68
33)	Patičino	100				100
34)	Žervi	290				290
35)	Čegan	750				750
36)	Ostrovo	750		450		1.200
37)	Gugovo	260				260
38)	Kădrevo			13		13
39)	Vladovo	740				740
40)	Piskopija	340				340
41)	Golešani	50				50
42)	Goljama Reka	280				280

43)	Kornišor ²	700				700
44)	Manastir		350			350
45)	Sborsko	880				880
46)	Čärneševo	210	580			790
47)	Baovo	560				560
48)	Prebädica (Pribädište)	250	1.080			1.330
49)	Strupino	260	300			560
50)	Požarsko	2.004				2.004
51)	Tresino	430	250			680
52)	Säbotsko	460	800			1.260
53)	Kostureni (Kosturčani)	250	700			950
54)	Rudino		550			550
55)	Dragomanci	220	1.000			1.220
56)	Poljani	150	1.100			1.250
57)	Bizovo	150	650			800
58)	Gorno Rodivo	200				200
59)	Dolno Rodivo	250				250
60)	Sarakinovo	700				700
61)	Kroncelovo	300	280			580
62)	Lukovic	300				300
63)	Džedid		100			100

² Πρόκειται για λάθος του Kāñčon. Είναι η σημερινή Κρώμνη που στα τέλη του 19^{ου} αιώνα υπαγόταν διοικητικά στον καζά των Γιαννιτσών, του σαντζακίου της Θεσσαλονίκης, του βιλαετιού της Θεσσαλονίκης και που σήμερα υπάγεται διοικητικά στο Δ.Δ. Μυλοτόπου του Δήμου Κύρρου του Νομού Πέλλης. Βλ. Ε.Σ.Υ.Ε., *Πληθυσμός 2001*, ό.π., σελ. 190, καθώς και Θώμη Ι. ΒΕΡΡΟΥ, *Τοπωνύμια*, ό.π., σελ. 190. Όσον αφορά, επίσης, τον συγκεκριμένο οικισμό, την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στον ευρύτερο ιστορικό γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας υπαγόταν στη Μητρόπολη Βοδενών (βλ. ΑΘ. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, ΑΝΤ. Δ. ΣΑΤΡΑΖΑΝΗΣ, *Πρακτικά*, ό.π., σελ. 116 και 121, καθώς και ενδεικτικά Δ. ΠΛΑΤΑΡΙΔΗΣ, *Έκθεσις*, ό.π.), ενώ τη σημερινή περίοδο, ο συγκεκριμένος οικισμός υπάγεται στη Μητρόπολη Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας (βλ. Ε.Σ.Υ.Ε., *Λεξικό*, ό.π., 114-115).

64)	Pořeb	200					200
65)	Kārdalovo ³		200				200
66)	Cakoni	260					260
67)	Cakon Mahale			550			550
68)	Bidžo Mahale			700			700
69)	Toromin Mahale			225			225
70)	Eni Mahale			200			200
-	Nezapisani Vlasi pastiri (Μη καταγεγραμμένοι Βλάχοι ποιμένες)				400		400
-	Nezapisani Podvižki Cigani (Μη καταγεγραμμένοι νομάδες Τσιγγάνοι)					500	500
*	ΣΥΝΟΛΟ	25.839	7.940	8.098	430	873	43.180

³ Ο Κāνδον έκανε λάθος στην καταγραφή του και αντί να διαβάσει Καρά Δερέ διάβασε Καρντάλοβο. Πρόκειται για τον οικισμό Καρά Δερέ Βοδενών (μετέπειτα Μαυρόλακκος Βοδενών). Για τον συγκεκριμένο οικισμό βλ. λεπτομερώς παραπάνω, στους πίνακες 1 και 2, καθώς και παρακάτω στον πίνακα 11.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

**Πίνακας με τα δεδομένα που παρατίθενται στον Πίνακαν Γενικών των εν τη Ευρωπαϊκή Τουρκία Ελληνικών Σχολείων,
Εν Κωνσταντινουπόλει 1902, όσον αφορά τους οικισμούς που τη δεδομένη χρονική στιγμή υπάγονταν διοικητικά
στον καζά των Βοδενών¹**

Α.Α.	Παλιό τοπωνύμιο οικισμού	Δημοτικά ή αστικά σχολεία	Γραμματοδιδασκαλεία	Παρθεναγωγεία και νηπιαγωγεία	Σύνολο των σχολείων, των διδασκάλων και διδασκαλισσών, των μαθητών και μαθητριών	Ετήσια δαπάνη συντηρήσεως (σε Φράγκα)
1)	Βοδενά	1 σχολείο, 7 δάσκαλοι, 218 μαθητές		2 σχολεία, 4 δασκάλες, 248 μαθήτριες	3 σχολεία, 11 δάσκαλοι και δασκάλες, 466 μαθητές και μαθήτριες	9.430
2)	Μεσημέρι	1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 25 μαθητές		1 σχολείο, 1 δασκάλα, 103 μαθήτριες	2 σχολεία, 2 δάσκαλοι και δασκάλες, 128 μαθητές και μαθήτριες	736
3)	Πόδος		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 12 μαθητές		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 12 μαθητές	138
4)						
5)						

¹ Βλ. Πίναξ, ό.π., σελ. 86-87, 88-89, 90-91 και 130-131.

6)						
7)						
8)	Τσαρμορίνον		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 11 μαθητές		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 11 μαθητές	138
9)						
10)	Άρσεν		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 13 μαθητές		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 13 μαθητές	138
11)	Καμενίκ		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 11 μαθητές		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 11 μαθητές	138
12)	Πράχνιανη		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 22 μαθητές		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 22 μαθητές	138
13)						
14)						
15)						
16)						
17)	Ορυζάρι		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 16 μαθητές		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 16 μαθητές	138
18)	Βαρτεκόπ		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 12 μαθητές		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 12 μαθητές	184
19)						
20)						
21)						
22)	Άγιος Ηλίας		1 σχολείο, 1 δάσκαλος,		1 σχολείο, 1	138

			15 μαθητές		δάσκαλος, 15 μαθητές	
23)	Βύρμπιανι		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 15 μαθητές		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 15 μαθητές	230
24)						
25)	Σάμαρ		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 13 μαθητές		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 13 μαθητές	138
26)	Τσαρκόβιανη		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 18 μαθητές ²		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 18 μαθητές και μαθήτριες	138
27)						
28)	Τέχοβον		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 40 μαθητές		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 40 μαθητές	276
29)	Νήσσια		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 46 μαθητές ³		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 46 μαθητές και μαθήτριες	230
30)						
31)						
32)						
33)						
34)						

² Από τους 18, οι 6 ήταν μαθήτριες.

³ Από τους 46, οι 5 ήταν μαθήτριες.

35)	Τσιγγάνη		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 31 μαθητές		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 31 μαθητές	253
36)						
37)						
38)						
39)	Βλάδοβον	1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 45 μαθητές		1 σχολείο, 1 δασκάλα, 70 μαθήτριες	2 σχολεία, 2 δάσκαλοι και δασκάλες, 115 μαθητές και μαθήτριες	1.058
40)	Επισκοπή		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 15 μαθητές		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 15 μαθητές	138
41)						
42)						
43)						
44)						
45)						
46)	Τσερνίς		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 26 μαθητές		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 26 μαθητές	184
47)	Βάχοβον		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 51 μαθητές		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 51 μαθητές	276
48)	Πρεμπόδιστα		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 25 μαθητές		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 25 μαθητές	230
49)						

50)						
51)	Τρέσινον		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 26 μαθητές		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 26 μαθητές	230
52)						
53)	Κοστούριανη		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 27 μαθητές		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 27 μαθητές	184
54)						
55)						
56)						
57)						
58)						
59)						
60)						
61)						
62)						
63)						
64)						
65)						
66)						
67)						
68)						
69)						
70)						
71)	Βέστιτσα		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 10 μαθητές		1 σχολείο, 1 δάσκαλος, 10 μαθητές	138
72)						

73)						
74)						
75)						
76)						
77)						
78)						
79)						
80)						
81)						
82)						
83)						
84)						
85)						
86)						
87)						
88)						
89)						
90)						
91)						
92)						
93)						
94)						
95)						
96)						
97)						
98)						
99)						
100)						
101)						

102)						
103)						
104)						
105)						
106)						
107)						
108)						
109)						
110)						
111)						
112)						
113)						
114)						
115)						
116)						
117)						

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Τα χριστιανικά σχολεία στον καζά των Βοδενών, σύμφωνα με το χάρτη της σειράς των χαρτών των σχολείων στο μακεδονικό χώρο που εκδόθηκαν από το Instituto Geografico de Agostini της Ρώμης, όπου απεικονίζεται η κατανομή των χριστιανικών σχολείων στο βιλαέτι της Θεσσαλονίκης στα 1903¹

A.A.	Ονομασία οικισμού	«Ελληνικά»	«Βουλγαρικά»	Μεικτά («Ελληνικά» και «Βουλγαρικά»)	Μεικτά («Ελληνικά», «Βουλγαρικά» και «Ρουμανικά»)	Άνευ σημείου	«Ρουμανικά»	Με μαύρο (μη ερμηνεύσιμο χρώμα)
1)	Vodena				X			
2)	Mesmer (Mesimer)			X				
3)	Podos	X						
4)	-							
5)	Kutukjer	X						
6)	Oslan	X						
7)	Nijakova (Janakova)	X						
8)	Czermorino	X						
9)	-							
10)	Arsene	X						
11)	Kamenik	X						
12)	Prahiani	X						
13)	Rizovo	X						

¹ Αναπαράγωγή του χάρτη βλ. στο ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ (εκδ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', Αθήνα 1977, σελ. 228.

14)	-							
15)	-							
16)	-							
17)	Orizari						X	
18)	Vertekop	X						
19)	Lipohor	X						
20)	-							
21)	-							
22)	Mecekli (Ajos Ilias)	X						
23)	-							
24)	-							
25)	Semer	X						
26)	Cerkovjan	X						
27)	Vulkorjan		X					
28)	Tehova				X			
29)	Nisia	X						
30)	-							
31)	Rustila					X ²		
32)	-							
33)	-							
34)	Zervi			X ³				
35)	Tsingani ⁴	X						
36)	Ostrovo		X					

² Ίσως είναι το σημείο με πράσινο χρώμα ανατολικά της Ζέρβης.

³ Ίσως υπάρχει μόνο «ελληνικό» σχολείο.

⁴ Όσον αφορά τον συγκεκριμένο χάρτη των χριστιανικών σχολείων του 1903, σε κάποιο σημείο καταγράφεται ένας οικισμός που κατοικούταν από Πατριαρχικούς με το όνομα Tsingani. Δεν βρίσκεται όμως στην ίδια θέση με αυτή που βρισκόταν το ορεινό τσιφλίκι Τσέγανη (σημ. Άγιος Αθανάσιος), συνεπώς δεν μπορεί να είναι αυτό.

37)	Gugovo		X					
38)	-							
39)	Vladovo			X				
40)	Piscopia (Episkopi)	X						
41)	Galisan	X						
42)	-							
43)								
44)	-							
45)	Zborsko		X					
46)	Conisevo (...ts)	X						
47)	Bahovo	X						
48)	Prebediste	X						
49)	Strupino		X					
50)	Pojur		X					
51)	Tresina	X						
52)	Subotsko							X
53)	Kosturjan	X						
54)	-							
55)	-							
56)	-							
57)	Bisovo		X					
58) και 59)	Rodivo		X					
60)	Sarakin		X					
61)	Kruncelovo		X					
62)	Lukovec	X						
63)	-							
64)	Pochet		X					

65)	-							
66)	Tsakoni		X					
67)	-							
68)	-							
69)	-							
70)	-							
71)	Vecista	X						
72)	-							
73)	-							
74)	-							
75)	-							
76)	-							
77)	-							
78)	-							
79)	-							
80)	-							
81)	-							
82)	-							
83)	-							
84)	-							
85)	-							
86)	-							
87)	-							
88)	-							
89)	-							
90)	-							
91)	-							
92)	-							
93)	M. Aja Trias						X [sic?]	

	(κοντά στο Ριζάριον ΝΔ) ⁵							
94)	-							
95)	-							
96)	-							
97)	-							
98)	-							
99)	-							
100)	-							
101)	-							
102)	-							
103)	-							
104)	-							
105)	-							
106)	-							
107)	-							
108)	-							
109)	-							
110)	-							
111)	-							
112)	-							
113)	M. Aja Trias (ΒΔ της Φλαμουριάς)	X						
114)	M. Ajos Athanasios	X						

⁵ Βλ. ενδεικτικά Κ. Γ. ΣΤΑΛΙΔΗΣ, *Η Αγία Τριάδα Εδέσσης*, Φιλοπρόοδος Σύλλογος Εδέσσης «Μ. Αλέξανδρος», Έδεσσα 1977.

	(ΝΔ του Άγρα)							
--	------------------	--	--	--	--	--	--	--

ΠΙΝΑΚΑΣ 8 (ΣΥΝΕΧΕΙΑ)

Τα χριστιανικά σχολεία στον καζά των Βοδενών, σύμφωνα με τον χάρτη της σειράς των χαρτών των σχολείων στο μακεδονικό χώρο που εκδόθηκαν από το Instituto Geografico de Agostini της Ρώμης, όπου απεικονίζεται η κατανομή των χριστιανικών σχολείων στο βιλαέτι της Θεσσαλονίκης στα 1903¹ (συνέχεια)

A.A.	Ονομασία οικισμού	«Βουλγαρικά» σχολεία	«Ελληνικά» σχολεία	Μέγεθος σχολείου	«Ελληνικές» Εκκλησίες	«Ρουμανικά» σχολεία
1)	Vodena	X(2 ²)	X(2)	2(B ³) 2(E ⁴) 1(P ⁵)	X	X(1 ⁶)
2)	Mesmer (Mesimer)	X(1)	X(2)	1(B) 2(E)	X	
3)	Podos		X	1	X	
4)	-					
5)	Kutukjer		-	-	X	
6)	Oslan		-	-	X	
7)	Nijakova (Janakova)		-	-	X	
8)	Czermorino		X	2	X	
9)	-					
10)	Arsene		X	1	X	
11)	Kamenik		X	1	X	
12)	Prahniani		X	1	X	

¹ Αναπαράγωγή του χάρτη βλ. στο ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ (εκδ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', Αθήνα 1977, σελ. 228.

² Όπου 2: Σημείο που δηλώνει μεγαλύτερο αριθμό μαθητών.

³ B: «Βουλγαρικά» σχολεία.

⁴ E: «Ελληνικά» σχολεία.

⁵ P: «Ρουμανικά» σχολεία.

⁶ Όπου 1: Σημείο που δηλώνει μικρό αριθμό μαθητών.

13)	Rizovo			-	X	
14)	-					
15)	-					
16)	-					
17)	Orizari			1		X
18)	Vertekop		X	1	X	
19)	Lipohor		-	-	X	
20)	-					
21)	-					
22)	Mecekli (Ajos Ilias)		X			
23)	-					
24)	-					
25)	Semer		X	1	X	
26)	Cerkovjan		X	1	X	
27)	Vulkorjan	X		1		
28)	Tehova	X	X	1(B) 1(E)	X	X (1)
29)	Nisia		X	1	X	
30)	-					
31)	Rustila ⁷	X;		1;		
32)	-					
33)	-					
34)	Zervi ⁸	X;		1(B);	X	
35)	Tsingani ⁹		X	1	X	

⁷ Ίσως είναι το σημείο με πράσινο χρώμα ανατολικά της Ζέρβης, εξ' ου και τα ερωτηματικά.

⁸ Ίσως υπάρχει αμιγώς μόνο «ελληνικό» σχολείο.

⁹ Όσον αφορά τον συγκεκριμένο χάρτη των χριστιανικών σχολείων του 1903, σε κάποιο σημείο καταγράφεται ένας οικισμός που κατοικούταν από Πατριαρχικούς με το όνομα Tsingani. Δεν βρίσκεται όμως στην ίδια θέση με αυτή που βρισκόταν το ορεινό τσιφλίκι Τσέγανη (σημ. Άγιος Αθανάσιος), συνεπώς δεν μπορεί να είναι αυτό.

36)	Ostrovo	X		2		
37)	Gugovo	X		1		
38)	-					
39)	Vladovo	X(1)	X(2)	1(B) 2(E)	X	
40)	Piscopia (Episkopi)					
41)	Galisan		-	-	X	
42)	-		X	1	X	
43)						
44)	-					
45)	Zborsko	X		1		
46)	Conisevo (...ts)		X	1	X	
47)	Bahovo		X	2	X	
48)	Prebediste		X	1	X	
49)	Strupino	X		1		
50)	Pojur	X		1		
51)	Tresina		X	1	X	
52)	Subotsko ¹⁰	X; [Μαύρο]		1		
53)	Kosturjan		X	1	X	
54)	-					
55)	-					
56)	-					
57)	Bisovo	X		1		
58) και 59)	Rodivo	X		1		

¹⁰ Όσον αφορά την πόλη του Σουμπόσκου (σημ. Αριδαία), δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τα μέλη ποιας εθνοθρησκευτικής ομάδας κατοικούσαν σε αυτήν, καθώς το συγκεκριμένο σημείο σε αυτό το χάρτη έχει χρωματιστεί με χρώμα μη ερμηνεύσιμο, εξ' ου και το ερωτηματικό. Είναι γνωστό όμως από άλλες πηγές ότι ο συγκεκριμένος οικισμός στο μεταίχμιο των δύο αιώνων ήταν μεικτός ανάμεσα σε Χριστιανούς και Μουσουλμάνους με τους Μουσουλμάνους να υπερτερούν. Συνεπώς, αυτό το μη ερμηνεύσιμο χρώμα είναι πολύ πιθανό να σημαίνει ότι στον συγκεκριμένο οικισμό στα 1903 δεν υπήρχε χριστιανικό σχολείο.

60)	Sarakin					
61)	Kruncelovo	X		2		
62)	Lukovec		-	-	X	
63)	-					
64)	Pochet	X		1		
65)	-					
66)	Tsakoni	X		1		
67)	-					
68)	-					
69)	-					
70)	-					
71)	Vecista		X	1	X	
72)	-					
73)	-					
74)	-					
75)	-					
76)	-					
77)	-					
78)	-					
79)	-					
80)	-					
81)	-					
82)	-					
83)	-					
84)	-					
85)	-					
86)	-					
87)	-					
88)	-					

89)	-					
90)	-					
91)	-					
92)	-					
93)	-					
94)	-					
95)	-					
96)	-					
97)	-					
98)	-					
99)	-					
100)	-					
101)	-					
102)	-					
103)	-					
104)	-					
105)	-					
106)	-					
107)	-					
108)	-					
109)	-					

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Ο χριστιανικός πληθυσμός του καζά των Βοδενών στα 1905 σύμφωνα με την καταγραφή του D.M. Brancoff¹

A.A.	Ονόματα πόλεων και χωριών	«Εξαρχικοί»	«Ελληνίζοντες Πατριαρχικοί»	«Σερβίζοντες Πατριαρχικοί»	Σύνολο «Εξαρχικών» και «Πατριαρχικών»	«Βλάχοι»	«Τσιγγάγοι»
1)	Voden	3.600	6.280	120	10.000	30	270
2)	Messimer	296	960		1.256		
3)	Pod		304		304		
4)	Yavorani		72		72		
5)	Katougueri		48		48		
6)	Omliani		120		120		
7)	Yanakievo		72		72		
8)	Tzarmarinovo		208		208		
9)							
10)	Arsen		320		320		
11)	Kamenik		120		120		
12)	Pranani		320		320		
13)	Rizovo		120		120		
14)	Orman-Tchiflik		48		48		
15)	Bania		80		80		
16)	Vougliani	120			120		
17)	Orizari		128		128		
18)	Vartocop		160		160		

¹ Βλ. D.M. BRANCOFF, *Macédoine*, ό.π., σελ. 190.

19)	Lipor		120		120		
20)	Treboletz		80		80		
21)							
22)	Sveti-Ilia		160		160	60	
23)							
24)	Privarjanetz					30	
25)	Samar	160			160		
26)	Tzerkoveni	160			160		
27)	Volkoyanovo	264			264		
28)	Teovo	280	440		720		
29)	Nissia	368			368		
30)	Oslovo	16			16		
31)	Roussilovo	360			360		
32)	Droujka	32			32		
33)	Patitchin	72			72		
34)	Jervi	280			280		
35)	Tzegan	1.200			1.200		
36)	Ostrovo	768	272		1.040		
37)	Gougovo	320			320		
38)							
39)	Vladovo	464	496		960		
40)	Piskopia		280		280		
41)	Golichani		128		128		
42)							
43)							
44)							
45)	Sborsko	1.200			1.200		
46)	Tzirnechovo		160		160		
47)	Baovo		1.280		1.280		

48)	Preboudichté		448		448		
49)	Stroupino	384			384		
50)	Pojarsko	2.240			2.240		
51)	Tressino	800			800		
52)	Soubotsko	656			656		
53)	Koustoureni		280		280		
54)							
55)	Dragomantzi	120			120		
56)	Poleni	200			200		
57)	Bizevo	176			176		
58)	Gorno-Radovo	184			184		
59)	Dolno-Radovo	504			504		
60)	Sarakinovo	1.016			1.016		
61)	Krontzelovo	416			416		
62)	Loukovetz	200			200		
63)							
64)	Potchep	208			208		
65)							
66)	Tzakoni	320			320		
67)							
68)							
69)							
70)							
71)	Vechtitzá		128		128		
72)							
73)							
74)							
75)							
76)							

77)							
78)							
79)							
80)							
81)							
82)							
83)							
84)							
85)							
86)							
87)							
88)							
89)							
90)							
91)							
92)							
93)							
94)	Phetichta					24	
95)							
96)							
97)							
98)							
99)							
100)							
101)							
102)							
103)							
104)							
105)							

106)							
107)							
108)							
109)							
110)							
111)							
112)							
113)							
-	ΣΥΝΟΛΟ	17.384	13.632	120	31.136	144	270

ΠΙΝΑΚΑΣ 9 (ΣΥΝΕΧΕΙΑ)

Τα «βουλγαρικά» σχολεία στον καζά των Βοδενών στα 1905 σύμφωνα με την καταγραφή του D.M. Brancoff¹
(συνέχεια)

A.A.	Ονόματα πόλεων και χωριών	Δευτεροβάθμια «βουλγαρικά» σχολεία	Πρωτοβάθμια «βουλγαρικά» σχολεία	Δάσκαλοι και δασκάλες	Μαθητές
1)	Voden	1	2	12	441
2)	Messimer		1	1	37
3)	Pod				
4)	Yavorani				
5)	Katougueri				
6)	Omliani				
7)	Yanakievo				
8)	Tzarmarinovo				
9)					
10)	Arsen				
11)	Kamenik				
12)	Pranani				
13)	Rizovo				
14)	Orman-Tchiflik				
15)	Bania				
16)	Vougliani				
17)	Orizari				
18)	Vartocop				

¹ Βλ. ό.π., σελ. 190-191.

19)	Lipor				
20)	Treboletz				
21)					
22)	Sveti-Ilia				
23)					
24)	Privarjanetz				
25)	Samar				
26)	Tzerkoveni				
27)	Volkoyanovo		1	1	23
28)	Teovo		1	1	28
29)	Nissia				
30)	Oslovo				
31)	Roussilovo				
32)	Droujka				
33)	Patitchin				
34)	Jervi		1	1	22
35)	Tzegan				
36)	Ostrovo		1	3	118
37)	Gougovo		1	1	32
38)					
39)	Vladovo		1	2	81
40)	Piskopia				
41)	Golichani				
42)					
43)					
44)					
45)	Sborsko		1	2	63
46)	Tzirnechovo				
47)	Baovo				

48)	Preboudichté				
49)	Stroupino		1	1	28
50)	Pojarsko		1	2	52
51)	Tressino				
52)	Soubotsko		1	1	42
53)	Koustoureni				
54)					
55)	Dragomantzi				
56)	Poleni				
57)	Bizevo		1	1	25
58)	Gorno-Radovo		1	1	15
59)	Dolno-Radovo		1	1	76
60)	Sarakinovo		1	3	169
61)	Krontzelovo		1	1	51
62)	Loukovetz				
63)					
64)	Potchep		1	1	26
65)					
66)	Tzakoni		1	2	71
67)					
68)					
69)					
70)					
71)	Vechtitzá				
72)					
73)					
74)					
75)					
76)					

77)					
78)					
79)					
80)					
81)					
82)					
83)					
84)					
85)					
86)					
87)					
88)					
89)					
90)					
91)					
92)					
93)					
94)	Phetichta				
95)					
96)					
97)					
98)					
99)					
100)					
101)					
102)					
103)					
104)					
105)					

106)					
107)					
108)					
109)					
110)					
111)					
112)					
113)					
-	ΣΥΝΟΛΟ	1	20	38	1.400

ΠΙΝΑΚΑΣ 9 (ΣΥΝΕΧΕΙΑ)

Τα «σερβικά» σχολεία στον καζά των Βοδενών στα 1905 σύμφωνα με την καταγραφή του D.M. Brancoff¹ (συνέχεια)

A.A.	Ονόματα πόλεων και χωριών	Δευτεροβάθμια «σερβικά» σχολεία	Πρωτοβάθμια «σερβικά» σχολεία	Δάσκαλοι και δασκάλες	Μαθητές
1)	Voden	1	1	5	58
2)	Messimer				
3)	Pod				
4)	Yavorani				
5)	Katougueri				
6)	Omliani				
7)	Yanakievo				
8)	Tzarmarinovo				
9)					
10)	Arsen				
11)	Kamenik				
12)	Pranani				
13)	Rizovo				
14)	Orman-Tchiflik				
15)	Bania				
16)	Vougliani				
17)	Orizari				
18)	Vartocop				
19)	Lipor				
20)	Treboletz				

¹ Βλ. ό.π., σελ. 190-191.

21)					
22)	Sveti-Ilia				
23)					
24)	Privarjanetz				
25)	Samar				
26)	Tzerkoveni				
27)	Volkoyanovo				
28)	Teovo				
29)	Nissia				
30)	Oslovo				
31)	Roussilovo				
32)	Droujka				
33)	Patitchin				
34)	Jervi				
35)	Tzegan				
36)	Ostrovo		1	1	22
37)	Gougovo				
38)					
39)	Vladovo				
40)	Piskopia				
41)	Golichani				
42)					
43)					
44)					
45)	Sborsko				
46)	Tzirnechovo				
47)	Baovo				
48)	Preboudichté				
49)	Stroupino				

50)	Pojarsko				
51)	Tressino				
52)	Soubotsko				
53)	Koustoureni				
54)					
55)	Dragomantzi				
56)	Poleni				
57)	Bizevo				
58)	Gorno-Radovo				
59)	Dolno-Radovo				
60)	Sarakinovo				
61)	Krontzelovo				
62)	Loukovetz				
63)					
64)	Potchep				
65)					
66)	Tzakoni				
67)					
68)					
69)					
70)					
71)	Vechtitza				
72)					
73)					
74)					
75)					
76)					
77)					
78)					

79)					
80)					
81)					
82)					
83)					
84)					
85)					
86)					
87)					
88)					
89)					
90)					
91)					
92)					
93)					
94)	Phetichta				
95)					
96)					
97)					
98)					
99)					
100)					
101)					
102)					
103)					
104)					
105)					
106)					
107)					

108)					
109)					
110)					
111)					
112)					
113)					
-	ΣΥΝΟΛΟ	1	2	6	80

ΠΙΝΑΚΑΣ 9 (ΣΥΝΕΧΕΙΑ)

Τα «ελληνικά» σχολεία στον καζά των Βοδενών σύμφωνα με την καταγραφή του D.M. Brancoff¹ (συνέχεια)

A.A.	Ονόματα πόλεων και χωριών	Δευτεροβάθμια «ελληνικά» σχολεία	Πρωτοβάθμια «ελληνικά» σχολεία	Δάσκαλοι και δασκάλες	Μαθητές
1)	Voden	1	2	12	560
2)	Messimer		1	4	100
3)	Pod				
4)	Yavorani				
5)	Katougueri				
6)	Omliani				
7)	Yanakievo				
8)	Tzarmarinovo		1	1	8
9)					
10)	Arsen		1	1	11
11)	Kamenik		1	1	12
12)	Pranani		1	1	13
13)	Rizovo				
14)	Orman-Tchiflik				
15)	Bania				
16)	Vougliani				
17)	Orizari		1	1	15
18)	Vartocop		1	1	12
19)	Lipor				
20)	Treboletz				

¹ Βλ. ό.π., σελ. 190-191.

21)					
22)	Sveti-Ilia		1	1	10
23)					
24)	Privarjanetz				
25)	Samar				
26)	Tzerkoveni				
27)	Volkoyanovo				
28)	Teovo		1	1	40
29)	Nissia				
30)	Oslovo				
31)	Roussilovo				
32)	Droujka				
33)	Patitchin				
34)	Jervi				
35)	Tzegan				
36)	Ostrovo		1	2	30
37)	Gougovo				
38)					
39)	Vladovo		1	3	55
40)	Piskopia		1	1	18
41)	Golichani				
42)					
43)					
44)					
45)	Sborsko				
46)	Tzirnechovo		1	1	6
47)	Baovo		1	1	15
48)	Preboudichté		1	1	11
49)	Stroupino				

50)	Pojarsko				
51)	Tressino				
52)	Soubotsko				
53)	Koustoureni		1	1	10
54)					
55)	Dragomantzi				
56)	Poleni				
57)	Bizevo				
58)	Gorno-Radovo				
59)	Dolno-Radovo				
60)	Sarakinovo				
61)	Krontzelovo				
62)	Loukovetz				
63)					
64)	Potchep				
65)					
66)	Tzakoni				
67)					
68)					
69)					
70)					
71)	Vechtitza		1	1	9
72)					
73)					
74)					
75)					
76)					
77)					
78)					

79)					
80)					
81)					
82)					
83)					
84)					
85)					
86)					
87)					
88)					
89)					
90)					
91)					
92)					
93)					
94)	Phetichta				
95)					
96)					
97)					
98)					
99)					
100)					
101)					
102)					
103)					
104)					
105)					
106)					
107)					

108)					
109)					
110)					
111)					
112)					
113)					
-	ΣΥΝΟΛΟ	1	19	35	935

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

Πίνακας με τις πληροφορίες από το έργο του Αθ. Χαλκιάπουλου για τον πληθυσμό του καζά των Βοδενών (1908-1909)¹

A.A.	Όνομα οικισμού	«Ορθόδοξοι Έλληνες»	«Σχισματικοί Βουλγαρίζοντες»	«Ορθόδοξοι Σερβίζοντες»	«Ρουμανίζοντες»	«Προτεστάντες Βουλγαρίζοντες»	«Μουσουλμάνοι»
1)	Βοδενά	3.800	1.530	18	15	10	3.460
2)	Μεσημέριον	520	330				
3)	Πόδος	224					
4)	Γιαβόργιανι	20					
5)	Κουτούγερι	40					
6)	Όσλιανι	143					
7)	Γιαννάκοβον	50					
8)	Τσαρμορίνον	182					
9)							
10)	Άρσεν	238					
11)	Κάμενικ	134					11
12)	Πράχγανι	185					
13)	Ρίζοβον	75					
14)	Ορμάν-τσιφλίκ	35					
15)	Μπάϊνα	45					23
16)							
17)	Οριζάρι	155					
18)	Βερτεκόπ	140					52
19)	Λιπόρ	103					495

¹ Βλ. ΑΘ. ΧΑΛΚΙΟΠΟΥΛΟΣ, *Μακεδονία*, ό.π., σελ. 23-25 και 25-27.

20)	Τρέμπολιτς	66					17
21)							
22)	Άγιος Ηλίας	75					
23)							
24)							
25)	Σάμαρ	102					
26)	Τσερκόβιανη	240					
27)	Βουλκογιάννοβον	90					
28)	Τέχοβον	560					
29)	Νήσια	355					
30)							
31)	Ρουσίλα	300					
32)	Δρούσκα	31					
33)	Μπατουσίν	116					
34)	Ζέβρι	250					
35)	Τσέγανι	1.045					
36)	Όστροβον	234	670				595
37)	Γκούγκοβο	245					
38)							
39)	Βλάδοβον	450	350				
40)	Επισκοπή	273					
41)	Γκολουσάνη	131					
42)							
43)							
44)	Μαναστηριτζήκ						625
45)	Σπόρτσικο	220	980				
46)	Τσερνέσοβο	170					695
47)	Μπάχοβον	900					
48)	Μπρεμπόδιστα	420					750

49)	Στρούπινο		700				
50)	Πόζαρ		1.270				
51)	Τρέσινον	700					500
52)	Σούποτσκον	400					4.000
53)	Κωστούριανι	280					470
54)	Ρούντινο						730
55)	Δραγομάντσι	75					120
56)	Πόλενι		200				
57)							
58)	Άνω Ρόδοβον		125				
59)	Κάτω Ρόδοβον		135				
60)	Σαρακίνοβον		350				
61)	Κροντσέλοβο	50	30				280
62)	Λούκοβετς	288					
63)							
64)	Πότσεπ		150				
65)							
66)	Τσάκονι		200				
67)							
68)	Μπήτζο μαχαλέ						1.200
69)	Τουρμανλί						725
70)							
71)	Βέτσιστα	135					35
72)							
73)							
74)							
75)							
76)							
77)							

78)							
79)							
80)							
81)							
82)							
83)							
84)							
85)							
86)							
87)							
88)							
89)							
90)							
91)							
92)							
93)							
94)							
95)							
96)							
97)							
98)							
99)							
100)							
101)							
102)							
103)							
104)							
105)							
106)							

107)							
108)							
109)							
-	ΣΥΝΟΛΟ	14.290	7.020	18	15	10	14.783

ΠΙΝΑΚΑΣ 10 (ΣΥΝΕΧΕΙΑ)

Πίνακας με τις πληροφορίες από το έργο του Αθ. Χαλκιάπουλου για τον πληθυσμό του καζά των Βοδενών (1908-1909)¹ (συνέχεια)

A.A.	Όνομα οικισμού	Σχολεία-Εκκλησίες	Αντιπαράθεση	Συγκρότηση Κοινότητας
1)	Βοδενά			
2)	Μεσημέριον	520 ορθόδοξοι Έλληνες μετά Ναού και Σχολής και 330 σχισματικοί Βουλγαρίζοντες εκκλησιαζόμενοι από διετίας εις την παρανόμως αυτοίς χορηγηθείσαν υπό Χιλμή Πασά ² Μονήν της Αγίας Τροιάδος		
3)	Πόδος			
4)	Γιαβόργιανι		20 ορθόδοξοι Έλληνες, διατελούντες υπό την τρομοκρατίαν των Βουλγάρων	

¹ Βλ. ό.π., σελ. 23-25 και 25-27.

² Ο Χουσεΐν Χιλμή Πασάς, πρώην διοικητής της Υεμένης, το 1902 ορίστηκε Γενικός Επιθεωρητής των τριών βιλαετιών του ευρύτερου ιστορικού γεωγραφικού χώρου της Μακεδονίας. Από τη θέση του στήριξε τις εκσυγχρονιστικές προσπάθειες και συμμετείχε στην προετοιμασία του κινήματος των Νεότουρκων. Ο Χιλμή είχε διατηρήσει πάντα στενές σχέσεις με τους Νεότουρκους. Στις 13 Φεβρουαρίου 1909 το Κομιτάτο «Ένωση και Πρόοδος» προκάλεσε τον διορισμό του ως Μεγάλου Βεζίρη. Για τον Χιλμή Πασά βλ. Β. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, *Μακεδονία 1871-1909*, ό.π., σελ. 267-268, ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ (εκδ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', Αθήνα 1977, σελ. 230, 238, 242, 248 και 257, καθώς και D. DAKIN, *Αγώνας*, ό.π., σελ. 119 και 530. Κατά τη διάρκεια της θητείας του ως Γενικού Επιθεωρητή των τριών βιλαετιών του ευρύτερου ιστορικού γεωγραφικού χώρου της Μακεδονίας, διενεργήθηκε απογραφή πληθυσμού στα 1905, απογραφή που έχει μείνει γνωστή ως η «απογραφή του Χιλμή Πασά». Για την λεγόμενη «απογραφή του Χιλμή Πασά» βλ. Αλέκα ΚΑΡΑΔΗΜΟΥ-ΓΕΡΟΛΥΜΠΟΥ, *Ανατολή*, ό.π., σελ. 163 και D. DAKIN, *Αγώνας*, ό.π., σελ. 31.

5)	Κουτούγερι		40 ορθόδοξοι Έλληνες υποκείμενοι εις την βουλγαρικήν τρομοκρατίαν	
6)	Όσλιανι			
7)	Γιαννάκοβον			
8)	Τσαρμορίνον		182 ορθόδοξοι Έλληνες, υπό την βουλγαρικήν τρομοκρατίαν	
9)				
10)	Άρσεν		238 ορθόδοξοι Έλληνες, υπό την βουλγαρικήν τρομοκρατίαν	
11)	Κάμενικ		134 ορθόδοξοι Έλληνες, υπό την βουλγαρικήν πίεσιν	
12)	Πράχνανι		185 ορθόδοξοι Έλληνες τρομοκρατούμενοι υπό των Βουλγάρων	
13)	Ρίζοβον		75 ορθόδοξοι Έλληνες τρομοκρατούμενοι υπό των Βουλγάρων	
14)	Ορμάν-τσιφλίκ		35 ορθόδοξοι Έλληνες, υπό την βουλγαρικήν τρομοκρατίαν	
15)	Μπάϊνα		45 ορθόδοξοι Έλληνες, υπό την βουλγαρικήν τρομοκρατίαν	
16)				

17)	Οριζάρι		155 ορθόδοξοι Έλληνες, υπό την βουλγαρικήν τρομοκρατίαν	
18)	Βερτεκόπ			140 ορθόδοξοι Έλληνες, εσχάτως αναθαρρήσαντες και εις κοινότητα συνταχθέντες
19)	Λιπόρ		103 ορθόδοξοι Έλληνες, υπό την βουλγαρικήν τρομοκρατίαν	
20)	Τρέμπολιτς		66 ορθόδοξοι Έλληνες, υπό την βουλγαρικήν τρομοκρατίαν	
21)				
22)	Άγιος Ηλίας		75 τρομοκρατούμενοι ορθόδοξοι Έλληνες	
23)				
24)				
25)	Σάμαρ		102 ορθόδοξοι Έλληνες, τρομοκρατούμενοι υπό των Βουλγάρων	
26)	Τσερκόβιανη			
27)	Βουλκογιάννοβον			
28)	Τέχοβον			
29)	Νήσια			
30)				
31)	Ρουσίλα		300 ορθόδοξοι Έλληνες, υπό την βουλγαρικήν τρομοκρατίαν	

32)	Δρούσκα		31 ορθόδοξοι Έλληνες, υπό την βουλγαρικήν τρομοκρατίαν	
33)	Μπατουσίν		116 ορθόδοξοι Έλληνες, τρομοκρατούμενοι υπό των Βουλγάρων	
34)	Ζέβρι		250 ορθόδοξοι Έλληνες, υπό την βουλγαρικήν τρομοκρατίαν	
35)	Τσέγανι		500 ορθόδοξοι Έλληνες, υποκείμενοι εις την βουλγαρικήν τρομοκρατίαν και	545 αναθαρρήσαντες προ έτους και εις Κοινότητα συνταχθέντες
36)	Όστροβον ³			
37)	Γκούγκοβο			
38)				
39)	Βλάδοβον			
40)	Επισκοπή		273 ορθόδοξοι Έλληνες, υπό την βουλγαρικήν τρομοκρατίαν	
41)	Γκολουσάνη		131 ορθόδοξοι Έλληνες, υπό την επιρροήν των Βουλγάρων	
42)				
43)				
44)	Μαναστηρτζήκ			

³ Για τον Μακεδονικό Αγώνα στην περιοχή του Οστρόβου (σημ. Άρνισσα) βλ. Ι. ΠΑΠΑΛΑΖΑΡΟΥ, «Ο Μακεδονικός Αγώνας στην περιοχή του Οστρόβου», στο ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ (εκδ.), *Επιστημονικό Συνέδριο: Μακεδονικός Αγών. 100 χρόνια από το θάνατο του Παύλου Μελά, 12-13 Νοεμβρίου 2004*, Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 217-228.

45)	Σπόρτσκο		220 ορθόδοξοι Έλληνες, τρομοκρατούμενοι από το 1905	
46)	Τσερνέσοβο			
47)	Μπάχοβον			
48)	Μπρεμπόδιστα			
49)	Στρούπινο			
50)	Πόζαρ			
51)	Τρέσινον	Ο Ελληνικός Ναός εκλείσθη υπό της εξουσίας μετά την ανακήρυξιν του Συντάγματος συνεπεία αποπειρών Βουλγάρων κομιτατζήδων προς αρπαγήν αυτού	650 ορθόδοξοι Έλληνες υπό την βουλγαρικήν τρομοκρατίαν	
52)	Σούποτσκον		100 ορθόδοξοι Έλληνες, κρατούντες εις χείρας των το εμπόριον της περιφέρειας, 300 ορθόδοξοι Έλληνες υπό την βουλγαρικήν τρομοκρατίαν	
53)	Κωστούριανι			
54)	Ρούντινο			
55)	Δραγομάντσι		75 ορθόδοξοι Έλληνες, τρομοκρατούμενοι υπό των Βουλγάρων	
56)	Πόλενι			
57)				

58)	Άνω Ρόδοβον			
59)	Κάτω Ρόδοβον			
60)	Σαρακίνοβον			
61)	Κροντσέλοβο		50 ορθόδοξοι τρομοκρατούμενοι	
62)	Λούκοβετς		288 ορθόδοξοι Έλληνες, τρομοκρατούμενοι εις το σχίσμα	
63)				
64)	Πότσεπ			
65)				
66)	Τσάκονι			
67)				
68)	Μπήτζο μαχαλέ			
69)	Τουρμανλί			
70)				
71)	Βέτσιστα		135 ορθόδοξοι Έλληνες, υπό την βουλγαρικήν τρομοκρατίαν	
72)				
73)				
74)				
75)				
76)				
77)				
78)				
79)				
80)				
81)				

82)				
83)				
84)				
85)				
86)				
87)				
88)				
89)				
90)				
91)				
92)				
93)				
94)				
95)				
96)				
97)				
98)				
99)				
100)				
101)				
102)				
103)				
104)				
105)				
106)				
107)				
108)				
109)				
-	ΣΥΝΟΛΟ	-	-	-

ΠΙΝΑΚΑΣ 10 (ΣΥΝΕΧΕΙΑ)

Πίνακας με τις πληροφορίες από το έργο του Αθ. Χαλκιάπουλου για τον πληθυσμό του καζά των Βοδενών (1908-1909)¹ (συνέχεια)

Α.Α.	Όνομα οικισμού	«Διάφοροι»	Σύνολο πληθυσμού	Καζάς	Περιοχή	Τοποθεσία	Πολιτική και Εκκλησιαστική Διοίκηση
1)	Βοδενά	25	8.858	Βοδενών	Αρχαία Έδεσσα	Κείται επί γραφικής κοιλάδος, ης η αξία της γεωγραφικής θέσεως είνε σπουδαιοτάτη	Πρωτεύουσα του Καζά και έδρα έλληνος Μητροπολίτου
2)	Μεσημέριον		850	Βοδενών	Επί των υπωρειών του όρους Βερμίου		
3)	Πόδος		224	Βοδενών	Επί των υπωρειών του όρους Βερμίου		
4)	Γιαβόργιανι		20	Βοδενών	Επί των υπωρειών του όρους Βερμίου		
5)	Κουτούγερι		40	Βοδενών	Επί των υπωρειών του όρους Βερμίου		

¹ Βλ. ό.π., σελ. 23-25 και 25-27.

6)	Όσλιανι		143	Βοδενών	Επί των υπωρειών του όρους Βερμίου		
7)	Γιαννάκοβον		50	Βοδενών	Επί των υπωρειών του όρους Βερμίου		
8)	Τσαρμορίνον		182	Βοδενών	Επί των υπωρειών του όρους Βερμίου		
9)							
10)	Άρσεν		238	Βοδενών	Εν τη πεδιάδι		
11)	Κάμενικ		145	Βοδενών	Εν τη πεδιάδι		
12)	Πράχνα		185	Βοδενών	Δ. και Β. των Βοδενών		
13)	Ρίζοβον		75	Βοδενών	Επί των υπωρειών του όρους Βερμίου		
14)	Ορμάν-τσιφλίκ		35	Βοδενών	Επί των υπωρειών του όρους Βερμίου		
15)	Μπάϊνα		68	Βοδενών	Δ. και Β. των Βοδενών		
16)							
17)	Οριζάρι		155	Βοδενών	Εν τη πεδιάδι		
18)	Βερτεκόπ		192	Βοδενών	Εν τη πεδιάδι		
19)	Λιπόρ		598	Βοδενών	Εν τη πεδιάδι		
20)	Τρέμπολιτς		83	Βοδενών	Εν τη πεδιάδι		
21)							
22)	Άγιος Ηλίας		75	Βοδενών	Δ. και Β. των		

					Βοδενών		
23)							
24)							
25)	Σάμαρ		102	Βοδενών	Δ. και Β. των Βοδενών		
26)	Τσερκόβιανη		240	Βοδενών	Δ. και Β. των Βοδενών		
27)	Βουλκογιάννοβον		90	Βοδενών	Δ. και Β. των Βοδενών		
28)	Τέχοβον		560	Βοδενών	Δ. και Β. των Βοδενών		
29)	Νήσια		355	Βοδενών	Δ. και Β. των Βοδενών	Χαριεστάτη κώμη παρά το χείλος ομωνύμου μικράς λίμνης κειμένης εν υψηλοτάτη κοιλάδι, τη της Βλάδιβας	
30)							
31)	Ρουσίλα		300	Βοδενών	Δ. και Β. των Βοδενών		
32)	Δρούσκα		31	Βοδενών	Δ. και Β. των Βοδενών		
33)	Μπατουσίν		116	Βοδενών	Δ. και Β. των Βοδενών		
34)	Ζέβρι		250	Βοδενών	Δ. και Β. των Βοδενών		

35)	Τσέγανι		1.045	Βοδενών	Δ. και Β. των Βοδενών		
36)	Όστροβον		1.499	Βοδενών	Δ. και Β. των Βοδενών		
37)	Γκούγκοβο		245	Βοδενών	Δ. και Β. των Βοδενών		
38)							
39)	Βλάδοβον		800	Βοδενών	Επί των υπωρειών του όρους Βερμίου	Επικαιροτάτη κόμη κειμένη εις την είσοδον της υψηλής ομωνύμου κοιλάδος, ήτις σχηματίζει το διάσελον, το συνδέον το όρος Βόρα (Μοριχόβου) μετά του όρους Βερμίου	
40)	Επισκοπή		273	Βοδενών	Εν τη πεδιάδι		
41)	Γκολουσάνη		131	Βοδενών	Επί των υπωρειών του όρους Βερμίου		
42)							
43)							
44)	Μαναστηρτζήκ		625	Καρατζόβας			
45)	Σπόρτσκο		1.200	Καρατζόβας			
46)	Τσερνέσοβο		865	Καρατζόβας			

47)	Μπάχοβον		900	Καρατζόβας			
48)	Μπρεμπόδιστα		1.170	Καρατζόβας			
49)	Στρούπινο		700	Καρατζόβας			
50)	Πόζαρ		1.270	Καρατζόβας			
51)	Τρέσινον		1.200	Καρατζόβας			
52)	Σούποτσκον		4.400	Καρατζόβας			Πρωτεύουσα του Καζά. Έδρα Έλληνας αρχιερατικού Επιτρόπου του Μητροπολίτου Μογλενών, εις ον εκκλησιαστικώς υπάγεται η περιφέρεια Καρατζόβας
53)	Κωστούριανι		750	Καρατζόβας			
54)	Ρούντινο		730	Καρατζόβας			
55)	Δραγομάντσι		195	Βοδενών	Δ. και Β. των Βοδενών		
56)	Πόλενι		200	Καρατζόβας			
57)							
58)	Άνω Ρόδοβον		125	Καρατζόβας			
59)	Κάτω Ρόδοβον		135	Καρατζόβας			
60)	Σαρακίνοβον		350	Καρατζόβας			
61)	Κροντσέλοβο		360	Καρατζόβας			
62)	Λούκοβετς		288	Βοδενών	Δ. και Β. των Βοδενών		

63)							
64)	Πότσεπ		150	Καρατζόβας			
65)							
66)	Τσάκονι		200	Καρατζόβας			
67)							
68)	Μπήτζο μαχαλέ		1.200	Καρατζόβας			
69)	Τουρμανλί		725	Καρατζόβας			
70)							
71)	Βέτσιστα		170	Βοδενών	Εν τη πεδιάδι		
72)							
73)							
74)							
75)							
76)							
77)							
78)							
79)							
80)							
81)							
82)							
83)							
84)							
85)							
86)							
87)							
88)							
89)							
90)							
91)							

92)							
93)							
94)							
95)							
96)							
97)							
98)							
99)							
100)							
101)							
102)							
103)							
104)							
105)							
106)							
107)							
108)							
109)							
-	ΣΥΝΟΛΟ	25	36.161	-	-	-	-

ΠΙΝΑΚΑΣ 11

Πίνακας με τα στοιχεία που παρέχουν ανά οικισμό διάφοροι χάρτες, απογραφές πληθυσμού και οθωμανικοί σαλναμέδες¹

A.A. ²	KS ³	KE ⁴	ΑΠ 28 ⁵ Κοινότητα	ΑΠ 28 ⁶ Νομός	ΚΗ ⁷	Σαλ. Sel. 1315 ⁸ - Τοπωνύμιο	Σαλ. Sel. 1315 ⁹ - Είδος οικισμού	Σαλ. Sel. 1315 ¹⁰ - Καζάς
-------------------	-----------------	-----------------	---------------------------------	--------------------------	-----------------	---	---	--

¹ Όπου υπάρχουν ερωτηματικά ή θαυμαστικά, σημαίνει ότι, ή τα συγκεκριμένα σημεία δεν κατέστη δυνατόν να διαβαστούν και συνεπώς να μεταγραφούν, ή ότι δεν είμαστε απολύτως σίγουροι για τις πληροφορίες που παρατίθενται στα συγκεκριμένα σημεία των πηγών.

² Για τα στοιχεία του συγκεκριμένου πίνακα βλ. Ε. KRÜGER, *Namen*, ό.π. Επισημαίνεται, επίσης, ότι σε ορισμένους οικισμούς ο Krüger δεν έχει κάνει τις ορθές ταυτίσεις που προσπαθήσαμε να αποκαταστήσουμε. Τέλος, επισημαίνεται ότι ο Krüger δεν αναφέρει τους οικισμούς: 1) Μονή Αγίας Τριάδος, 2) Μονή Αγίου Αθανασίου, 3) Υδροηλεκτρικός Σταθμός Άγρα (ο Υδροηλεκτρικός Σταθμός Άγρα, που βρίσκεται ανάμεσα στο χωριό Άγρας (τ. Βλάδοβον) και την πόλη της Έδεσσας, αποτελεί ένα έργο που πραγματοποιήθηκε την περίοδο 1951-1954 στο πλαίσιο της αναπτυξιακής πολιτικής της ελληνικής κυβέρνησης την συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Ο Υδροηλεκτρικός Σταθμός Άγρα αποτέλεσε έναν νέο αυτοτελή οικισμό που αναγνωρίστηκε στις 19-3-1961 και που προσαρτήθηκε στην Κοινότητα Άγρα –βλ. Κ.Ε.Δ.Κ.Ε.-Ε.Ε.Τ.Α.Α., *Λεξικό*, ό.π., σελ. 43 και Μ. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, *Εξέλιξις*, ό.π., σελ. 193-. Ο οικισμός δεν είναι χωριό και ο εμφανιζόμενος πληθυσμός είναι οι εργαζόμενοι που δουλεύουν στον σταθμό, των οποίων ο συνολικός αριθμός καταγράφηκε στις απογραφές πληθυσμού που διενεργήθηκαν από την ελληνική διοίκηση το 1961, το 1971, το 1981 και το 1991. Σύμφωνα λοιπόν με τα δεδομένα που παρατίθενται στις προαναφερθείσες απογραφές γνωστοποιείται ότι το 1961 δούλευαν στον σταθμό συνολικά 42 άτομα –βλ. Ε.Σ.Υ.Ε., *Πληθυσμός 1961*, ό.π., σελ. 149-, το 1971 45 άτομα –βλ. Ε.Σ.Υ.Ε., *Πληθυσμός 1971*, ό.π., σελ. 146-, το 1981 44 άτομα –βλ. Ε.Σ.Υ.Ε., *Πληθυσμός 1981*, ό.π., σελ. 155-, το 1991 και πάλι 44 άτομα –βλ. Ε.Σ.Υ.Ε., *Πληθυσμός 1991*, ό.π., σελ. 189-, ενώ τέλος στην απογραφή του 2001 δεν καταγράφεται ως αυτοτελής οικισμός. Ο Υδροηλεκτρικός Σταθμός Άγρα διαθέτει δύο μονάδες παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας με εγκατεστημένη ισχύ 50 MW. Είναι από τα πρώτα έργα της Δ.Ε.Η. και λειτουργεί με τα νερά των λιμνών Βεγορίτιδας και Άγρα, που φτάνουν σε αυτόν με σήραγγες και αγωγούς) και 4) Δεντρί, Β προς ΒΑ του Ριζού.

³ KS= Ε.Σ.Υ.Ε., *Χάρτης Νομού Πέλλης (1:200.000)*, Έκδοση 1963, αναθεωρήσεις 1972 και 1983, βάσει στοιχείων των απογραφών 1971 και 1981.

⁴ KE= *Χάρτης 1:100.000. Επιτελικός Χάρτης Στρατού*, α.χ. ca 1931.

⁵ ΑΠ 28= Ε.Σ.Υ.Ε., *Πληθυσμός 1928*, ό.π., σελ. 132-133 και 281-287.

⁶ Βλ. ό.π., σελ. 132-133 και 281-287.

⁷ ΚΗ= *Χάρτης Rumili sahane haritasi... Erkân-i harbiye istiksaf postaların tarafından 1:210.000, 1317* (1899-1900).

⁸ Σαλ. Sel. 1315= *Selânik Vilâyeti salnamesi 1315* (1897-1898).

⁹ Βλ. ό.π.

¹⁰ Βλ. ό.π.

1)	Έδεσσα	Βοδενά	Εδέσσης	Πέλλης	Vodina	Vodina	Έδρα καζά	Vodina
2)	Μεσημέριον		Μεσημερίου	Πέλλης	Mesimer	Mesimer	Karye	Vodina
3)	Φλαμουριά		Φλαμουριάς	Πέλλης	Poroz	Podos	Karye	Vodina
4)	Πλατάνη	Γιαβόργιαννη	Φλαμουριάς	Πέλλης	Javorjan	Ja!D!orjan	Karye	Vodina
5)	Καισαριανά	Κατούγερη	Εδέσσης	Πέλλης	Kutuger	Kutuger ή Kutiger	Çiftlik	Vodina
6)	Αγία Φωτεινή	Όσλιανη	Φλαμουριάς	Πέλλης	-	Oslan	Çiftlik	Vodina
7)	Γιαννακοχώριον	Γιαννάκοβον	Μαρίνης	Πέλλης	Ja!t!akova	!P!anakova	Karye	Vodina
8)	Μαρίνα	Σερμαρίνοβον	Μαρίνης	Πέλλης	Sarmorin	Sarmorin	Çiftlik	Vodina
9)	Πλεύρωμα		Πετριά	Πέλλης	Jeniköj	Jeniköj	Çiftlik	Vodina
10)	Αρσένιον		Επισκοπής	Πέλλης	Arsen	Arsen	Çiftlik	Vodina
11)	Πετραία	Πέτραις	Πετριά	Πέλλης	Kamenik	Kamenik	Çiftlik	Vodina
12)	Άσπρον	Πράχνα	Πετριά	Πέλλης	-	Brah!t!na	Çiftlik	Vodina
13)	ΡΙζόν		Πετριά	Πέλλης	Rizova	Rizova	Çiftlik	Vodina
14)=102)	-	Ορμάν Τσιφλίκ	-		Orman Çiftliği	- =; 78	[=?]	
15)	Λουτροχώριον	Μπάνια	Πετριά	Πέλλης	-	Ba!b!na	Çiftlik	Vodina
16)	Σεβαστιανά	Μπίγκεβι	Σκύδρας	Πέλλης	-	PKNH	Çiftlik	Vodina
17)	ΡΙζάριον	Ρούζινα	Ορυζάριον Σκύδρας	Πέλλης	Çeltikçi	Çeltikçi	Çiftlik	Vodina
18)	Σκύδρα	Βερτεκόπ	Σκύδρας	Πέλλης	Vertikob	Ver!t!ikof	Çiftlik	Vodina
19)	Κάτω Λιποχώριον		Σκύδρας	Πέλλης	Lipohor	Lipohor	Karye	Vodina
20)	Μαυροβούνιον	Τρέμπολιτς	Σκύδρας	Πέλλης	Trablus	- = 75		
21)	-		-		Kolodi Çiftliği	- =; 82		
22)	Προφήτης Ηλίας		Σκύδρας	Πέλλης	Meçekli	MÇJLJ	Karye	Vodina
23)	Νέα Ζωή		Σωτήρας	Πέλλης	Virbjan	Birbjan	Çiftlik	Vodina

24)	-	[ελλείπει Πριβαρτένιτς]	-		-	- βλ. 74		
25)	Σαμάριον	Σάμαρ	Σωτήρας	Πέλλης	!K!amar	Samar	Çiftlik	Vodina
26)	Εκκλησιοχώριον	Κλησοχώρι Τσερκόβιανη	Εδέσσης	Πέλλης	Ç!v!kovjan (Çerkovjan)	Çelkov!b!an	Çiftlik	Vodina
27)	Λύκοι	Βουλκογιάννοβον	Σωτήρας	Πέλλης	-	Valkojan	Çiftlik	Vodina
28)	Καρυδιά	Καρυδιάς	Καρυδιάς	Πέλλης	Tehova	Tehova	Karye	Vodina
29)	Νησίον	Νήσια	Άγρα	Πέλλης	Nisi	Nis	Çiftlik	Vodina
30)	Παναγίτσα	Όσλοβον	Παναγίτσης	Πέλλης	Oslof	Osloh	Karye	Vodina
31)	Ξανθόγεια	Ροσίλοβον	Αρνίσσης	Πέλλης	-	Rusila	Çiftlik	Vodina
32)	Δροσιά	Δρούσκα	Αρνίσσης	Πέλλης	-	Duruška	Çiftlik	Vodina
33)	-	Πατετσίνα	Πάτοτσον Παναγίτσης	Πέλλης	Bataçin	Batocin	Çiftlik	Vodina
34)	Ζέρβη		Αρνίσσης	Πέλλης	Žervi	!RZD!T	Çiftlik	Vodina
35)	Άγιος Αθανάσιος	Τσεγάνη	Αρνίσσης	Πέλλης	Çugan	Çigan	Çiftlik	Vodina
36)	Άρνισσα		Αρνίσσης	Πέλλης	Ostrova	Ostrova	Έδρα nahiye	Vodina
37)	Βρυτά	Γκούγκοβον	Άγρα	Πέλλης	Gugova	Gugova	Karye	Vodina
38)	Άγιος Δημήτριος	Κεδρώνας Κέντροβον	Αρνίσσης	Πέλλης	-	Kandrova	Çiftlik	Vodina
39)	Άγρας	Βλάδοβον	Άγρα	Πέλλης	Ladova	Ladova	Karye	Vodina
40)	Επισκοπή		Επισκοπής	Πέλλης	Piskopi	Piskopja	Çiftlik	Vodina
41)	Λευκάδια	Γκολεσιάνη	Μαρίνης	Πέλλης	? ‘ALJ?şan	Golişan	Çiftlik	Vodina
42)	Ροδοχώριον	Γκολέμα Ρέκα Μέγα Ρεύμα	Ροδοχωρίου	Θεσσαλονίκης	-	- =80		
43)								
44)	Μοναστηράκιον	Μοναστηρτζίκ	Μεγαπλατάνου	Πέλλης	Manastirça	Manastırcık	Karye	Vodina
45)	Πευκωτόν	Σμπόρτσκον	Βορεινού	Πέλλης	Tzborsko	Tzbors!t!o	Karye	Vodina

46)	Άνω Γαρέφειον	Άνω Γαρέφη Τσερνέσοβον	Προμάχων	Πέλλης	Serneş	Çernes	Karye	Vodina
47)	Πρόμαχοι	-	Προμάχων	Πέλλης	Bahova	Bahova	Karye	Vodina
48)	Σωσάνδρα	Πρεμπόδιστα	Σωσάνδρας	Πέλλης	Prepidişte	- βλ. 115	Karye	Vodina
49)	Λυκόστομον	Στρούμπινον	Σωσάνδρας	Πέλλης	Tstrubina	- βλ. 73		
50)	-	Άνω Πόζαρ Άνω Λουτράκι	Λουτρακίου	Πέλλης	Požar	Požar	Karye	Vodina
51)	Όρμα	Τρέσινον	Τρέσι!κ!ου Μεγαπλατάνου	Πέλλης	Tresina	Tresi!t!a	Karye	Vodina
52)	Αριδαία	Αρδέα Σούμποσκον	Αρδέας	Πέλλης	Supiska	Supos!f!a	Έδρα nahiye	Vodina
53)	Ξιφιανή	Ξυφώνεια Κωστούργιανη	Ξυφωνείας	Πέλλης	Kosturjan	Kosturjan	Karye	Vodina
54)	Άλωρος	Ρούδινον	Ξυφωνείας	Πέλλης	Rudina	Rudina	Karye	Vodina
55)	Άψαλος	Δραγομανίτσα	Αψάλου	Πέλλης	Dragan	Dragoman	Karye	Vodina
56)	Πολυκάρπιον	Πόλιανη	Πολυκαρπίου	Πέλλης	Poljan	Poljan	Karye	Vodina
57)	Μεγαπλάτανος	?Μπ?ίζονον	Μεγαπλατάνου	Πέλλης	Rizova	Rizova	Karye	Vodina
58)	Άνω Κορυφή	Άνω Ράδοβον	Σαρακηνών	Πέλλης	Rodova-i bâlâ	Rodiva-i bâlâ	Karye	Vodina
59)	Κάτω Κορυφή	Κάτω Ράδοβον	Σαρακηνών	Πέλλης	Rodova-i ziz	Rodiva-i zir	Karye	Siroz[sic]
60)	Σαρακηνοί	Σαρακίνοβον	Σαρακηνών	Πέλλης	Sarakin	Sarakin	Karye	Vodina
61)	Κερασέαι	Κροντσέλοβον	Καρυδιάς	Πέλλης	Kurniçel	Kruncel	Karye	Vodina
62)	Παλαιά Σωτήρα	Λούκοβιτς	Σωτήρας	Πέλλης	Lukoviç	- =; 77		
63)	Σωτήρα [Νέα]					=; 79		
64)	Μαργαρίτα	Πότσεφ	Σωτήρας	Πέλλης	Poceb	Boceb	Çiftlik	Vodina
65)	-	Μαυρόλακκος Εδέσσης [=?]	Αψάλου	Πέλλης	Karadere [ΒΟΔ.]	Karadere	Karye	Vodina
66)	Χρύσα	Τσάκων Τσιφλίκ	Αρδέας	Πέλλης	Çakon	Çako!t!	Çiftlik	Vodina

					Çiftliği			
67)	Τσάκοι	Τσάκωνες Τσάκων Μαχαλά [sic]	Τσάκων Μαχαλά Τσακόνων	Πέλλης	Çakon Mahallesi	Çakon Mahallesi	Mahalle	Vodina
68)	Πιπεριαί	Μπίτζιο Μαχαλά	Πιπεριών	Πέλλης	Biço Mahallesi	Piço	Mahalle	Vodina
69)	Κάτω Ροδωνιά	Κάτω Ροδωνιές	Τσακόνων	Πέλλης	Tırmanlı	Turmanlı	Mahalle	Vodina
70)	Μικροχώριον	Γενή-Μαχαλά	Πιπεριών	Πέλλης	-	-	-	
71)	Πολυπλάτανος	Βέστιτσα	Επισκοπής	Πέλλης	-	Veçišta	Karye	Vodina
72)						=; 7	Çiftlik	Vodina
73)					=; 49	Brvh	Karye	Vodina
74)					=; 24	Vjtknh	Karye	Vodina
75)					= 20	Tvravjç	Karye	Vodina
76)					?	Dalkabrvt	Karye	Vodina
77)					=; 62	Ljhvr	Karye	Vodina
78)					=; 14	Kmal	Karye	Vodina
79)					=; 63	Cedid	Mahalle	Vodina
80)					= 42	Gvlhmar Jkv	Karye	Vodina
81)						Kvrkal	Karye	Vodina
82)					=; 21	Kmnvh	Metoh	Vodina
83)	Κάτω Γαρέφειον	“Tsernesovon” <Άνω Γαρέφειον						
84)	-				Mandra			
85)	-	Καλύβια Γιαννακούλια						
86)	-	Καλύβια Γιαγώνη						
87)	-	Καλύβια Γώγου			Jorgi Kulübeleri			
88)	-	Καλύβια						

		Καροφύλια						
89)	-				Koçibeg mandrasi			
90)	Λουτρά Αριδαίας	Λουτρά						
91)	-	Άνω Λιποχώρι	Σκύδρας	Πέλλης				
92)	Λουτράκιον	Κάτω Λουτράκι Κάτω Πόζαρ	Λουτρακίου	Πέλλης				
93)	-				Aja Trijab Manastır			
94)	Πολλά Νερά	Φέτιτσα	Μαρίνης	Πέλλης		Fitiç!v!a	Çiftlik	Vodina
95)	Προάστιον	Πατσαρέσκιοι Προάστειον Εδέσσης	Εδέσσης	Πέλλης				
96)	Άνω Ροδωνιά	«Τουρμανλή» <Κάτω Ροδωνιά	Άνω Ροδωνιές Τσακώνων	Πέλλης				
97)	-	Ράμνιστα			Ramenışta			
98)	- = 99, 100	Αλκέρ Τσιφλίκ						
99)	- = 98					AKJLVR	Karye	Vodina
100)	- = 98					Alıkur	Çiftlik	Vodina
101)								
102)								
103)								
104)								
105)								
106)	-	Άγιος Σπυρίδων Βέγγα	Αρνίσσης	Πέλλης	Banja			
107)								
108)								

109)								
110)								
111)								
112)								
113)								
114)								
115)	-					Prbvsth =48	Karye	Vodina
116)								

ΠΙΝΑΚΑΣ 11 (ΣΥΝΕΧΕΙΑ)

Πίνακας με τα στοιχεία που παρέχουν ανά οικισμό διάφοροι χάρτες, απογραφές πληθυσμού και οθωμανικοί σαλναμέδες (συνέχεια)

A.A. ¹	ΚΕ prov. ²	Σαλ. Sel. 1320 ³	KG ⁴	KD ⁵	ΑΠ 20 ⁶	ΑΠ 20 ⁷ Νομός	KM ⁸
1)							
2)							
3)							
4)	Πλάτανοι, Γιαβόργιανη	Jahorjan					
5)	Κουτούγερή						
6)			Oslan-Rusilovo				
7)	=; 72	Janakova	Nijakova				
8)	Τσερνορίνοβον		Carmarinovo, Sarmorino				
9)	Νεοχώρι						
10)							
11)							
12)	Μπράχνα	Prahna	Prahna Vodena				

¹ Για τα στοιχεία του συγκεκριμένου πίνακα βλ. E. KRÜGER, *Namen*, ό.π.

² ΚΕ prov. (όπως το ΚΕ παραπάνω, στον αμέσως προηγούμενο πίνακα).

³ Σαλ. Sel. 1320= *Selânik Vilâyeti salnamesi 1320* (1902-1903).

⁴ KG= *Χάρτης Österreichische Generalkarte 1:200.000*, Βιέννη 1899.

⁵ KD= *Χάρτης 1:200.000. Χάρτης Ελληνικού Επιτελείου*, α.χ. ca. 1925.

⁶ ΑΠ 20= Γ.Σ.Υ.Ε., *Πληθυσμός 1920*, ό.π., σελ. 241-246.

⁷ Βλ. ό.π., σελ. 241-246.

⁸ KM= *Μορφολογικός χάρτης Μακεδονίας 1:360.000*, ca. 1960.

13)							
14)= 102)			Orman Çiftlik [ως 2 ^ο λήμμα]	Ορμάν Τσιφλίκ [ως 2 ^ο λήμμα]	Κάμενικ	Πέλλης	
15)		Banja					
16)	Σεβάστεια, Μπάγκιανη						
17)	Οριζάρτσι						
18)		Virtikob					
19)							
20)	Τρίπολις, Τρέμπολετς						
21)				Κολοντέι Τσιφλίκ	Καλυβιών	Πέλλης	
22)				Άγιος Ηλίας			
23)			Vrbjani				
24)							
25)							
26)	Κλεισοχώρι, Τσιρκόβιανη						
27)							
28)							
29)							
30)							
31)	Ρουσίλοβον		Rusila				
32)							
33)	Μπατετσίνα						Πάτημα
34)							
35)	Μετέωρα						
36)							

37)							
38)	Κέδροβον		Kidrevo				
39)							
40)							
41)							
42)	Μέγα Ρέμα						
43)							
44)							
45)							
46)	Άνω Μαχαλάς		Crnisevo				
47)		Βαζονα					
48)		Prebodišta					
49)	Στρούπινον						
50)	Μάλλον είναι το 90			Λουτράκιον			
51)	Όρμοι						
52)			Subotsko				
53)							
54)							
55)			Dragomantsi Drama				
56)							
57)							
58)	Άνω Ρόδοβον						
59)	Κάτω Ρόδοβον						
60)							
61)	Κρουντσέλοβον						
62)							
63)							

64)					Πότσεπ		
65)	Μαυρόλακκος Βοδενών [=?]						
66)							
67)							
68)							
69)	Ροδωνιά						
70)							
71)	Βέτιστα Εδέσσης				Βέτιστα Βέτσιστα		
72)		Nijakova vglh					
73)							
74)							
75)							
76)							
77)							
78)							
79)							
80)							
81)							
82)							
83)	Κάτω Μαχαλάς						
84)							
85)							Καλύβια
86)							
87)	Καλύβια Γώγου [2 λήμματα του τοπωνυμίου]						
88)	Καλύβια						

	Καροφύλια						
89)	Καλύβια Κονίαρη						
90)							
91)	Συνοικισμός Λιποχώρι						
92)							
93)				Μονή Αγίας Τριάδος			
94)			Fetista				
95)							
96)	Μεσοχώρι						
97)				Ραμένιστα			
98)							
99)							
100)		ALJKUR					
101)							
102)							
103)							
104)							
105)							
106)			Bence [= Άγιος Σπυρίδων]				
107)							
108)							
109)							
110)							
111)							
112)							

113)							
114)							
115)							
116)							

ΠΙΝΑΚΑΣ 11 (ΣΥΝΕΧΕΙΑ)

Οι ταυτίσεις των τοπωνυμίων

1)	
2)	
3)	
4)	
5)	
6)	
7)	=; 72)
8)	
9)	
10)	
11)	
12)	
13)	
14)	=; 78, 102)
15)	
16)	
17)	
18)	
19)	
20)	= 75)
21)	=; 82)
22)	
23)	
24)	=; 74)
25)	
26)	
27)	
28)	
29)	
30)	
31)	
32)	
33)	
34)	
35)	
36)	
37)	
38)	
39)	
40)	
41)	
42)	= 80)
43)	
44)	

45)	
46)	
47)	
48)	= 115)
49)	=; 73)
50)	=; 90)
51)	
52)	
53)	
54)	
55)	
56)	
57)	
58)	
59)	
60)	
61)	
62)	=; 77)
63)	=; 79)
64)	
65)	
66)	
67)	
68)	
69)	
70)	
71)	
72)	=; 7)
73)	=; 49)
74)	=; 24)
75)	= 20)
76)	
77)	=; 62)
78)	=; 14)
79)	=; 63)
80)	= 42)
81)	
82)	=; 21)
83)	
84)	=; 105)
85)	=; 89)
86)	=; 104)
87)	=; 116)
88)	=; 103)
89)	=; 85)
90)	=; 50)
91)	
92)	

93)	
94)	
95)	
96)	
97)	
98)	=; 99, 100
99)	=; 98
100)	=; 98
101)	
102)	=; 14
103)	=; 88
104)	=; 86
105)	=; 84
106)	
107)	
108)	
109)	
110)	
111)	
112)	
113)	
114)	
115)	= 48
116)	=; 87)

ΑΡΘΡΟΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ-ΧΑΡΤΕΣ

- Vemund AARBAKKE, «Ποιος μπορεί να γιατρέψει μια ραγισμένη καρδιά; Η θέση της Μακεδονίας στη Σύγχρονη Βουλγαρική Ιστορία», στο ΙΔΡΥΜΑ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΑ, *Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*², Επιμέλεια: Ιωάννης Στεφανίδης, Βλάσης Βλασίδης, Ευάγγελος Κωφός, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2008, σελ. 239-277.
- ΑΘ. Α. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Αι ξέναι προπαγάνδαι εις την Επαρχίαν Πολυάνης κατά την περίοδο 1870-1912*, Ίδρυμα Μελετών της Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1973.
- ΑΘ. Α. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Πατριαρχικά έγγραφα-πειστήρια περί της συμβιώσεως Ελλήνων και Σέρβων Ορθοδόξων εν Βορείω Μακεδονία και Παλαιά Σερβία το β' ήμισυ του 19^{ου} αιώνας (Συμβολή εις την πανορθόδοξον και οικουμενικήν αποστολήν του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως)», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΚΑ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1981, σελ. 109-154.
- ΑΘ. Α. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Το εκκλησιαστικόν καθεστώς των Μητροπόλεων της Βορείου Μακεδονίας από του 1913 μέχρι σήμερον», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΙΕ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1975, σελ. 28-44.
- ΑΘ. Α. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Το Οικουμενικόν Πατριαρχείον έναντι των εμπεριστατών επαρχιών του κατά τον Μακεδονικόν Αγώνα», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΙΣΤ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1976, σελ. 24-38.
- ΑΘ. Α. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Φιλεκπαιδευτικοί και Φιλανθρωπικοί Σύλλογοι εν Μακεδονία κατά τα τελευταία έτη της Τουρκοκρατίας (Θεσσαλονίκη – Σέρραι – Γευγελή)», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΙΑ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1971, σελ. 342-375.
- Ι. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Τα δίκαια του Ελληνισμού εν Μακεδονία και Θράκη*, τυπ. «Παλιγγενεσία», Εν Αθήναις 1895.
- Άννα ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Οι διπλωματικές συνομιλίες του Μαυροβουνίου και της Ελλάδας κατά την περίοδο της σύναψης της «Βαλκανικής Συμμαχίας» του

- 1912», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΛΖ΄, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2008, σελ. 271-289.
- Feroz AHMAD, *The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, Oxford 1969.
 - *Αι βουλγαρικοί ωμότητες εν τη ανατολική Μακεδονία και Θράκη, 1912-1913. Γεγονότα, εκθέσεις, έγγραφα, επίσημοι μαρτυρίες*, Εν Αθήναις 1914.
 - Ι. Ζ. ΑΚΤΣΟΓΛΟΥ, *Η Γενική Διοίκηση (Vilâyet) Θεσσαλονίκης το έτος Εγείρας 1318*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1999.
 - Ι. Ζ. ΑΚΤΣΟΓΛΟΥ, «Παραλειπόμενα του Μακεδονικού Αγώνα από το αρχείο Παύλου & Ναταλίας Μελά», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΛΓ΄, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2001-2002, σελ. 141-160.
 - Ρ. ΑΛΒΑΝΟΣ, «Οι κατοχικές κυβερνήσεις. Οι διαχειριστές μιας ανέφικτης νομιμότητας», στο *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1770-2000*, Τόμος 8 «*Η εμπόλεμη Ελλάδα (1940-1949). Αλβανικό έπος, Κατοχή και Αντίσταση, Εμφύλιος*», Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 63-74.
 - Α.Ν. ΑΛ-ΒΟΧΑΙΒΙ «λήμμα K□ARYA» στο Ε.Ι. ΒΡΙΛΛ (εκδ.), *THE ENCYCLOPEDIA OF ISLAM*, τ. IV, Λάϊντεν 1978, σελ. 680.
 - G. AMADORI-VIRGILJ, *La questione rumeliota, Macedonia, Vecchia Serbia, Albania, Epiro e la politica italiana*, Εκδόσεις Nicola Garofalo, Μπιτόντο 1908.
 - Τ. ΑΜΠΕΛΑΣ, *Ιστορία του Ελληνοβουλγαρικού Πολέμου, 1913*, Ατλαντίς, Νέα Υόρκη 1914, Επανεκδοση: Οργανισμός Δημητρέλη, Θεσσαλονίκη 1993.
 - Σία ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Μικρά Ασία, 19^{ος} αιώνας- 1919. Οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος²*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998.
 - Σία ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Οι όροι μιλλέτ, γένος, έθνος, οικουμενικότητα και αλυτρωτισμός στην ελληνική ιστοριογραφία», στο ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ / ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ (εκδ.), *Ιστοριογραφία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002, Δ΄ Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας, Τόμος Β΄*, Επιμέλεια: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης – Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Αθήνα 2004, σελ. 657-677.

- Sia ANAGNOSTOPOULOU, *The passage from the Ottoman Empire to the Nation-States*, Istanbul 2004.
- Ανάλυση των άρθρων του φερμανιού για την ίδρυση της Βουλγαρικής Εξαρχίας το 1870 βλ. *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, Έτος Β΄, 1886, τ. Β΄, σελ. 548-560. Στην προϊστορία, τώρα, του Βουλγαρικού Ζητήματος αναφέρεται συνοπτικά και η σχετική μελέτη της Δόμνας Δοντά: Domna N. DONTAS, *Greece and the Great Powers, 1863-1875*, Thessaloniki 1966, σελ. 195-200.
- *Ανασκευή της απαντήσεως της Μεγάλης Εκκλησίας εις τα παρά της Υψηλής Πύλης αποσταλέντα σχέδια λύσεως του Βουλγαρικού Ζητήματος*, τυπ. «Μακεδονίας», Εν Κωνσταντινουπόλει 1869.
- B. ANDERSON, *Φαντασιακές Κοινότητες. Στοχασμοί για τις Απαρχές και τη Διάδοση του Εθνικισμού*, Μετάφραση Ποθητή Χαντζαρούλα, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1997.
- M. S. ANDERSON, *The Eastern Question 1774-1923*, Mac Millan, London-New York 1966.
- Δ. ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ – Γ. ΑΣΠΙΩΤΗΣ (εκδ.), *Όρια της Συνθήκης Βουκουρεστίου*, Κέρκυρα χ.χ.ε.
- G. ANGELOPOULOS, “Perceptions, Construction and Definition of Greek National Identity in Late 19th Early 20th century in Macedonia”, στο *Balkan Studies* (36/2: 247-263), (1995).
- ΑΝΔΡ. ΑΘ. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Οι Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και το Ανατολικό Ζήτημα 1866-1881. Η μαρτυρία του Νεολόγου της Κωνσταντινούπολης*, Νέος Κύκλος Κωνσταντινουπολιτών – Εκδόσεις Τσουκάτου, Αθήνα 2007.
- Δ. ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ, *Ο νικηφόρος ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1912-13*, Τυπογραφείον «Εστία», Εν Αθήναις 1913.
- Masami ARAI, *Turkish Nationalism in the Young Turk Era*, Leiden 1992.
- Π. Α. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Πολιτική Διοίκησης και αυτοδιοικήσεις εις την Βόρειον Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1965.

- ΑΡΧΕΙΟΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΟΣ ΠΗΝΕΛΟΠΗΣ ΔΕΛΤΑ, Γερμανού Καραβαγγέλη: *Ο Μακεδονικός Αγών (απομνημονεύματα)*, Επιμέλεια: Βασίλειος Λαούρδας, Πρόλογος: Στίλπων Π. Κυριακίδης, Κλ. Τσούρκας, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών – Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου (Institute For Balkan Studies), Θεσσαλονίκη 1959.
- Σ. Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ (Εισαγωγή, επιλογή κειμένων, επιμέλεια), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1979.
- Σ. Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ κ.ά., *Ελληνική Οικονομική Ιστορία. ΙΕ' - ΙΘ' αιώνας*, τ. Α', Έκδοση Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003.
- *Aspects of the Development of the Bulgarian Nation*, Σόφια 1989.
- *Atrocités bulgares en Macédoine (faits et documents). Exposé de la Commission d' enquête de l' Association Macédonienne rendue sur les lieux*, Imprimerie "Hestia", Αθήνα 1913.
- F. BABINGER «λήμμα ΝΑΗ□ΙΥΕ» στο E.J. BRILL (εκδ.), *THE ENCYCLOPEDIA OF ISLAM*, τ. VII, Λάϊντεν-Νέα Υόρκη 1993, σελ. 906.
- Κ. ΒΑΒΟΥΣΚΟΣ, «Σύντομος Ιστορία του Μακεδονικού Ζητήματος», στο ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ (εκδ.), *Επιστημονικό Συνέδριο: Μακεδονικός Αγών. 100 χρόνια από το θάνατο του Παύλου Μελά, 12-13 Νοεμβρίου 2004*, Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 23-40.
- Elif BABÜL, «Από την Ίμβρο στο Gökçeada. Στα ίχνη της ιστορίας ενός νησιού» (μετάφραση από την τουρκική: Λεωνίδα Μοίρας), στο Κ. ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ (επιμέλεια), *Ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2006, σελ. 347-357.
- J. L. BACQUE-GRAMMONT – P. DUMONT (εκδ.), *Economies et sociétés dans l' Empire Ottoman*, Παρίσι 1983.
- ΑΠ. Ε. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Αναταραχή στη Μακεδονία στις παραμονές του Κριμαϊκού Πολέμου (1853-1856) (Σύμφωνα με τις εκθέσεις κυρίως του αυστριακού προξένου Θεσσαλονίκης Joseph Nizzoli)», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΚΖ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1989-1990, σελ. 1-10.

- Κ. ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Γαλλικές πηγές για το Μακεδονικό Ζήτημα και τον Μακεδονικό Αγώνα. Μία συνολική θεώρηση», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΚΔ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1984, σελ. 297-306.
- Κ. ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Ιστορική εξέλιξη του γεωγραφικού χώρου της Βορειοδυτικής Μείζονος Μακεδονίας κατά την περίοδο του Κριμαϊκού Πολέμου (1853-1856)», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΚΒ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1982, σελ. 16-28.
- Κ. ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Νεότουρκοι και Μακεδονία (1908-1912)*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη 1988.
- Κ. ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Πώς είδαν οι Ευρωπαίοι Πρόξενοι της Θεσσαλονίκης την κατάσταση στη Μακεδονία τον περασμένο αιώνα», στο *Μακεδονικά*, Τόμος Κ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1980, σελ. 48-102.
- *Βαλκανική Χερσόνησος: Χάρτης καταρτισθείς επί τη βάσει της υπό των διαφόρων εθνικοτήτων λαλουμένης γλώσσης ως μητρικής. Αποτυπύται η κατάσταση ως αυτή ήτο αμέσως προ των Βαλκανικών Πολέμων (1912-1913), αλλά με όρια κρατών ως ταύτα εκανονίσθησαν διά της Συνθήκης του Βουκουρεστίου. Σημείωση: Τα Τουρκοβουλγαρικά σύνορα εις την Θράκην παρίστανται ως ταύτα ετροποποιήθησαν, κατά Σεπτέμβριον του 1915, διά της μεταξύ των δύο τούτων κρατών συνθήκης.* Λιθ. Αδελ. Γ. Ασπιώτη – Κέρκυρα – Υπόμνημα.
- Σ. ΒΑΛΑΝΤΕΝ, «Εθνικισμός και εσωτερική πολιτική: Μακεδονικό και Βορειοηπειρωτικό στη μεταπολεμική κομματική διαμάχη», στο ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΣΠΟΥΔΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ (ΙΔΡΥΤΗΣ: ΣΧΟΛΗ ΜΩΡΑΪΤΗ) (εκδ.), *Επιστημονικό Συμπόσιο: Έθνος-Κράτος-Εθνικισμός (21-22 Ιανουαρίου 1994)*, Αθήνα 1995, σελ. 253-286.
- Π. ΒΑΛΣΑΜΙΔΗΣ, «Τα τουρκικά σχολεία στο σαντζάκι Θεσσαλονίκης κατά το σχολικό έτος 1910-1911», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΛΑ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1997-1998, σελ. 345-390.
- U. BARAM – Lynda CARROLL (ed.), *A Historical Archaeology of the Ottoman Empire. Breaking New Ground*, Kluwer Academic Publishers, New York – Boston – Dordrecht – London – Moscow 2002.

- Χριστίνα ΒΑΡΔΑ, «Όψεις της πολιτικής αφομοίωσης στη δυτική Μακεδονία στο Μεσοπόλεμο», στο *ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, Τόμος 10^{ος}, τεύχη 18, 19, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, Ιούνιος, Δεκέμβριος 1993, σελ. 151-170.
- Σ. ΒΑΣΗΣ, *Το γλωσσικόν ημών ζήτημα, υπό της επιστήμης κρινόμενον. Η περί της γλώσσης του γραπτού ημών λόγου αντιλογία Χατζιδάκι προς Krumbacher*, Εκ των τυπογραφείων της εφημερίδος «Το κράτος», Αθήνησιν 1905.
- ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 7^{ης} Απριλίου 1951. Πραγματικός πληθυσμός κατά νομούς, επαρχίας, δήμους, κοινότητας, πόλεις και χωρία*, Έκδοσις περιέχουσα δι' υποσημειώσεων τάς μέχρι τέλους Ιουνίου 1955 επελθούσας διοικητικές μεταβολάς και εγκριθείσας μετονομασίας, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1955.
- ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 14^{ης} Μαρτίου 1971, Πραγματικός πληθυσμός κατά νομούς, επαρχίας, δήμους, κοινότητας και οικισμούς* (Κυρωθείς διά της υπ' αριθ. 3893/Ε637/ 1972 κοινής αποφάσεως των Υπουργών Βοηθού Πρωθυπουργού και Εσωτερικών), Αθήνα 1972.
- ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 19^{ης} Μαρτίου 1961, Πραγματικός πληθυσμός κατά νομούς, επαρχίας, δήμους, κοινότητας και οικισμούς*, Κυρωθείς διά της υπ' αριθ. 46929/6877/ 1961 κοινής αποφάσεως των Υπουργών Συντονισμού και Εσωτερικών, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1962.
- ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΘΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ, ΓΕΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 15-16 Μαΐου 1928, Πραγματικός πληθυσμός κυρωθείς διά του από 23 Νοεμβρίου 1928 Διατάγματος*, Δευτέρα Έκδοσις, περιέχουσα τάς μέχρι τέλους του έτους 1934 Διοικητικές μεταβολάς, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1935.
- ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΘΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ, ΓΕΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Πληθυσμός της Ελλάδος*

- κατά την απογραφή της 16 Οκτωβρίου 1940, Πραγματικός πληθυσμός κατά νομούς, επαρχίας, δήμους, κοινότητες, πόλεις και χωρία, Έκδοσις περιέχουσα τα επίσημα ονόματα των διοικητικών υποδιαιρέσεων και των πόλεων και χωρίων συμφώνως προς την εγκριθείσαν υπό του Συμβουλίου Τοπωνυμίων ορθήν γραφήν και εκφοράν, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1950.
- ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΘΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ, ΓΕΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 19 Δεκεμβρίου 1920*, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1921.
 - ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΘΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ, ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗΣ, *Απαρίθμησις των κατοίκων των Νέων Επαρχιών της Ελλάδος του έτους 1913*, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1915.
 - ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΥΓΙΕΙΝΗΣ, ΠΡΟΝΟΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΛΗΨΕΩΣ -ΤΜΗΜΑ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗΣ, *Απογραφή προσφύγων ενεργηθείσα κατ' Απρίλιον 1923. Αριθμός προσφύγων κυρωθείς διά του από 18 Οκτωβρίου 1923 Β. Διατάγματος*, Αθήνα 1923.
 - Γ. ΒΕΝΤΗΡΗΣ, *Η Ελλάς του 1910-1920. Ιστορική μελέτη*², 2 Τόμοι, Εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1970.
 - V. BÉRARD, *Τουρκία και Ελληνισμός. Οδοιπορικό στη Μακεδονία – Έλληνες, Τούρκοι, Βλάχοι, Αλβανοί, Βούλγαροι, Σέρβοι*, Μετάφραση: Μ. Λυκούδης, Εκδόσεις Τροχαλία, Αθήνα 1987.
 - ΑΘ. ΒΕΡΕΜΗΣ, «Οι οθωμανικές μεταρρυθμίσεις (Τανζιμάτ)», στο ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ (εκδ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Αθήνα 1977, σελ. 168-171.
 - Θώμη Ι. ΒΕΡΡΟΥ, *Τοπωνύμια και διοικητική κατανομή οικισμών της Μακεδονίας. Μεταβολές στον 20ό αιώνα*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2008.
 - Γ. ΒΕΤΤΑΣ, *Η μάχη της Έδεσσας. Πικρές μνήμες του Εμφυλίου*, Εκδόσεις Ερώδιος, Θεσσαλονίκη 2002.
 - Ν. Β. ΒΛΑΧΟΣ, *Η εθνολογική σύνθεσις των ανηκόντων εις την Ελλάδα τμημάτων της Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης*, Εκδόσεις Αετός, Αθήνα 1945.

- Ν. Β. ΒΛΑΧΟΣ, *Η συμμαχική προσέγγισης των τεσσάρων χριστιανικών κρατών της Χερσονήσου του Αίμου κατά το έτος 1912*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1953.
- Ν. Β. ΒΛΑΧΟΣ, *Το Μακεδονικόν ως φάσις του Ανατολικού Ζητήματος, 1878-1908*, Αθήναι 1935.
- F. BOISSONNAS, *Η Δυτική Μακεδονία. Η εικόνα της Ελλάδας*, Εκδόσεις Μάτι, Αθήνα 1996.
- Σοφία ΒΟΥΡΗ, «Βοδενά 1900. Εθνικές και εκπαιδευτικές όψεις», στο Γ. ΚΙΟΥΤΟΥΣΚΑΣ (επίμ.), *Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου: Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός, Έδεσσα, 4-6 Δεκεμβρίου 1992*, Δήμος Έδεσσας – τυπ. Στέφανος Βαγουρδής, Έδεσσα 1995, σελ. 309-320.
- Σοφία ΒΟΥΡΗ, *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια. Η περίπτωση της Βορειοδυτικής Μακεδονίας (1870-1904)*, Εκδόσεις Παρασκήνιο, Αθήνα 1992.
- Σοφία ΒΟΥΡΗ, *Οικοτροφεία και υποτροφίες στη Μακεδονία*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2005.
- Σοφία ΒΟΥΡΗ, *Πηγές για την Ιστορία της Μακεδονίας. Εκκλησία και Κράτος: 1889-1905*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1999.
- Σοφία ΒΟΥΡΗ, *Πηγές για την Ιστορία της Μακεδονίας. Πολιτική και εκπαίδευση: 1875-1907*, Εκδόσεις Παρασκήνιο, Αθήνα 1994.
- D.M. BRANCOFF, *La Macédoine et sa population chrétienne*, Paris 1905.
- F. R. BRIDGE, *Austro-Hungarian documents relating to the Macedonian struggle, 1896-1912*, Thessaloniki, s.n., 1976.
- BULGARIAN MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS (ed.), *The Bulgarian Question and the Balkan States*, Sofia 1919.
- V. COLOCOTRONIS, *La Macédoine et l'Hellénisme. Étude historique et ethnologique*, Berger-Levrault, Paris 1919.
- Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Έγγραφα πατριαρχικά και συνοδικά περί του Βουλγαρικού Ζητήματος*, Κωνσταντινούπολη 1908.
- Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Πατριαρχικοί πίνακες*, Αθήνα 2, 1996.

- ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ, *Συλλογή οργανικών διατάξεων, εγκυκλιών, διαταγών και οδηγιών του Γενικού Διοικητού Μακεδονίας εκδοθείσα κατά το έτος 1914*, Θεσσαλονίκη 1914.
- ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ – ΤΜΗΜΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ, *Οδηγία δια τας γλωσσικάς ασκήσεις του νηπιαγωγείου των ξενοφώνων*, Τύποις Σ. Παντελή & Ν. Ξενοφωντίδου, Εν Θεσσαλονίκη 1913.
- ΓΕΝΙΚΟΝ ΕΠΙΤΕΛΕΙΟΝ ΣΤΡΑΤΟΥ – ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΡΑΤΟΥ, *Επίτομη Ιστορία της Εκστρατείας στη Μικρά Ασία, 1919-1922*, Αθήνα 2001.
- ΓΕΝΙΚΟΝ ΕΠΙΤΕΛΕΙΟΝ ΣΤΡΑΤΟΥ – ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΡΑΤΟΥ, *Επίτομη Ιστορία των Βαλκανικών Πολέμων, 1912-1913*, Αθήνα 1987.
- ΓΕΝΙΚΟΝ ΕΠΙΤΕΛΕΙΟΝ ΣΤΡΑΤΟΥ – ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΡΑΤΟΥ, *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τον Πρώτον Παγκόσμιον Πόλεμον, Τόμος Α΄, Η Ελλάς και ο πόλεμος εις τα Βαλκάνια*, Αθήναι 1958.
- ΓΕΝΙΚΟΝ ΕΠΙΤΕΛΕΙΟΝ ΣΤΡΑΤΟΥ – ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΡΑΤΟΥ, *Ο Μακεδονικός Αγών και τα εις Θράκην Γεγονότα*, Αθήναι 1979.
- ΓΕΝΙΚΟΝ ΕΠΙΤΕΛΕΙΟΝ ΣΤΡΑΤΟΥ, *Ο ελληνικός στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913, Τόμος Α΄, Παράρτημα*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Εν Αθήναις 1932.
- ΓΕΝΙΚΟΝ ΕΠΙΤΕΛΕΙΟΝ ΣΤΡΑΤΟΥ, *Ο ελληνικός στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913, Τόμος Β΄, Επιχειρήσεις εν Ηπείρῳ*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Εν Αθήναις 1932.
- ΓΕΝΙΚΟΝ ΕΠΙΤΕΛΕΙΟΝ ΣΤΡΑΤΟΥ, *Ο ελληνικός στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913, Τόμος Β΄, Παράρτημα*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Εν Αθήναις 1932.
- ΓΕΝΙΚΟΝ ΕΠΙΤΕΛΕΙΟΝ ΣΤΡΑΤΟΥ, *Ο ελληνικός στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913, Τόμος Γ΄, Παράρτημα*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Εν Αθήναις 1932.
- ΓΕΝΙΚΟΝ ΕΠΙΤΕΛΕΙΟΝ ΣΤΡΑΤΟΥ, *Ο ελληνικός στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913, Τόμος Γ΄, Παράρτημα 2^ο*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Εν Αθήναις 1935.

- ΓΕΡΜΑΝΟΣ ΣΑΡΔΕΩΝ & ΠΙΣΙΔΙΑΣ, *Συμβολή εις τους πατριαρχικούς καταλόγους Κωνσταντινουπόλεως από της Αλώσεως και εξής*, Κωνσταντινούπολη 1938.
- Η. Π. ΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Η πολιτική της Γαλλίας κατά τας εν Θεσσαλία, Ηπείρω και Μακεδονία και Κρήτη επαναστάσεις του 1877-1878*, Αθήναι, χ.ο., 1969.
- Γ. Α. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία. Το χρονικό της Μικρασιατικής περιπέτειας 1919-1922», στο *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1770-2000*, Τόμος 6 «Η εθνική ολοκλήρωση (1909-1922). Από το κίνημα στο Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή», Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 83-94.
- Δ. ΓΟΝΗΣ, *Ανεπιτυχείς προσπάθειαι συμβιβασμού Βουλγαριστών και Πατριαρχικών εις Βοδενά (Έδεσσα)*, Αθήναι 1973 (ανάτυπον εκ της «Θεολογίας»).
- Δ. ΓΟΝΗΣ & Τ. ΚΑΡΑΝΤΖΑΛΗΣ, *Κώδιξ της αλληλογραφίας των Βοδενών Αγαθαγγέλων*, Έκδοση της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1975.
- Β. Κ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, *Εγνωσμένων Κοινωνικών Φρονημάτων. Κοινωνικές και άλλες όψεις του αντικομμουνισμού στη Μακεδονία του Εμφυλίου Πολέμου*, Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2005.
- Β. Κ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, «Ελληνική βαλκανιογνωσία, 1833-1913», στο ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ / ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ (εκδ.), *Ιστοριογραφία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002, Δ΄ Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας, Τόμος Α΄*, Επιμέλεια: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης – Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Αθήνα 2004, σελ. 237-257.
- Β. Κ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, «Η Μακεδονία των Ελλήνων: Από το Διαφωτισμό έως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο», στο ΙΔΡΥΜΑ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΑ, *Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις²*, Επιμέλεια: Ιωάννης Στεφανίδης, Βλάσης Βλασίδης, Ευάγγελος Κωφός, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2008, σελ. 185-210.
- Β. Κ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, «Μακεδονία 1830-1871. Από την Ελληνική Ανεξαρτησία στον Κριμαϊκό Πόλεμο», στο *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1770-2000*,

- Τόμος 4 «*Το ελληνικό κράτος, 1833-1871. Η εθνική εστία και ο Ελληνισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*», Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 309-326.
- Β. Κ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, «Μακεδονία 1871-1909. Από τη Βουλγαρική Εξαρχία στο κίνημα των Νεότουρκων», στο *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1770-2000*, Τόμος 5 «*Τα χρόνια της σταθερότητας, 1871-1909. Η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη του Ελληνισμού*», Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 261-284.
 - Β. Κ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, «Οι ελληνοβουλγαρικοί ανταγωνισμοί μέσα από τις ανταποκρίσεις του «Φάρου της Μακεδονίας» (φθινόπωρο 1885)», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΚΓ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1983, σελ. 148-171.
 - Β. Κ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, *Οι Σλαβόφωνοι της Μακεδονίας: Η πορεία της ενσωμάτωσης στο ελληνικό εθνικό κράτος, 1870-1940*, Θεσσαλονίκη 1994.
 - Β. Κ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, «Οι Σλαβόφωνοι της Μακεδονίας. Η πορεία της ενσωμάτωσης στο ελληνικό εθνικό κράτος, 1870-1940», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΚΘ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1993-1994, σελ. 209-236.
 - Β. Κ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ & ΑΣΤ. ΚΟΥΚΟΥΔΗΣ, «Από την Πίνδο έως τη Ροδόπη: Αναζητώντας τις εγκαταστάσεις και την ταυτότητα των Βλάχων», στο *Ιστορ*, Τόμος 10, 1997, σελ. 91-137.
 - D. DAKIN (μετάφραση στην ελληνική από την αγγλική γλώσσα: Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος), «Βρετανικές πηγές σχετικές με τον Μακεδονικόν Αγώνα (1901-1909)», στο *Μακεδονικά*, Τόμος Ε', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1961-1963, σελ. 305-318.
 - D. DAKIN, *Ο ελληνικός αγώνας στη Μακεδονία, 1897-1913*, Μετάφραση: Γ. Στεφανίδης-Ξ. Κοτζαγεώργη, Θεσσαλονίκη 1996 (¹1966).
 - R. DANKOFF, *An Ottoman Mentality. The World of Evliya Çelebi*, Brill, Leiden – Boston 2006.
 - Nadia DANOVA, *Ο ρόλος των ελληνικών γραμμάτων στις προσπάθειες εκσυγχρονισμού της βουλγαρικής κοινωνίας τον 19^ο αιώνα*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2008.
 - Nadja DANOVA, «Η εικόνα του «άλλου» στα Βαλκάνια», στο *ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, τεύχος 17, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, Δεκέμβριος 1992.

- R.H. DAVISON, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton 1963.
- R. H. DAVISON, "Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the 19th Century", στο *The American Historical Review*, Vol. 59, No. 4. (1954), σελ. 844-864.
- J. DENY- M. KUNT «λήμμα SANDJAK□» στο E.J. BRILL (εκδ.), *THE ENCYCLOPEDIA OF ISLAM*, τ. IX, Λάϊντεν 1997, σελ. 11-13.
- S. DERINGIL, *Η Καλά Προστατευόμενη Επικράτεια. Ιδεολογία και νομιμοποίηση της εξουσίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (1876-1909)*, Μετάφραση: Στέφανος Παπαγεωργίου, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2003.
- Γ. ΔΕΡΤΙΑΗΣ, «Οι Βρετανικές προξενικές εκθέσεις ως πηγή ελληνικής και συγκριτικής Ιστορίας», στο *ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, τεύχος 2, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, Δεκέμβριος 1984.
- Beitullah DESTANI, *Ethnic minorities in the Balkan States, 1860-1971*, 6 Volumes, Archive Editions, London 2003.
- R. DEVEREUX, *The first ottoman constitutional period. A study of the Midhat Constitution and Parliament*, Βαλτιμόρη 1963.
- Β. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ, *Η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπή*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1973.
- ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΠΙΝΑΚΟΘΗΚΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ (εκδ.), *Χαρτογραφώντας τη Μακεδονία 1870-1930*, Θεσσαλονίκη 2004.
- Άντα ΔΙΑΛΛΑ, *Η Ρωσία απέναντι στα Βαλκάνια. Ιδεολογία και πολιτική στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009.
- Λένα ΔΙΒΑΝΗ, *Ελλάδα και μειονότητες. Το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών⁴*, Καστανιώτης, Αθήνα 2000.
- ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΡΑΤΟΥ (Δ.Ι.Σ.), *A concise history of the participation of the Hellenic Army in the First World War*, Αθήνα 1999.
- ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΡΑΤΟΥ (Δ.Ι.Σ.), *Ο ελληνικός στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913*, Τόμος Α', *Επιχειρήσεις κατά των Τούρκων στη Μακεδονία και τα νησιά του Αιγαίου (Α' Βαλκανικός Πόλεμος)*, Αθήνα 1988.

- *Διπλωματικά έγγραφα, 1913-1917. Ελληνοσερβική συνθήκη συμμαχίας, εισβολή Γερμανοβουλγάρων εις Μακεδονίαν*, Εν Αθήναις, χ.ο., 1917.
- *Διπλωματικά έγγραφα, 1913-1917. Ελληνοσερβική συνθήκη συμμαχίας, εισβολή Γερμανοβουλγάρων εις Μακεδονίαν, συμπλήρωμα*, Εν Αθήναις, χ.ο., 1917.
- V. DJERİĆ, *Ethnographie des Slaves de Macédoine*, 1918.
- D. DJORDJEVIĆ, “Balkan versus European Enlightenment”, στο *East European Quarterly*, 9 (1975), 1975, σελ. 487-497.
- D. DJORDJEVIĆ, *Revolutions nationales des peuples balkaniques, 1804-1914*, Belgrade 1965.
- DOTATION CARNEGIE POUR LA PAIX INTERNATIONALE, *Enquête dans les Balkans. Rapport présenté aux directeurs de la Dotation par les membres de la Commission d'enquête*, Παρίσι 1914.
- Φ. ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ, *Ημερολόγιο. Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913*, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 1988.
- ÉD. DRIAULT, *Το Ανατολικό Ζήτημα. Από τις αρχές του έως τη Συνθήκη των Σεβρών*, Αθήνα 1997.
- N. N. DURNOVO, *Έχουσιν άραγε οι Βούλγαροι ιστορικά δικαιώματα εν Μακεδονία, Θράκη και Παλαιά Σερβία;*, Moscow: s. n., 1895.
- [ED.] «λήμμα MAH◻ALLE» στο E.J. BRILL (εκδ.), *THE ENCYCLOPEDIA OF ISLAM*, τ. V, Λάϊντεν 1986, σελ. 1222-1223.
- Georgia EGLEZOU, *The Greek Media in World War I and its Aftermath: The Athenian Press in the Asia Minor Crisis*, I. B. Tauris & Co Ltd., England 2009.
- ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος 2003*, Αθήνα 2004.
- ΕΚΔΟΣΙΣ ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΕΝΩΣΕΩΣ ΔΗΜΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως των Δήμων και Κοινοτήτων (Από της εφαρμογής του Νόμου ΔΝΖ' του έτους 1912)*, Τόμος 15 (Νομός Ημαθίας), Επιμέλεια Υπουργείου Εσωτερικών Διευθύνσεως Τοπικής Αυτοδιοικήσεως Τμήματος Δημοτικής και Κοινοτικής Διοικήσεως, Αθήνα, Ιανουάριος 1962.
- ΕΚΔΟΣΙΣ ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΕΝΩΣΕΩΣ ΔΗΜΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως των Δήμων και Κοινοτήτων*,

- Τόμος 37 (Νομός Πέλλης), Επιμέλεια Υπουργείου Εσωτερικών Διευθύνσεως Τοπικής Αυτοδιοικήσεως Τμήματος Δημοτικής και Κοινοτικής Διοικήσεως, Αθήνα, Ιούνιος 1962.
- ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ (εκδ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', Αθήνα 1977.
 - ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ (εκδ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', Αθήνα 1978.
 - ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ, ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Λεξικό των Δήμων/ Κοινοτήτων, Δημοτικών/ Κοινοτικών Διαμερισμάτων και οικισμών της Ελλάδος. Καταρτίστηκε με βάση την απογραφή πληθυσμού της 18^{ης} Μαρτίου 2001*, Αθήνα 2004.
 - ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ, ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Πραγματικός πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφή της 5 Απριλίου 1981. Κατά νομούς, επαρχίες, δήμους, κοινότητες και οικισμούς* (που κυρώθηκε με την 7908/Δ' 554/12-4-1982 κοινή απόφαση των Υπουργών Συντονισμού και Εσωτερικών), Αθήνα 1982.
 - ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ, ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Πραγματικός πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφή της 17^{ης} Μαρτίου 1991, Κατά νομούς, επαρχίες, δήμους, κοινότητες και οικισμούς* (κυρώθηκε με την 24197/Γ' 3812/ 24-11-1993 κοινή απόφαση των Υπουργών Εθνικής Οικονομίας και Εσωτερικών), Αθήνα 1994.
 - ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ, ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Πραγματικός πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφή της 18^{ης} Μαρτίου 2001. Κατά νομούς, δήμους, κοινότητες, δημοτικά/ κοινοτικά διαμερίσματα και οικισμούς* (κυρώθηκε με την 6821/Γ5-908/4-6-2002 κοινή απόφαση των Υπουργών Οικονομίας και Οικονομικών και Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης), Αθήνα 2003.
 - ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ, ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΕΝΤΡΩΣΗΣ, *Συγκρότηση της Πρωτοβάθμιας Τοπικής Αυτοδιοίκησης*, Τόμος Α', Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, Ιούνιος 1998.
 - E. ENGELHARDT, *La question macédonienne, état actuel, solution*, Paris 1906.

- Χ. ΕΞΕΡΤΖΟΓΛΟΥ, *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19^ο αιώνα. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 1861-1912*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1996.
- Χ. ΕΞΕΡΤΖΟΓΛΟΥ, «Κοινωνική ιεραρχία, ιδεολογία και εθνική ταυτότητα: Το νόημα της ίδρυσης της Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας «Αγαπάτε Αλλήλους»», στο *ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, Τεύχος 22, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, Ιούνιος 1995.
- ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ – ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΕΠΟΙΚΙΣΜΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ, *Κατάλογος των προσφυγικών συνοικισμών της Μακεδονίας με τας νέας ονομασίας*, Τυπογραφικά Καταστήματα «Εφημερίδος των Βαλκανίων», Θεσσαλονίκη 1928.
- ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ – ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ, *Πίναξ μετονομασιών προσφυγικών συνοικισμών Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1928.
- ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ (εκδ.), *Εποικιστικός χάρτης Μακεδονίας*, τυπ. Δ. Γκατένιου, Θεσσαλονίκη 1926.
- ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ (εκδ.), *Υγειονομικός χάρτης εποικισμού Μακεδονίας (Carte sanitaire de la colonization en Macédoine)*, Αθήναι, χ.ο., 1927.
- Ε. ERICKSON, *Ordered to Die. A History of the Ottoman Army in the First World War*, Greenwood 2001.
- Ε.Σ.Υ.Ε., *Χάρτης Νομού Πέλλης (1:200.000)*, Έκδοση 1963, αναθεωρήσεις 1972 και 1983, βάσει στοιχείων των απογραφών 1971 και 1981.
- ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΣΠΟΥΔΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ (ΙΔΡΥΤΗΣ: ΣΧΟΛΗ ΜΩΡΑΪΤΗ) (εκδ.), *Επιστημονική Ημερίδα: Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγονόμοι στην Ελλάδα (11 και 12 Απριλίου 1997)*, Αθήνα 1999.
- ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΣΠΟΥΔΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ (ΙΔΡΥΤΗΣ: ΣΧΟΛΗ ΜΩΡΑΪΤΗ) (εκδ.), *Επιστημονικό Συμπόσιο: Έθνος-Κράτος-Εθνικισμός (21-22 Ιανουαρίου 1994)*, Αθήνα 1995.
- Suraiya N. FAROQHÍ «λήμμα RA'ITYA» στο E.J. BRILL (εκδ.), *THE ENCYCLOPEDIA OF ISLAM*, τ. VIII, Λάιντεν 1995, σελ. 403-406.

- Suraiya N. FAROQHĪ, *Προσεγγίζοντας την Οθωμανική Ιστορία. Εισαγωγή στις πηγές*, Μετάφραση: Κώστας Ε. Καμπουρίδης, University Studio Press. Εκδόσεις Επιστημονικών Βιβλίων και Περιοδικών, Θεσσαλονίκη 2006.
- Suraiya N. FAROQHĪ, *The Ottoman Empire and the world around it*, I. B. Tauris, London – New York 2004.
- Suraiya N. FAROQHĪ – Kate FLEET – R. KASABA (ed.), *The Cambridge History of Turkey*, 4 Volumes, Cambridge University Press, Cambridge 2006.
- E. GELLNER, *Έθνη και εθνικισμός, συνοδεύεται από το κείμενο «Εθνικισμός και πολιτική στην Ανατολική Ευρώπη»*, Μετάφραση Δώρα Λαφαζάνη² (1^ο Οκτώβριος 1992), Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα.
- FR. GEORGEON, *Abdul Hamid*, Paris 2004 (Μια μεγάλη βιβλιογραφία).
- FR. GEORGEON & P. DUMONT (επίμ.), *Vivre dans l' Empire Ottoman: Sociabilités et relations intercommunautaires (XVIIIe-XXe siècles)*, Παρίσι 1997.
- G. GEORGIADIS-ARNAKIS, "The role of Religion in the Development of Balkan Nationalism", στο CH. & Barbara JELAVICH (επίμ.), *The Balkans in Transition*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1963, σελ. 115-144.
- J.-FR. GOSSIAUX, *Pouvoirs ethniques dans les Balkans*, Παρίσι 2002.
- R. W. GRAVES, *Sir. Storm Centres of the Near East; Personal Memories, 1879-1929*, London 1933.
- S. HANIOGLU, *Preparing for a Revolution. The Young Turks, 1902-1908*, Oxford 2001.
- S. HANIOGLU, *The Young Turks in Opposition*, Oxford 1995.
- P. HELMREICH, *From Paris to Sevres. The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920*, Ohio State University Press 1974.
- Ερατώ ΖΕΛΛΙΟΥ-ΜΑΣΤΟΡΟΚΩΣΤΑ, «Ανέκδοτα έγγραφα για το Μακεδονικό Αγώνα από τα αρχεία Σ. Γ. Αστεριάδη, Γ. Τσόντου», στο *Μακεδονικά*, Τόμος Λ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1995-1996, σελ. 81-112.
- Σοφία ΗΛΙΑΔΟΥ-ΤΑΧΟΥ, *Η εκπαίδευση στη Δυτική και Βόρεια Μακεδονία (1840-1914). Από τα Αρχεία των Μητροπόλεων Σερβίων-Κοζάνης, Σισανίου, Καστορίας, Μογλενών, Πελαγονίας, Πρεσπών και Αχριδών. Συμβολή στην ιστορία*

- της εκπαίδευσης του μείζονος Μακεδονικού χώρου, Εκδόσεις Ηρόδοτος, Αθήνα 2001.
- Σοφία ΗΛΙΑΔΟΥ-ΤΑΧΟΥ, *Η εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους στη Μακεδονία στο πλαίσιο του Μακεδονικού Ζητήματος. Το παράδειγμα της Δυτικής Μακεδονίας*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2006.
 - Σοφία ΗΛΙΑΔΟΥ-ΤΑΧΟΥ, «Η ίδρυση του Φιλολογικού Συλλόγου Φλωρίνης «Αριστοτέλης» στη Φλώρινα την περίοδο της Κατοχής», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΛΣΤ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2007, σελ. 207-224.
 - Σοφία ΗΛΙΑΔΟΥ-ΤΑΧΟΥ, «Περιγραφή του Αρχείου της Μητροπόλεως Μογλενών», στο *Αριστοτέλης*, έτος 33 / τεύχος 197-198.
 - Σοφία ΗΛΙΑΔΟΥ-ΤΑΧΟΥ, «Το ελληνικό κράτος και ο σχολικός θεσμός στον υπόδουλο Ελληνισμό. Απόπειρα δημιουργίας νέου θεσμικού πλαισίου μέσα από τη νομιμοποίηση του θεσμού της σχολικής επιθεώρησης στη Μακεδονία το 1907», στο *Μακεδονικά*, Τόμος Λ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1995-1996, σελ. 291-311.
 - E. J. HOBBSBAM, *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, Μετάφραση Χρυσ. Νάντρης, Ινστιτούτο του βιβλίου Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994.
 - R. HUBER, *Empire Ottoman, division administrative, dressé d' après le Salnamé de 1899 / 1317*, S. I. S. N., 1908.
 - X. A. ΘΕΟΔΟΥΛΟΥ, *Greece and the Entente (August the 1st of 1914-September 25th of 1916)*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών – Ίδρυμα Μελετών της Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1971.
 - ΙΔΡΥΜΑ ΜΕΛΕΤΩΝ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΥ ΤΟΥ ΑΙΜΟΥ, *Η Βουλγαρική Κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη, 1941-1944*, επιμ. Ξανθίππη Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2002.
 - ΙΔΡΥΜΑ ΜΕΛΕΤΩΝ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΥ ΤΟΥ ΑΙΜΟΥ (INSTITUTE FOR BALKAN STUDIES), *Ο Μακεδονικός Αγώνας: Απομνημονεύματα Π. Αργυρόπουλου, Ζ. Ζάννα, Κ. Μαζαράκη-Αινιάνος, Α. Σουλιώτη-Νικολαΐδη, Ναούμ Σπανού, Β. Σταυρόπουλου*, Θεσσαλονίκη 1984.

- ΙΔΡΥΜΑ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΑ (Θεσσαλονίκη), *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια: Μνήμη και ενσωμάτωση*, Επιμέλεια: Βασίλης Κ. Γούναρης, Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2004.
- Η. İNALCİK, “Application of the Tanzimat and its Social Effects”, στο *Archivum Ottomanicum* V, 1973, σελ. 97-128.
- Η. İNALCİK «λήμμα ĆİFTLİK» στο E.J. BRILL (εκδ.), *THE ENCYCLOPEDIA OF ISLAM*, τ. II, Λάϊντεν 1965, σελ. 32-33.
- Η. İNALCİK «λήμμα EYĀLET» στο E.J. BRILL (εκδ.), *THE ENCYCLOPEDIA OF ISLAM*, τ. II, Λάϊντεν 1965, σελ. 721-724.
- Η. İNALCİK, “The Turkish impact on the development of Modern Europe”, στο έργο του ιδίου: *The Ottoman Empire: Conquest, organization and economy*, Variorum Reprints, London.
- Η. İNALCİK & Ο. OKYAR, *Social and Economic History of Turkey (1071-1920)*, Ankara 1980.
- Χ. ΙΝΑΛΤΖΙΚ, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική εποχή 1300-1600*, Μετάφραση: Μιχάλης Κοκολάκης, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995.
- Χ. Π. ΙΝΤΟΣ, «Κέντρα οργάνωσης, δράσης και αντίστασης των Ελλήνων στον Ν. Κιλκίς κατά την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα», στο ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ (εκδ.), *Επιστημονικό Συνέδριο: Μακεδονικός Αγών. 100 χρόνια από το θάνατο του Παύλου Μελά, 12-13 Νοεμβρίου 2004*, Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 177-192.
- Αδελαΐς ΙΣΜΥΡΛΙΑΔΟΥ, «Η εγκατάσταση και ενσωμάτωση των Μικρασιατών προσφύγων στην Έδεσσα. Μια πρώτη προσέγγιση», στο Γ. ΚΙΟΥΤΟΥΣΚΑΣ (επίμ.), *Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου: Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός, Έδεσσα, 4-6 Δεκεμβρίου 1992*, Δήμος Έδεσσας – τυπ. Στέφανος Βαγουρδής, Έδεσσα 1995, σελ. 349-354.
- CH. ISSAWI (εκδ.), *The Economic History of Turkey*, Σικάγο 1980.
- J. IVANOFF, *La Question Macédonienne au point de vue historique, ethnographique et statistique. Avec deux cartes en couleurs*, Paris 1920.

- J. IVANOFF, *Les Bulgares devant le Congrès de la Paix. Documents historiques, ethnographiques et diplomatiques. Avec quatre cartes en couleurs*, 2me edition augmentée, Paul Haupt – Librairie Académique, Berne 1919.
- Γεωργία ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ-ΜΠΙΤΣΙΑΔΟΥ, «Άγνωστες ιστορικές ειδήσεις για τη Μακεδονία από τις αμερικανικές προξενικές εκθέσεις της Θεσσαλονίκης (1832-1840)», στο *Μακεδονικά*, Τόμος Κ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1980, σελ. 343-367.
- W. JACOB, *Die Makedonische Frage*, Berlin 1931.
- S. JEKOUBOV APTIEV, *Das Deutsche Reich und die Mazedonische Frage, 1908-1918*, Μόναχο 1985.
- Barbara JELAVICH, *A century of Russian Foreign Policy 1814-1914*, New York 1964.
- CH. & Barbara JELAVICH, *The establishment of the Balkan National States, 1804-1920*² (1977), University of Washington Press, Seattle – London 2000.
- N. KAZAZHIS, *Η Μακεδονία και τα ελληνικά δίκαια. Δέκα Διαλέξεις*, Αθήναι 1903.
- Δ. ΚΑΚΚΑΒΟΣ, *Η Μακεδονία κατά την τελευταίαν τεσσαρακονταετίαν και τα εθνικά ημών δίκαια*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1946.
- GY. KÁLDY NAGY «λήμμα K□□AD□Ā'» στο E.J. BRILL (εκδ.), *THE ENCYCLOPEDIA OF ISLAM*, τ. IV, Λάϊντεν 1978, σελ. 364-365.
- Μ. Α. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, *Ο ελληνικός στρατός κατά τους βαλκανικούς πολέμους του 1912-1913: Επιχειρήσεις εν Μακεδονία*, Εθνικό Τυπογραφείο, Εν Αθήναις 1939.
- V. KĀNČOV, *Makedonija: Etnografija i statistika*, Sofia 1900 (ανατύπωση 1996).
- Έφη KANNER, «Η ύλη του περιοδικού του Εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου: Μία βάση δεδομένων», στο *ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, Τεύχος 48, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, Ιούνιος 2008, σελ. 194-200.
- *Κανονισμός του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Βοδενών*, τυπ. Αφοί Περρή, εν Αθήναις 1873.

- Σ. ΚΑΡΑΒΑΣ, «Για τη Μακεδονία στις αρχές του αιώνα: μαρτυρίες Ελλήνων απεσταλμένων», στο *ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, Τόμος 14^{ος}, τεύχος 27, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, Δεκέμβριος 1997, σελ. 323-334.
- Σ. ΚΑΡΑΒΑΣ, «Η Μεγάλη Βουλγαρία και η μικρά ιδέα εν έτει 1878», στο *ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, Τόμος 23^{ος}, Τεύχος 44, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, Ιούνιος 2006, σελ. 3-42.
- Σ. ΚΑΡΑΒΑΣ, «Οι εθνογραφικές περιπέτειες του «Ελληνισμού» (1876-1878)», στο *ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, Τόμοι 19^{ος} και 20ός, τεύχη 36 και 38, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα Ιούνιος 2002 και Ιούνιος 2003, σελ. 23-74 (για την περίοδο 1876-1877) και 49-112 (για την περίοδο 1877-1878) αντίστοιχα.
- Σ. ΚΑΡΑΒΑΣ, «Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και οι εθνικές διεκδικήσεις (1877-1885)», στο ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ / ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ (εκδ.), *Ιστοριογραφία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002, Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας, Τόμος Α'*, Επιμέλεια: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης – Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Αθήνα 2004, σελ. 149-169.
- Σ. ΚΑΡΑΒΑΣ, «Περί κοινότητας ελληνικής εν Κιλκίς, 1901», *Αρχαιοτάξιο*, Τεύχος 4, Μάιος 2002, σελ. 6-32.
- Σ. ΚΑΡΑΒΑΣ, «Το παλίμνηστο των αναμνήσεων του καπετάν Ακρίτα», στο *ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, Τόμος 16^{ος}, τεύχος 31, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα Δεκέμβριος 1999, σελ. 291-330.
- Αλέκα ΚΑΡΑΔΗΜΟΥ-ΓΕΡΟΛΥΜΠΟΥ, *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Θεσσαλονίκη και Βορειοελλαδικές πόλεις στο τέλος του 19^{ου} αιώνα*², University Studio Press. Εκδόσεις Επιστημονικών Βιβλίων και Περιοδικών, Θεσσαλονίκη 2004.
- ΑΘ. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, «Εκ της Νεότερας Εκκλησιαστικής Ιστορίας της Εδέσσης», στο Γ. ΚΙΟΥΤΟΥΣΚΑΣ (επίμ.), *Πρακτικά Α' Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου: Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός, Έδεσσα, 4-6 Δεκεμβρίου 1992*, Δήμος Έδεσσας – τυπ. Στέφανος Βαγουρδής, Έδεσσα 1995, σελ. 263-268.
- ΑΘ. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, «Περάσματα και οδηγοί του Μακεδονικού Αγώνος», στο ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ (εκδ.), *Επιστημονικό Συνέδριο:*

- Μακεδονικός Αγών. 100 χρόνια από το θάνατο του Παύλου Μελά, 12-13 Νοεμβρίου 2004*, Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 153-166.
- ΑΘ. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, ΑΝΤ. Δ. ΣΑΤΡΑΖΑΝΗΣ, *Πρακτικά του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου της Έδεσσας (1872-1874)*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1991.
 - Αναστασία ΚΑΡΑΚΑΣΙΔΟΥ, *Μακεδονικές ιστορίες και πάθη, 1870-1990*, Μετάφραση: Ελένη Αστερίου, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 2000.
 - Anastasia KARAKASIDOU, "Politicizing Culture: Negating Ethnic Identity in Greek Macedonia", στο *Journal of Modern Greek Studies*, Vol. 11, 1993, σελ. 1-21.
 - Anastasia KARAKASIDOU, "Women of the Family, Women of the Nation: National Enculturation Among Slavic Speakers in Northwestern Greece", στο *Women's Studies International Forum*, Vol. 19, 1996, σελ. 99-109.
 - Περσεφόνη ΚΑΡΑΜΠΑΤΗ, *Αγώνας και διλήμματα. Η Μακεδονία του Παύλου Μελά μέσα από τα σημειωματάριά του*, Εκδόσεις Ερώδιος, Θεσσαλονίκη 2005.
 - Φ. ΚΑΡΑΜΠΙΟΤ, «Σλαβομακεδόνες και Κράτος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο *Ίστωρ*, τ. 10, Αθήνα 1997, σελ. 12.
 - Χ. ΚΑΡΑΧΡΗΣΤΟΣ, *Ψυχολογική εξέταση του προβλήματος των ξενοφώνων*, Αθήνα 1923.
 - K.H. KARPAT, *An Inquiry into the Social Foundations of Nationalism in the Ottoman State: from Social Estates to Classes, from Millets to Nations*, Princeton University Press, Πρίνστον 1973.
 - K.H. KARPAT, *Ottoman population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press, Madison 1985.
 - K.H. KARPAT, "Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893" στο *International Journal of Middle East Studies*, 9 (1978), σελ. 237-274.
 - K. H. KARPAT, *Studies on Ottoman Social and Political History. Selected Articles and Essays*, Brill – Leiden, Boston, Köln 2002.
 - R. KASABA, *The Ottoman Empire and the World Economy*, Albany 1988.
 - Ν. Σ. ΚΑΣΤΡΙΝΟΣ, *Η προδομένη συνθήκη της Ελλάδας των δύο ηπείρων και πέντε θαλασσών*, τυπ. εφήμ. «Μακεδονία», Θεσσαλονίκη 1975.

- Κ. ΚΑΤΣΑΝΟΣ, «Η Μακεδονία των Σέρβων, 1870-1941: Από την Παλαιά στη Νότια Σερβία», στο ΙΔΡΥΜΑ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΑ, *Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*², Επιμέλεια: Ιωάννης Στεφανίδης, Βλάσης Βλασίδης, Ευάγγελος Κωφός, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2008, σελ. 211-238.
- Ρωξάνη ΚΑΥΤΑΝΤΖΟΓΛΟΥ (επιμέλεια, εισαγωγή, μετάφραση), *Οικογένειες του παρελθόντος. Μορφές οικιακής οργάνωσης στην Ευρώπη και τα Βαλκάνια*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996.
- Σ. Ν. ΚΕΚΡΙΔΗΣ, «Ανέκδοτες επιστολές του Ιωάννη Κωνσταντινίδη στον Στέφανο Δραγούμη», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΛΒ΄, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1999-2000, σελ. 39-57.
- ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΝΩΣΗ ΔΗΜΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ ΕΛΛΑΔΑΣ (Κ.Ε.Δ.Κ.Ε.)-ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ (Ε.Ε.Τ.Α.Α.), *Λεξικό Διοικητικών Μεταβολών των Δήμων και Κοινοτήτων (1912-2001)*, Τόμοι Α΄ (α-κ) και Β΄ (λ-ω), Αθήνα 2002.
- ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΩΝ ΟΜΑΔΩΝ (φορέας), *Γλωσσική ετερότητα στην Ελλάδα. Οι γλώσσες της μειονότητας της Δυτικής Θράκης (τούρκικα-πομάκικα): Τα βλάχικα: Οι σλαβικές διάλεκτοι της Μακεδονίας: Τα αρβανίτικα*, Επιμέλεια: Λεωνίδας Εμπειρίκος, Αλεξάνδρα Δ. Ιωαννίδου, Ελένη Καραντζόλα κ.ά., Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001.
- Α. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Τι είναι οι Κουτσόβλαχοι*, (α΄ έκδοση 1939), Προλεγόμενα: Χ. Παπαστάθης – Ν. Κατσάνης, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000.
- Ρ. Μ. ΚΙΤΡΟΜΙΛΙΔΗΣ, “Balkan Mentality: History, Legends, Imagination, Nations and Nationalism”, στο *Balkan Studies*, 2/2: 1996, σελ. 163-191.
- Ρ. Μ. ΚΙΤΡΟΜΙΛΙΔΗΣ (επίμ.), *Eleftherios Venizelos. The Trials of Statemanship*, Εδιμβούργο 2006.
- Π. Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, «Η ιδέα του έθνους και της εθνικής κοινότητας στην ελληνική ιστοριογραφία», στο ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ / ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ (εκδ.), *Ιστοριογραφία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002, Δ΄ Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας, Τόμος Α΄*,

- Επιμέλεια: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης – Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Αθήνα 2004, σελ. 37-52.
- Π. Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, ««Νοερές κοινότητες» και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια», στο Θ. ΒΕΡΕΜΗΣ (εισαγωγή-επιμέλεια), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, μετάφραση Γιάννης Στεφανίδης, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1999, σελ. 53-131.
 - ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ (εκδ.), *Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Τροχαλία, Αθήνα 1997.
 - Ι. ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, *Λεηλασία φρονημάτων 1. Το Μακεδονικό Ζήτημα στην κατεχόμενη Δυτική Μακεδονία 1941-1944*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1996.
 - Ι. ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, *Λεηλασία φρονημάτων 2. Το Μακεδονικό Ζήτημα στην περίοδο του εμφυλίου πολέμου 1945-1949 στη Δυτική Μακεδονία*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1995.
 - Ι. ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ & Ι. ΧΑΣΙΩΤΗΣ, *Η Νεότερη και Σύγχρονη Μακεδονία, Τόμος 1: Ιστορία, κοινωνία, οικονομία, πολιτισμός: Η Μακεδονία κατά την Τουρκοκρατία*, Επιμέλεια: Ιωάννης Κολιόπουλος, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1990.
 - Ι. ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ & Ι. ΧΑΣΙΩΤΗΣ, *Η Νεότερη και Σύγχρονη Μακεδονία, Τόμος 2: Ιστορία, κοινωνία, οικονομία, πολιτισμός: Η Μακεδονία από την απελευθέρωση ως τις μέρες μας*, Επιμέλεια: Ιωάννης Κολιόπουλος, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1990.
 - Β. Κ. ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗΣ, *Μελέτη περί εξελληνισμού των ξένων τοπωνυμίων της Μακεδονίας, μετά τινων παρατηρήσεων επί της διοικητικής διαιρέσεως του ελληνικού κράτους*, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1925.
 - Α. Μ. ΚΟΛΤΣΙΔΑΣ, «Η σημερινή κατάσταση της κουτσοβλαχικής γλώσσας στον ελλαδικό χώρο (ιστορική, εθνολογική, κοινωνική και γλωσσολογική διάσταση)», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΛΑ΄, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1997-1998, σελ. 185-211.
 - Α. Μ. ΚΟΛΤΣΙΔΑΣ, *Ιδεολογική συγκρότηση και εκπαιδευτική οργάνωση των Ελληνοβλάχων στο Βαλκανικό χώρο 1850-1913. Η εθνική και κοινωνική διάσταση*, Θεσσαλονίκη 1994.

- Α. Μ. ΚΟΛΤΣΙΔΑΣ, *Οι Κουτσόβλαχοι. Εθνολογική και λαογραφική μελέτη, Τόμος Α΄*, Θεσσαλονίκη 1976.
- Π. ΚΟΝΟΡΤΑΣ, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Βεράτια για τους Προκαθήμενους της Μεγάλης Εκκλησίας (17^{ος}- αρχές 20ού αιώνα)*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998.
- Έλσα ΚΟΝΤΟΓΕΩΡΓΗ, «Αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία 1923-1930», στο *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 9, Αθήνα 1992, σελ. 47.
- Έλσα ΚΟΝΤΟΓΕΩΡΓΗ, «Η αποκατάσταση, 1922-1930», στο *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1770-2000*, Τόμος 7 «Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940. Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου», Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 101-118.
- Ελισάβετ ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗ, «Σλαβόφωνοι και πρόσφυγες. Κοινωνικές και εθνολογικές πλευρές του Μακεδονικού Ζητήματος κατά τη μεσοπολεμική περίοδο», στο *Βαλκανικά Σύμμεικτα* (10), 1998, σελ. 199-224.
- Μαρία ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ, «Η χρήση της Ορθοδοξίας ως μέσου διαμόρφωσης της ελληνικής ταυτότητας στη Μακεδονία στις αρχές του 20ού αιώνα», στο ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΣΠΟΥΔΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ (ΙΔΡΥΤΗΣ: ΣΧΟΛΗ ΜΩΡΑΪΤΗ) (εκδ.), *Επιστημονική Ημερίδα: Ορθοδοξία, Έθνος και Ιδεολογία* (7 Σεπτεμβρίου 2005), Αθήνα 2007, σελ. 145-152.
- Γ. ΚΟΥΜΑΡΙΔΗΣ, *Ώψεις της Κατοχής και της Αντίστασης στη Δυτική Μακεδονία: Η περίπτωση του SNOF* (αδημοσίευτη πτυχιακή εργασία), Βόλος 2002.
- Α. KRAINOWSKY, *La question de Macédoine et la diplomatie européenne*, Paris 1938.
- Κ. KRATCHOUNOV, *La politique extérieure de la Bulgarie 1880-1920*, Σόφια 1932.
- Κ. KREISER «λήμμα SĀL-NĀME» στο E.J. BRILL (εκδ.), *THE ENCYCLOPEDIA OF ISLAM*, τ. VIII, Λάιντεν 1995, σελ. 898.

- E. KRÜGER, *Die Siedlungs namen Griechisch-Makedoniens nach amtlichen Verzeichnissen und Kartenwerken*, εκδ. Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1984.
- Ελένη ΚΥΡΑΜΑΡΓΙΟΥ, *Οι μετονομασίες των οικισμών της Μακεδονίας, 1913-1940: ένας πίνακας*, Μυτιλήνη 2003 (αδημοσίευτη πτυχιακή εργασία - δακτυλογραφημένο αντίτυπο).
- Σ. Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Οδηγίαί διά την μετονομασίαν κοινοτήτων και οικισμών εχόντων τουρκικόν ή σλαβικόν όνομα*, Εν Αθήναις 1926.
- Σ. Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Σύντομος επισκόπησις του Μακεδονικού Αγώνος*, Θεσσαλονίκη 1926.
- S. P. KYRIAKIDES, *The northern ethnological boundaries of hellenisme*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών – Ίδρυμα Μελετών της Χερσονήσου του Αίμου, Thesaloniki 1955.
- Γ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, *Έκθεσις των κατά το έτος 1890-91 πεπραγμένων προς το επί των εκκλησιαστικών και της δημόσιας εκπαιδεύσεως υπουργείον*, Εθνικό Τυπογραφείο, Εν Αθήναις 1891.
- Γ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, *Έκθεσις των κατά το έτος 1895-96 πεπραγμένων προς το επί των εκκλησιαστικών και της δημόσιας εκπαιδεύσεως υπουργείον*, Εθνικό Τυπογραφείο, Εν Αθήναις 1896.
- Κ. ΚΩΣΤΗΣ, «Κοινότητες, εκκλησία και μιλλέτ στις «ελληνικές» περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά την περίοδο των Μεταρρυθμίσεων», στο *Μνήμων*, 13, 1991, σελ. 57-75.
- Τ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Ετερογλωσσία και αφομοιωτικοί σχεδιασμοί: η περίπτωση της ελληνικής Μακεδονίας μετά την απελευθέρωση (1912-1913)», στο *ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, Τόμος 19^{ος}, τεύχος 36, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, Ιούνιος 2002, σελ. 75-128.
- Τ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Η απαγορευμένη γλώσσα. Κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία³*, Μαύρη Λίστα, Αθήνα 2002.
- Τ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Ο εμφύλιος Μακεδονικός Αγώνας (1904-1908): Εκδοχές του κρατικού μονοπωλίου της συλλογικής μνήμης», στο *ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, Τόμος 23^{ος}, τεύχος 45, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, Δεκέμβριος 2006, σελ. 393-432.

- Τ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πόλεμος και εθνοκάθαρση. Η ξεχασμένη πλευρά μιας δεκαετούς εθνικής εξόρμησης (1912-1922)*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007.
- Τ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Το όνομα του άλλου. Από τους Ελληνοβούλγαρους στους ντόπιους Μακεδόνες», στο ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΣΠΟΥΔΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ (ΙΔΡΥΤΗΣ: ΣΧΟΛΗ ΜΩΡΑΪΤΗ) (εκδ.), *Επιστημονικό Συμπόσιο: Μειονότητες στην Ελλάδα (7-9 Νοεμβρίου 2002)*, Αθήνα 2002, σελ. 367-405.
- Ε. ΚΩΦΟΣ, «Εθνική κληρονομιά και εθνική ταυτότητα στη Μακεδονία του 19^{ου} και του 20ού αιώνα», στο Θ. ΒΕΡΕΜΗΣ (εισαγωγή-επιμέλεια), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, μετάφραση Γιάννης Στεφανίδης, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1999, σελ. 199-269.
- Ε. ΚΩΦΟΣ, «Ελληνικό Κράτος και Μακεδονικές Ταυτότητες (1950-2005)», στο ΙΔΡΥΜΑ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΑ, *Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*², Επιμέλεια: Ιωάννης Στεφανίδης, Βλάσης Βλασίδης, Ευάγγελος Κωφός, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2008, σελ. 355-418.
- Ε. ΚΩΦΟΣ, *Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα 1875-1881. Από τις επαναστάσεις Βοσνίας-Ερζεγοβίνης στην ενσωμάτωση της Θεσσαλίας*, Μετάφραση-Επιμέλεια: Lexicon. Χορηγία: Αλεξάνδρα Κανελλοπούλου, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2001.
- Ε. ΚΩΦΟΣ, *Η Μακεδονία στη γιουγκοσλαβική ιστοριογραφία*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1974.
- Ε. ΚΩΦΟΣ, «Ιδεολογικές αφετηρίες του Σλαβομακεδονισμού. Επιπτώσεις στη σύγχρονη μορφή του Μακεδονικού», στο *Μνημοσύνη*, τ. 11, Θεσσαλονίκη 1988-1990, σελ. 426-440.
- Ε. ΚΩΦΟΣ, «Μακεδονία», στο ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ (εκδ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Αθήνα 1977, σελ. 378-387.
- S. P. LADAS, *The exchange of minorities Bulgaria, Greece and Turkey*, The MacMillan Company, New York 1932.
- Βασιλική ΛΑΖΟΥ, «Εδαφικός κατακερματισμός. Η Κατοχή της Ελλάδας από τις Δυνάμεις του Άξονα», στο *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1770-2000*, Τόμος 8 «Η εμπόλεμη Ελλάδα (1940-1949). Αλβανικό έπος, Κατοχή και Αντίσταση, Εμφύλιος», Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 33-48.

- X. Ε. ΛΑΜΠΡΙΝΟΣ, «Πότε εκτίσθη το Ελληνικό Γενικό Προξενείο Θεσσαλονίκης», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΙΘ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1979, σελ. 401-408.
- Nadine LANGE-AKHUND, *The Macedonian Question, 1903-1908 from Western Sources*, Boulder, East European Monographs, 1998.
- Β. ΛΑΟΥΡΔΑΣ, *Το Ελληνικόν Γενικόν Προξενείον Θεσσαλονίκης, 1903-1908*, Θεσσαλονίκη, χ.ο., 1961.
- L. LAPE, *Pismata na Goce Delcev*, Σκόπια 1951.
- Μ. ΛΑΣΚΑΡΙΣ, *Το Ανατολικόν Ζήτημα, 1800-1923*, Θεσσαλονίκη 1948.
- Π. ΛΕΚΚΑΣ, *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*², Εκδόσεις Κατάρτι, Αθήνα 1996.
- Chélo LÉPIDE, *La Macédoine indivisible devant le Congrès de la Paix*, Laussane 1918.
- Β. LEWIS, *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας*, Τόμος 1 «Τα στάδια της ανάδυσης», Μετάφραση Π. Κωνσταντέας, Επιμέλεια- Μετάφραση-Σχολιασμός Στέφανος Παπαγεωργίου, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2001.
- ΕΥ. ΛΙΒΙΕΡΑΤΟΣ, «Η χαρτογραφική ταξιθέτηση του τοπωνυμίου «Μακεδονία»», στο ΙΔΡΥΜΑ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΑ, *Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*², Επιμέλεια: Ιωάννης Στεφανίδης, Βλάσης Βλασίδης, Ευάγγελος Κωφός, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2008, σελ. 17-47.
- Χ. ΛΙΘΟΞΟΟΥ, «Η μητρική γλώσσα των κατοίκων του ελληνικού τμήματος της Μακεδονίας πριν και μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών», στο *Θέσις*, Θεσσαλονίκη 1997, σελ. 38.
- *Loi des vilayets de la Turquie d' Europe (Roumélie)*, Typographie et Lithographie Centrales, Constantinople 1880.
- A. MACFIE, *Atatürk*, London 1994.
- Ι. Κ. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ-ΑΙΝΙΑΝ, *Ο Μακεδονικός Αγώνας. Με ένα χάρτη των σχολείων της Μακεδονίας και εικόνες εκτός κειμένου*, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 1993.

- S. MAKEDONSKI, “Exarchat Bulgare et l’ enseignement scolaire en Macédoine, 1870-1912”, στο *Études Balkaniques*, 1 (1971), σελ. 104-119.
- Β. Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Εκκλησιαστική και θρησκευτική ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας: διαφορές, ιδιαιτερότητες και προβλήματα ανάπτυξης», στο ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ / ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ (εκδ.), *Ιστοριογραφία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002, Δ΄ Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας, Τόμος Β΄*, Επιμέλεια: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης – Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Αθήνα 2004, σελ. 587-620.
- Α. MANGO, *Atatürk*, London 1999.
- Γ. Α. ΜΑΡΑΒΕΛΕΑΣ, *Πάυλος Μελάς*, Θεσσαλονίκη 1959.
- Γ. ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ, «Η εμπόλεμη Ελλάδα. Βαλκανικοί Πόλεμοι, Μακεδονικό μέτωπο, Ουκρανία», στο *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1770-2000*, Τόμος 6 «*Η εθνική ολοκλήρωση (1909-1922). Από το κίνημα στο Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή*», Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 63-82.
- Γ. ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ, *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου, 1946-1949*, 2 Τόμοι, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2001.
- Γ. ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ, «Ο πόλεμος του 1940-1941. Ιταλική επίθεση και γερμανική εισβολή», στο *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1770-2000*, Τόμος 8 «*Η εμπόλεμη Ελλάδα (1940-1949). Αλβανικό έπος, Κατοχή και Αντίσταση, Εμφύλιος*», Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 9-32.
- Zina MARKOVA, *Bălgarskata Ekzarhija, 1870-1879*, Bălgarskata Akademija na Naukite, Σόφια 1989.
- Zina MARKOVA, *Bălgarskoto cърkovno-nacionalno dviženie do Krimskata Voina*, Bălgarska Akademija na Naukite –Institut za Istorija, Sofija 1976.
- Π. ΜΑΤΑΛΑΣ, *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «ελλαδικό» στο βουλγαρικό σχίσμα²*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003.
- D. MAVRIDOU-LOUKIDOU, I. PAPADRIANOS & D. DARVARIS, *Sa contribution à l’ evolution littéraire bulgare, A’ Ελληνοβουλγαρικό Συμπόσιο: «Πνευματικές και πολιτιστικές σχέσεις Ελλήνων και Βουλγάρων από τα μέσα του*

- ΙΕ΄ έως τα μέσα του ΙΘ΄ αιώνα», 22-25 Σεπτεμβρίου 1978, Θεσσαλονίκη 1980, (ανάτυπο από το Ίδρυμα Μελετών της Χερσονήσου του Αίμου).*
- Ε. ΜΑΥΡΟΥΔΗΣ, «Μακεδονία και ο ακήρυκτος πόλεμος του ελληνικού στρατού 1904-1908», στο ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ (εκδ.), *Επιστημονικό Συνέδριο: Μακεδονικός Αγών. 100 χρόνια από το θάνατο του Παύλου Μελά, 12-13 Νοεμβρίου 2004*, Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 59-66.
 - Justin MC. CARTHY, *Population History of the Middle East and the Balkans*, Κωνσταντινούπολη 2002.
 - T. A. MEININGER, *Ignatiev and the Establishment of the Bulgarian Exarchate, 1864-1872. A Study in personal diplomacy*, Madison 1970.
 - Ναταλία Π. ΜΕΛΑ, *Παύλος Μελάς, Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων*, Αθήναι 1964.
 - Σ. ΜΕΛΑΣ, *Οι πόλεμοι του 1912-1913. Μακεδονία, Ήπειρος, Αιγαίον, ο πόλεμος της διπλωματίας*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Βλάσση, Αθήνα 1990.
 - Α. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ, *Οδοιπορικά Μακεδονίας, Ηπείρου και Θεσσαλίας, κατά τον Emile Isambert*, τυπ. έκδ. «Ελληνικής Ανεξαρτησίας», Σ. Κ. Βλαστός, Εν Αθήναις 1878.
 - Π. ΜΗΛΙΩΤΗΣ, *Η εν Νεϋγύ Σύμβασις της Ελληνοβουλγαρικής Μεταναστεύσεως της 14/27 Νοεμβρίου 1919 και η εφαρμογή αυτής*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών – Ίδρυμα Μελετών της Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1962.
 - I. MICHAILIDIS, “Minority Rights and educational problem in Greek Interwar Macedonia: the case of primer ‘Abecedar’”, στο *Journal of Modern Greek Studies*, 14/2, 1996.
 - I. MICHAILIDIS, “The war of statistics: Traditional recipes for the preparation of the macedonian salad”, στο *East European Quarterly* 32/1 (March 1998).
 - I. MICHAILIDIS, “Traditional friends and occasional Claimants: Serbian Claims in Macedonia Between the Wars”, στο *Balkan Studies*, 36/1: 1995, σελ. 103-116.
 - Γ. Ι. ΜΙΝΤΣΗΣ, *80 χρόνια ελεύθερη Έδεσσα, 1912-1992, σύγχρονη Ιστορία της πόλης και της περιοχής*, Δήμος Έδεσσας, Έδεσσα 1992.
 - Γ. Ι. ΜΙΝΤΣΗΣ, «Η ενσωμάτωση της Έδεσσας και της περιοχής της στον πολιτικό κορμό του νεοελληνικού κράτους μετά την απελευθέρωση του 1912»,

- στο Γ. ΚΙΟΥΤΟΥΣΚΑΣ (επίμ.), *Πρακτικά Α' Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου: Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός, Έδεσσα, 4-6 Δεκεμβρίου 1992*, Δήμος Έδεσσας – τυπ. Στέφανος Βαγουρδής, Έδεσσα 1995, σελ. 331-348.
- Γ. Ι. ΜΙΝΤΣΗΣ, «Η κατάληψη της Έδεσσας από τους Τούρκους (1389)», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΚΘ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1993-1994, σελ. 257-260.
 - Ι. Δ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, «Η καθημερινή ζωή των Μακεδονομάχων αγωνιστών», στο ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ (εκδ.), *Επιστημονικό Συνέδριο: Μακεδονικός Αγών. 100 χρόνια από το θάνατο του Παύλου Μελά, 12-13 Νοεμβρίου 2004*, Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 167-174.
 - Ι. Δ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, «Η Μακεδονία του 1930 μέσα από τις στατιστικές. Η περίπτωση των σλαβοφώνων», στο *ΙΕ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο. Πρακτικά Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας*, Θεσσαλονίκη 1995.
 - Ι. Δ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, *Μετακινήσεις σλαβόφωνων πληθυσμών (1912-1930). Ο πόλεμος των στατιστικών*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2003.
 - Ι. Δ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, «Ποια «Μακεδονία για τους Μακεδόνες»; Πολιτική και Ιστορία στη Γιουγκοσλαβική Μακεδονία», στο ΙΔΡΥΜΑ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΑ, *Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*², Επιμέλεια: Ιωάννης Στεφανίδης, Βλάσης Βλασίδης, Ευάγγελος Κωφός, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2008, σελ. 278-295.
 - Ι. Δ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, *Προβλήματα ενσωμάτωσης προσφύγων στον αγροτικό μακεδονικό χώρο: πρόσφυγες και γηγενείς. Όψεις του μικρασιατικού ζητήματος: ιστορική θεώρηση και προεκτάσεις* (διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 1992.
 - Ι. Δ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, «Ταυτότητες, διπλωματία, πολιτικοί και στρατιωτικοί συσχετισμοί: Η περίπτωση των Σλαβόφωνων στην Ελλάδα (1919-1949)», στο ΙΔΡΥΜΑ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΑ, *Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*², Επιμέλεια: Ιωάννης Στεφανίδης, Βλάσης Βλασίδης, Ευάγγελος Κωφός, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2008, σελ. 317-354.
 - Αικατερίνη ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Μακεδονία και Βαλκάνια. Ξενοφοβία και ανάπτυξη*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998.

- *Μορφολογικός χάρτης Μακεδονίας 1:360.000*, ca. 1960.
- Ν. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ «λήμμα Βιλαέτιον (το) και βιλαγέτιον» στο Π. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ (εκδ.), *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Τόμος Έβδομος, Έκδοσις δευτέρα, Ενημερωμένη διά συμπληρωμάτων, Εκδοτικός Οργανισμός «Ο Φοίνιξ» Ε.Π.Ε., Αθήνα χ.χ., σελ. 282.
- Ν. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ «λήμμα καζάς (ο)» στο Π. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ (εκδ.), *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Τόμος Δέκατος Τρίτος, Έκδοσις δευτέρα, ενημερωμένη διά συμπληρωμάτων, Εκδοτικός Οργανισμός «Ο Φοίνιξ» Ε.Π.Ε., Αθήνα χ.χ., σελ. 448.
- Ν. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ «λήμμα ναχιγές (ο) ή ναχιές» στο Π. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ (εκδ.), *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Τόμος Δέκατος Όγδοος, Έκδοσις δευτέρα, ενημερωμένη διά συμπληρωμάτων, Εκδοτικός Οργανισμός «Ο Φοίνιξ» Ε.Π.Ε., Αθήνα χ.χ., σελ. 132-133.
- Ν. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ «λήμμα σαντζάκ» στο Π. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ (εκδ.), *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Τόμος Εικοστός Πρώτος, «ΠΥΡΣΟΣ», Ανώνυμος Εταιρεία Εκδόσεων και Γραφικών Τεχνών, Αθήνα 1933, σελ. 534.
- ΜΟΥΣΣΕΙΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΑ (εκδ.), *Τα γεγονότα του 1903 στη Μακεδονία μέσα από την ευρωπαϊκή διπλωματική αλληλογραφία*, Εισαγωγή: Βασίλης Κ. Γούναρης, Επιμέλεια-σχολιασμός: Βασίλης Κ. Γούναρης, Άννα Α. Παναγιωτοπούλου, Άγγελος Α. Χοτζίδης, Θεσσαλονίκη, χ.ο., 1993.
- Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Οι Εκκλησίες του Νομού Πέλλης*, Ίδρυμα Μελετών της Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1989.
- Ευαγγελία ΜΠΑΛΤΑ, «Οι οθωμανικές σπουδές στην Ελλάδα», στο *ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, Τεύχος 31, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, Δεκέμβριος 1999, σελ. 455-460.
- Ευαγγελία ΜΠΑΛΤΑ, «Οι οθωμανικές σπουδές στη νεοελληνική ιστοριογραφία», στο ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ / ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ (εκδ.), *Ιστοριογραφία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002, Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας, Τόμος Α'*, Επιμέλεια: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης – Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Αθήνα 2004, σελ. 259-272.

- Ευαγγελία ΜΠΑΛΤΑ, «Οι οθωμανικές σπουδές στη νεοελληνική ιστοριογραφία», στο *ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, Τεύχος 43, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, Δεκέμβριος 2005.
- Λ. ΜΠΑΛΤΣΙΩΤΗΣ, «Η πολυγλωσσία στην Ελλάδα», στο *Σύγχρονα Θέματα* 63 (4-6/1997).
- Ελίζαμπεθ ΜΠΑΡΚΕΡ, *Η Μακεδονία στις διαβαλκανικές σχέσεις και συγκρούσεις*, Εκδόσεις Επίκεντρο, Αθήνα 2005.
- Ελένη ΜΠΕΛΙΑ, «Η εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους προς την Μακεδονία και ο Μακεδονικός Αγών», στο *ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ, Ο Μακεδονικός Αγώνας*, Ίδρυμα Μελετών της Χερσονήσου του Αίμου – Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, Θεσσαλονίκη 1987.
- Κ. Θ. ΜΠΟΝΙΔΗΣ, *Οι Ελληνικοί Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι ως φορείς εθνικής παιδείας και πολιτισμού στη διαφιλονικούμενη Μακεδονία (1869-1914)*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη-Αθήνα 1996.
- Γ. Α. ΜΠΟΥΚΟΥΒΑΛΑΣ, *Η γλώσσα των εν Μακεδονία βουλγαροφώνων*, Εν Καΐρω, χ.ο., 1905.
- Γ. Α. ΜΠΟΥΚΟΥΒΑΛΑΣ, «Η ελληνική δημοτική εκπαίδευσις εν Μακεδονία», στο *Εθνική Αγωγή*, έτος 5, αρ. 19, 1^η Οκτωβρίου 1902, Αθήνα 1902, σελ. 221-224.
- Αικατερίνη ΜΠΙΡΕΓΙΑΝΝΗ, «Η πολιτική των ψευδαισθήσεων: Κατασκευές και μύθοι της μεταξικής δικτατορίας», στο *ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, Τεύχος 30, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, Ιούνιος 1999.
- Γ. Γ. ΜΩΡΑΛΙΔΗΣ, «Ο Μακεδονομάχος-οδηγός Σταύρος Μπάλλιος και ο Επίσκοπος Κίτρους Θεόκλητος Β΄», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΚΔ΄, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1984, σελ. 209-216.
- Α. ΝΑΝΑΚΗΣ, «Οικουμενικό Πατριαρχείο. Από την καταδίκη του εθνοφυλετισμού (1872) στον Μακεδονικό Αγώνα», στο *ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ* (εκδ.), *Επιστημονικό Συνέδριο: Μακεδονικός Αγών. 100 χρόνια από το θάνατο του Παύλου Μελά, 12-13 Νοεμβρίου 2004*, Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 49-58.

- Μαρία ΝΕΓΡΕΠΙΟΝΤΗ-ΔΕΛΙΒΑΝΗ, *Le development de la Grece du Nord depuis 1912*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών – Ίδρυμα Μελετών της Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1962.
- ST. NESTOR, “Greek Macedonia and the Convention of Neuilly”, στο *Balkan Studies*, Vol. 3, 1962, σελ. 173-181.
- D. NICOLLE – R. RUGGERI, *The Ottoman Army, 1914-18*, Editor: Lee Johnson, Great Britain 1994.
- Δ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, *Οθωμανικοί Κώδικες*, I-IV, Κωνσταντινούπολη 1889-1891.
- Γ. ΝΙΚΟΛΟΥΔΗΣ, *Οι Έλληνες σλαβόφωνοι στη Μακεδονία. Η Ιστορία και το πρόβλημα της ταυτότητάς τους*, Εκδόσεις Ηρόδοτος, Αθήνα 2001.
- H. NOEL BRAILSFORD, *Μακεδονία. Οι φυλές της και το μέλλον τους*, Μετάφραση: Δημήτρης Καζάκης, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 2006.
- Μ. ΝΟΤΑΡΑΣ, *Εις την Ιωνίαν, Αιολίαν και Λυδίαν. Πριν πενήντα χρόνια*, Αθήναι 1972.
- Ι. Σ. ΝΟΤΑΡΗΣ, *Πάυλος Μελάς*, Θεσσαλονίκη 1955.
- Π. ΝΟΥΤΣΟΣ, «Ιδεολογικές συνιστώσες του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου», στο *ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, τεύχος 5, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, Ιούνιος 1986.
- Νάντια ΝΤΑΝΟΒΑ, *Αρχείο του Κωνσταντίν Γιωργιέφ Φώτεινοφ. Η ελληνική αλληλογραφία ενός Βούλγαρου διαφωτιστή*, Τόμος Α΄, Ελληνική αλληλογραφία, Σόφια 2004.
- Λ. ΝΤΑΝΦΟΡΘ, *Η μακεδονική διαμάχη. Ο εθνικισμός σε έναν υπερεθνικό κόσμο*, Μετάφραση: Σπύρος Μαρκέτος, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999.
- *Οργανικαί διατάξεις, εγκύκλιοι και οδηγίαι του επί της δικαιοσύνης υπουργού ως αντιπρόσωπος της Ελληνικής κυβερνήσεως εν ταις υπό του ελληνικού στρατού καταληφθείσαις μακεδονικαίς χώραις*, Εν Θεσσαλονίκη, χ.ο., 1913.
- Ι. ORTAYLI, *Ο πιο μακρύς αιώνας της αυτοκρατορίας. Ο οθωμανικός 19^{ος} αιώνας. Η πορεία προς τον εκσυγχρονισμό*, Μετάφραση: Κατερίνα Στάθη, Επιμέλεια: Στέφανος Παπαγεωργίου, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2004.
- Elisabeth ÖZDALGA (ed.), *Late Ottoman Society. The Intellectual Legacy*, Routledge Curzon – Taylor & Francis Group, London & New York 2005.

- M. PAILLARÈS, *Η Μακεδονική θύελλα. Τα πύρινα χρόνια 1903-1907: Θεσσαλονίκη, Κοζάνη, Έδεσσα, Νάουσα, Σέρρες, Καβάλα, Δράμα, Μοναστήρι, Σκόπια*, Μετάφραση Β. Καρδιόλακα, Εισαγωγή-Σχόλια: Κ. Απ. Βακαλόπουλος, Πρόλογος: Στ. Παπαθεμελής, Εκδόσεις Τροχαλία, Αθήνα 1994.
- Α. Α. ΠΑΛΛΗΣ, *Γενικά στατιστικά των προσφύγων Μακεδονίας επί τη βάσει των μέχρι τέλους Ιουνίου του 1915 συλλεχθέντων στοιχείων*, Θεσσαλονίκη, χ.ο., 1915.
- Α. Α. ΠΑΛΛΗΣ, *Στατιστική μελέτη περί των φυλετικών μεταναστεύσεων Μακεδονίας και Θράκης κατά την περίοδο 1912-1924*, τυπ. Ι. Β. Βάρτσος, Αθήναι 1925.
- Α. Α. ΠΑΛΛΗΣ, *Συλλογή των κυριότερων στατιστικών των αφορωσών την ανταλλαγήν των πληθυσμών*, Αθήναι 1929.
- Α. Α. ΠΑΛΛΗΣ, «Φυλετικές μεταναστεύσεις στα Βαλκάνια και διωγμοί του Ελληνισμού (1912-1924)», στο *Δελτίο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 1 (1977), σελ. 75-88.
- Ş. PAMUK, *A Monetary History of the Ottoman Empire*², Cambridge University Press, Cambridge 2003 (¹2000).
- Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου 13^{ος}-18^{ος} αιώνας*, Μετάφραση: Χριστίνα Αγριαντώνη, Επιμέλεια: Αγγελική Κόκκου, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1985.
- «ΠΑΝΔΕΚΤΗΣ». ΨΗΦΙΑΚΟΣ ΘΗΣΑΥΡΟΣ ΠΡΩΤΟΓΕΝΩΝ ΤΕΚΜΗΡΙΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ, *Μετονομασίες των Οικισμών της Ελλάδας*, στην κεντρική σελίδα του ηλεκτρονικού site του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (www.eie.gr).
- Β. ΠΑΝΤΑΖΗΣ, *Χάρτες και ιδεολογίες*, Εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα 1989.
- Αντωνία ΠΑΠΑΔΑΚΗ, *Υφαίνοντας το χρόνο. Ένα χρονικό οδοιπορικό στη γη της Αλμωπίας*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2003.
- Λυδία ΠΑΠΑΔΑΚΗ, «Η εκπαίδευση 1871-1909: Β. Τα ελληνικά σχολεία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία», στο *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1770-2000*, Τόμος 5 «Τα χρόνια της σταθερότητας, 1871-1909. Η οικονομική και

- κοινωνική ανάπτυξη του Ελληνισμού», Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 167-170.
- Λυδία ΠΑΠΑΔΑΚΗ, «Τοσούτοι οξύφωνοι αλέκτορες αναφωνούντες «γρηγορείτε»: Οι ελληνικοί πολιτιστικοί σύλλογοι τον 19^ο αιώνα», στο *ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, Τεύχος 27, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, Δεκέμβριος 1997, σελ. 303-322.
 - Lydia PAPADAKIS, *Teaching the Nation. Greek Nationalism and Education in Nineteenth Century Macedonia, Institute for Balkan Studies*, Θεσσαλονίκη 2006.
 - Σ. Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Βασικά χαρακτηριστικά των Απελευθερωτικών Αγώνων των Ελλήνων της Μακεδονίας από τη Μεγάλη Ελληνική Επανάσταση του 1821 ως την Απελευθέρωσή της», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΚΖ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1989-1990, σελ. 19-31.
 - Σ. Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Εισαγωγή στην Ιστορία των Φιλεκπαιδευτικών Συλλόγων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά το 19^ο και 20^ο αιώνα», στο *Παρνασσός*, αρ. 2, τ. Δ' (Απρίλιος-Ιούνιος 1962), σελ. 247-251.
 - S. S. PAPADOPOULOS, "Ecoles et associations grecques dans la Macédoine du nord durant le dernier siècle de la domination turque", στο *Balkan Studies*, 3 (1962), σελ. 397-442.
 - Ι. Α. ΠΑΠΑΔΡΙΑΝΟΣ, «Το Μακεδονικό Ζήτημα κατά τις σερβοβουλγαρικές διαπραγματεύσεις στα 1911-1912 για τη σύναψη συνθήκης συμμαχίας», στο *Μακεδονικά*, Τόμος Λ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1995-1996, σελ. 313-325.
 - Μ. Γ. ΠΑΡΑΚΟΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, "The struggle of Hellenism over Macedonia. A survey on recent bibliography", στο *Balkan Studies*, 1960.
 - Ι. ΠΑΠΑΛΑΖΑΡΟΥ, «Ο Μακεδονικός Αγώνας στην περιοχή του Οστρόβου», στο ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ (εκδ.), *Επιστημονικό Συνέδριο: Μακεδονικός Αγών. 100 χρόνια από το θάνατο του Παύλου Μελά, 12-13 Νοεμβρίου 2004*, Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 217-228.
 - Χ. Κ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ, *Οι κανονισμοί των Ορθόδοξων Ελληνικών Κοινοτήτων του Οθωμανικού Κράτους και της Διασποράς, 1: Νομοθετικές πηγές-Κανονισμοί Μακεδονίας*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη 1984.

- Müfide PEKİN – Çimen TURAN, *Mübadele Bibliyografyası. Lozan nüfus mübadelesi ile ilgili yayınlar ve yayımlanmamış çalışmalar*, Εκδ. Lozan Mübadilleri Vakfı, İstanbul 2002.
- Ε. ΠΕΛΑΓΙΔΗΣ, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία 1923-1930*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη 1994.
- Ε. ΠΕΛΑΓΙΔΗΣ, «Μέτρα και αντίμετρα μετά την Ελληνοτουρκική Σύμβαση της Ανταλλαγής», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΚΖ΄, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1989-1990, σελ. 121-143.
- Ε. ΠΕΛΑΓΙΔΗΣ, «Προσφυγικά προβλήματα του Βορειοελλαδικού και λοιπού χώρου στο Ελληνικό Κοινοβούλιο (1924-1928)», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΚΣΤ΄, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1987-1988, σελ. 63-97.
- Ε. ΠΕΛΑΓΙΔΗΣ, *Προσφυγική Ελλάδα, 1913-1930. Ο πόνος και η δόξα*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη 1997.
- D. PENTZOPOULOS, *The Balkan exchange of minorities and its impact upon Greece*, Paris 1962.
- D. PERRY, *The Politics of Terror. The Macedonian Revolutionary Movements 1893-1903*, London 1988.
- Δ. Γ. ΠΕΦΑΝΗΣ, *Οι Έλληνες σλαβόφωνοι της Μακεδονίας και οι Ελληνόβλαχοι*, τυπ. Δώρος Γ. Πεφάνης, Αθήναι 1948.
- Πίναξ Γενικός των εν τη Ευρωπαϊκή Τουρκία ελληνικών σχολείων: *Tableau général des écoles helléniques dans la Turquie d' Europe*, Κωνσταντινούπολη 1902.
- Δ. ΠΛΑΤΑΡΙΔΗΣ, *Έκθεσις της κατά την Επαρχίαν Βοδενών διανοητικής αναπτύξεως: εκ του γραφείου του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Βοδενών*, τυπ. Βουτυράς, εν Κωνσταντινουπόλει 1874.
- Σ. Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, «Ο Ιβάν Γκέσωφ και η ελληνοβουλγαρική προσέγγιση (1911-1912)», στο *ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, Τεύχος 46, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, Ιούνιος 2007, σελ. 191-206.
- G. PODSKALSKY, *Η ελληνική θεολογία επί Τουρκοκρατίας, 1453-1821*, Μετάφραση: Πρωτοπρεσβύτερος Γ. Δ. Μεταλληνός, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα 2005.

- Ν. ΠΟΛΙΤΗΣ, *Γνωμοδοτήσεις περί μετονομασίας συνοικισμών και κοινοτήτων*, Επιτροπεία των Τοπωνυμίων της Ελλάδος, Εν Αθήναις 1920.
- Κ. Δ. ΠΟΛΥΧΡΟΝΙΑΔΗΣ, *Μελέτη περί της διοικήσεως των ανακτηθεισών χωρών της Μακεδονίας*, Εθνικό Τυπογραφείο, Εν Αθήναις 1913.
- Φ. ΠΟΥΚΕΒΙΑ, *Ταξίδι στη Δυτική Μακεδονία. Άνοιξη του 1806*, Μετάφραση: Γιάννης Τσάρας, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη 1990.
- Φ. ΠΟΥΚΕΒΙΑ, *Ταξίδι στην Ελλάδα. Μακεδονία – Θεσσαλία*, Μετάφραση: Νίκη Μολφέτα, Εκδόσεις Συλλογή, Θεσσαλονίκη 1995.
- Χ. ΠΟΥΛΙΟΣ, «Διοικητική διαίρεσις της Μακεδονίας», στο *Μακεδονικόν Ημερολόγιον (Παμμακεδονικού Συλλόγου)*, Έτος Δ', 1911, σελ. 162-165.
- Η. POULTON, *The Balkans: Minorities and States in Conflict*, Minority Rights Group, London 1994.
- Η. POULTON, *Minorities in the Balkans*, Minority Rights Group, London 1989.
- Η. POULTON, *Who are the Macedonians?*, Hurst, London 1995.
- Κ. ΠΡΑΪΣ, *Οι Βαλκανικοί αγώνες. Πολιτική και στρατιωτική Ιστορία των εν Μακεδονία Βαλκανικών Πολέμων. Απομνημονεύματα – ανταποκρίσεις – ρεπορτάζ*, Εκδόσεις Εκάτη, Αθήνα 1990.
- ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ, *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων 1910-1914*, Ελληνικό Λογοτεχνικό Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 1993.
- ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ, *Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα. 75 χρόνια από την απελευθέρωση της Μακεδονίας (Θεσσαλονίκη, 16-18 Νοεμβρίου 1988)*, Ίδρυμα Μελετών της Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1990.
- ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ, *Μακεδονία και Θράκη 1941-1944. Κατοχή – Αντίσταση – Απελευθέρωση (Διεθνές Συνέδριο. Θεσσαλονίκη, 9-11 Δεκεμβρίου 1994)*, Ίδρυμα Μελετών της Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1998.
- ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ, *Ourselves and Others. The Development of a Greek Macedonian Cultural Identity since 1912*. Edited by Peter Mackridge and Eleni Yannakakis, Berg, Oxford – New York 1997.
- Σ. Β. ΠΡΩΤΟΝΟΤΑΡΙΟΣ, *Η Μακεδονική τραγωδία, ήτοι, Φρικιαστικά αποκαλύψεις επί της προδοτικής παραχωρήσεως της Μακεδονίας εις τους Βουλγάρους και επί των δεινοπαθημάτων του Μακεδονικού λαού, επί τη βάσει*

- επισήμων εγγράφων και επί τόπου παρακολουθήσεως των θλιβερών γεγονότων, Θεσσαλονίκη, χ.ο., 1916.
- D. QUATAERT, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι τελευταίοι αιώνες, 1700-1922*, Μετάφραση: Μαρίνος Σαρηγιάννης, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.
 - D. QUATAERT, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908. Reactions to European Economic Penetration*, New York University Press 1983.
 - D. QUATAERT & E. ZÜRCHER (ed.), *Workers and Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic, 1840-1950*, London 1995.
 - G. RADEFF, *La Macédoine et la Renaissance bulgare au XIXe siècle*, Sofia 1918.
 - Κ. Δ. ΠΑΚΤΙΒΑΝ, *Έγγραφα και σημειώσεις εκ της πρώτης διοικήσεως της Μακεδονίας (1912-1913)*, Επιμέλεια Ι. Θ. Δημαρά, τυπ. Ν. Νικολαΐδης, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1951.
 - E. E. RAMSAUR, *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908*, Πρίνστον 1957.
 - R. REISS, *Rapport sur la situation des bulgarophones et des musulmans dans les nouvelles provinces grecques*, χ.τ.έ. 1915.
 - ROBILANT – LAMOUCHE, *Rapport sur la marche de la reorganisation de la gendarmerie des trois vilayets de Roumelie, 1904-1908*, Paris 1908.
 - Γ. ΡΟΥΜΕΛΙΩΤΗΣ, *Ο νέος ελληνισμός στην Έδεσσα (Βοδενά) του πρώτου μισού του ΙΘ' αιώνα*, Έκδοση: Λαογραφική Εταιρεία Νομού Πέλλας, Έδεσσα 2000.
 - Α. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, *Στις ρίζες της οθωμανικής ιστοριογραφίας*, Εκδόσεις Ενάλιος, Αθήνα 2003.
 - Ι. ΣΑΚΑΛΛΕΡΗΣ, *Λογοδοσία των πεπραγμένων από της συστάσεως αυτού μέχρι 1^{ης} Ιανουαρίου 1874, αναγνωρισθείσα υπό Ιωάννου Σακαλλέρου, Προέδρου, τη 1^η Ιανουαρίου 1874, εορτή του Συλλόγου*, τυπ. «Περιστέρα», εν Αθήναις 1874.
 - Κ. Δ. ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Η απόφαση για την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1981.
 - Κ. Δ. ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ο Heinrich Kiepert και το εθνογραφικό πρόβλημα εις την Χερσόνησον του Αίμου*, Αθήνα 1974 και «Παρνασσός» 1980.

- Ν. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, *Το Ελληνικό Έθνος. Γένεση και διαμόρφωση του νέου Ελληνισμού*, (Προλεγόμενα: Σπ. Ι. Ασδραχάς), Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2004.
- *Selânik Vilâyeti salnamesi 1315* (1897-1898).
- *Selânik Vilâyeti salnamesi 1320* (1902-1903).
- Δ. Γ. ΣΕΡΕΜΕΤΗΣ, *Πληροφορίες περί Μακεδονίας εκ των αμερικανικών αρχείων <αναφοραί Προξένων>*, Θεσσαλονίκη, χ.ο., 1974.
- S. J. SHAW, *Between Old and New. The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1971.
- S. J. SHAW, *From Empire to Republic. The Turkish War of Liberation 1918-1923. A Documentary Study*, 6 v., Ankara 2000.
- S. J. SHAW, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Volume I: *Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808*, Cambridge University Press 1976.
- S. J. SHAW, “The Ottoman Census System and Population”, στο *International Journal of Middle East Studies*, 9 (1978), σελ. 325-338.
- S. J. SHAW-Ezel KURAL SHAW, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Volume II: *Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, Cambridge University Press 1977.
- L. F. SIMPSON, *The Eastern Question: A connected narrative of events from the missions of Count Leiningen and Prince Menschikoff to Constantinople, to present day*, London 1854.
- Ν. Δ. ΣΙΩΚΗΣ, «Ο Μακεδονομάχος ιατρός Ιωάννης Αργυρόπουλος (1852-1920) μέσα από τις σελίδες μιας ανέκδοτης εξιστόρησης του βίου και της εθνικής δράσης του», στο ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ (εκδ.), *Επιστημονικό Συνέδριο: Μακεδονικός Αγών. 100 χρόνια από το θάνατο του Παύλου Μελά, 12-13 Νοεμβρίου 2004*, Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 193-216.
- Ε. ΣΚΙΑΔΑΣ, *Ιστορικό διάγραμμα των Δήμων και Κοινοτήτων της Ελλάδας, 1833-1912*, Αθήνα 1993.
- Έλλη ΣΚΟΠΕΤΕΑ, *Η Δύση της Ανατολής. Εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1992.

- Έλλη ΣΚΟΠΕΤΕΑ, «Μακεδονικό και Ανατολικό Ζήτημα», στο *ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, Τόμος 10^{ος}, τεύχη 18, 19, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, Ιούνιος, Δεκέμβριος 1993, σελ. 143-150.
- Έλλη ΣΚΟΠΕΤΕΑ, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1988.
- Κ. ΣΚΟΡΔΥΛΗΣ, «Μειονότητες και προπαγάνδα στη Βόρεια Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο», στο *Ιστωρ* 7, τ. 12, Αθήνα 1994, σελ. 718.
- Ι. Α. ΣΚΟΥΡΤΗΣ, «Η στάση του Γάλλου Προξένου Ch. E. Guys απέναντι στο νεοσύστατο Ελληνικό Προξενείο», *ΣΤ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο. Πρακτικά*, Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη, σελ. 57-64.
- Ι. Α. ΣΚΟΥΡΤΗΣ, «Μουσουλμανικά σχολεία και τεμένη στην Έδεσσα των αρχών του 20ού αιώνα», στο Γ. ΚΙΟΥΤΟΥΣΚΑΣ (επίμ.), *Πρακτικά Α' Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου: Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός, Έδεσσα, 4-6 Δεκεμβρίου 1992*, Δήμος Έδεσσας – τυπ. Στέφανος Βαγουρδής, Έδεσσα 1995, σελ. 321-330.
- D. SLISEPCEVIĆ, *The Macedonian Question: The Struggle for Southern Serbia*, Chicago 1958.
- A. D. SMITH, *Εθνική ταυτότητα*, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 2000.
- K. SOLAROFF, *La Bulgarie et la question macédonienne*, 1919.
- SOCIÉTÉ DES NATIONS (ed.), *L'Établissement des réfugiés en Grèce*, Γενεύη 1926.
- G. SOTERIADES, *An ethnological map illustrating Hellenism in the Balkan Peninsula and Asia Minor*, Edward Stanford Ltd, Λονδίνο 1918.
- ST. W. SOWARDS, *Austria's Policy of Macedonian Reform*, Boulder, East European Monographs, 1989.
- Κ. ΣΠΑΝΟΣ, «Οι δυτικομακεδονικοί οικισμοί και τα ονόματα των αφιερωτών τους στην Πρόθεση 215 της Μονής του Βαρλαάμ των Μετεώρων (17^{ος}-19^{ος} αι.)», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΚΗ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1991-1992, σελ. 131-155.

- Α. Θ. ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Η Μακεδονία και ο Ελληνισμός: Η δύναμις και τα δίκαια αυτού (La Macédoine et l' Hellenisme; sa force et ses droits)*, τυπ. «Κράτους», Αθήνησιν 1904.
- Β. G. SPIRIDONAKIS, *Empire Ottoman: Inventaire des memoires et documents aux archives du ministere des affaires etrangeres de France*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών – Ίδρυμα Μελετών της Χερσονήσου του Αίμου (Institute For Balkan Studies), Thessaloniki 1973.
- Μ. ΣΤΑΪΚΟΣ, «Η συμβολή του Μητροπολίτη Καστοριάς Γερμανού Καραβαγγέλη στον Μακεδονικό Αγώνα», στο ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ (εκδ.), *Επιστημονικό Συνέδριο: Μακεδονικός Αγών. 100 χρόνια από το θάνατο του Παύλου Μελά, 12-13 Νοεμβρίου 2004*, Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 41-48.
- Κ. Γ. ΣΤΑΛΙΔΗΣ, «Ανεπιτυχείς προσπάθειες σλαβικής διεισδύσεως στην Έδεσσα κατά την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα», στο ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ (εκδ.), *Επιστημονικό Συνέδριο: Μακεδονικός Αγών. 100 χρόνια από το θάνατο του Παύλου Μελά, 12-13 Νοεμβρίου 2004*, Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 87-128.
- Κ. Γ. ΣΤΑΛΙΔΗΣ, *Η Αγία Τριάδα Εδέσσης, Φιλοπρόδος Σύλλογος Εδέσσης «Μ. Αλέξανδρος»*, Έδεσσα 1977.
- Κ. Γ. ΣΤΑΛΙΔΗΣ, *Η Έδεσσα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας (14ος αιώνας-1912)*, Έδεσσα 1988.
- Κ. Γ. ΣΤΑΛΙΔΗΣ, *Ιερά Μητρόπολις Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας Ι. Επίσκοποι*, Εκδόσεις Μυγδονία, Θεσσαλονίκη 2006.
- Κ. Γ. ΣΤΑΛΙΔΗΣ, *Οι συντεχνίες και τα επαγγέλματα στην Έδεσσα την περίοδο της Τουρκοκρατίας*, Εκδόσεις Ερώδιος, Θεσσαλονίκη 1999.
- D. STAMATOPOULOS, “From Millets to Minorities in the 19th Century Ottoman Empire: An Ambiguous Modernization”, στο *Citizenship in Historical Perspective*, Εκδόσεις Ellis S. G. – Halfdanarson G. – Isaacs A. K., (Cliohres.net), 2006, σελ. 253-273, <http://www.cliohres.net/books/7/21.pdf>.

- Δ. ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Μεταρρύθμιση και Εκκοσμίκευση. Προς μία ανασύνθεση της ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19^ο αιώνα*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2003.
- Anna STANCIOFF, *Recollections of a Bulgarian Diplomatist's Wife*, London 1930.
- *Στατιστική των Ελληνικών Σχολείων εν τοις βιλαετίοις Θεσσαλονίκης και Βιτωλίων της Μακεδονίας κατά το σχολικόν έτος 1894-95* (Gr. και Fr.), Salonica: χ.ο., 1896.
- Ρένα ΣΤΑΥΡΙΔΗ-ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ, *Γλώσσα, εκπαίδευση και πολιτική*, Εκδόσεις Ολκός, Αθήνα 1999.
- Β. Θ. ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ, *Οι Οικουμενικοί Πατριάρχαι, 1860-σήμερα*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1977.
- Ι. Δ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ, «Το ζήτημα των Νησιών του Βορειοανατολικού Αιγαίου στις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου: Το ελληνικό διπλωματικό δίλημμα», στο *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, Περιοδική Έκδοση του Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Επιμέλεια: Ξανθίππη Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη, Τεύχος 12-13, Θεσσαλονίκη 2001-2002, σελ. 109-142.
- TR. STOJANOVICH, *Balkan Wars: The First and Last Europe*, New York 1994.
- TR. STOIANOVICH, “Factors in the Decline of Ottoman Society in the Balkans”, στο *Slavic Review*, Vol. 21, No. 4. , 1962, σελ. 623-632.
- Ξένια ΣΤΡΟΥΚΟΒΑ, «Περί του Ζητήματος της Κοινωνικο-οικονομικής Κατάστασης του Σαντζακίου Θεσσαλονίκης κατά την Έβδομην Δεκαετίαν του 19^{ου} Αιώνας», στο *Δελτίο Γιουγκοσλαβικής Βιβλιογραφίας* 8 (1), 1971, σελ. 75-85.
- N. STROUMZI, *La question macédonienne, études d' histoire diplomatique et de droit public*, Lyons 1932.
- P. F. SUGAR, “External and Domestic Roots of Eastern European Nationalism”, στο P. F. SUGAR, Ivo J. LEDERER (επιμ.), *Nationalism in Eastern Europe*, Seattle – London 1971, σελ. 3-54.
- P. F. SUGAR, “The Enlightenment in the Balkans. Some Basic Considerations”, στο *East European Quarterly*, Vol. 9, 1975, σελ. 499-507.
- B. H. SUMMER, *Russia and the Balkans 1870-1880*, Oxford 1937.

- ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ, *Αφανείς γηγενείς Μακεδονομάχοι, 1903-1913*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2008.
- ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ, *Η Ελλάδα στη δεκαετία του 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1984.
- ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ, *Ταυτότητες στη Μακεδονία*, Επιμέλεια: Βασίλης Γούναρης, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1997.
- *Σύμβασις μεταξύ Ελλάδος και Βουλγαρίας, περί αμοιβαίας και εθελουσίας μεταναστεύσεως των φυλετικών μειονοτήτων, υπογραφείσα εν Νεϊγύ τη 14/27^η Νοεμβρίου 1919*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Εν Αθήναις 1919.
- ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΤΩΝ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΜΕΓΑΛΟΣΧΟΛΙΤΩΝ (εκδ.), *Η παρουσία των εθνικών μειονοτήτων στην Κωνσταντινούπολη τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 1997.
- Σ. ΣΦΕΤΑΣ, *Η διαμόρφωση της σλαβομακεδόνικης ταυτότητας*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2003.
- Σ. ΣΦΕΤΑΣ, «Κατευθύνσεις της σύγχρονης σλαβομακεδονικής ιστοριογραφίας», στο ΙΔΡΥΜΑ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΑ, *Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις²*, Επιμέλεια: Ιωάννης Στεφανίδης, Βλάσης Βλασίδης, Ευάγγελος Κωφός, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2008, σελ. 296-316.
- Σ. ΣΦΕΤΑΣ, *Όψεις του Μακεδονικού Ζητήματος στον 20^ό αιώνα*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001.
- Σ. ΣΦΕΤΑΣ, «Όψεις των ελληνο-βουλγαρικών πολιτικών σχέσεων μετά το Συνέδριο του Βερολίνου – Η αποτυχία μιας ελληνοβουλγαρικής προσέγγισης (1878-1900)», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΛΣΤ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2007, σελ. 139-171.
- Σ. ΣΦΕΤΑΣ, «Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνο-ρουμανικών πολιτικών σχέσεων (1866-1913)», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΛΓ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2001-2002, σελ. 23-47.
- Σ. Ν. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Μακεδονικό. Η επανάσταση ενάντια στη λογική: Η Μακεδονία στη νοτιοσλαβική ιστοριογραφία*, Πρόλογος: Στέλιος Παπαθεμελής, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1991.

- Α-Α. Ν. ΤΑΧΙΑΟΣ, *Η εθνική αφύπνισις των Βουλγάρων και η εμφάνισις βουλγαρικής εθνικής κινήσεως εν Μακεδονία*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1974.
- Τ. Ι. ΤΙΜΟΘΕΑΔΗΣ, «Τα Γενιτσά (Γιαννιτσά) το 1904 μέσα από την έκθεση του Γεωργίου Τσορμπατζόγλου», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΛΔ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2003-2004.
- Ιωάννα Τ. ΤΙΜΟΘΕΑΔΟΥ, «Υπότροφοι από τον καζά Βοδενών (Εδέσσης)», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΛΕ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2005-2006.
- V. TODOROV, "State, Nation, Nationalism on the Balkans (Some Aspects of Theory and Practice)", στο *Études Balkaniques*, No 3, 1994, σελ. 102-120.
- Μαρία ΤΟΝΤΟΡΟΒΑ-Μ. ΗΡΟΧ, *Εθνικό κίνημα και Βαλκάνια. Από το εθνικό κίνημα στην εθνική ολοκλήρωση: Τα Βαλκάνια, από την ανακάλυψη στην «κατασκευή» τους*, Μετάφραση: Παρασκευάς Ματάλας, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1996.
- Ν. ΤΟΝΤΟΡΟΦ, *Η Βαλκανική πόλη 15^{ος}-19^{ος} αιώνας. Κοινωνικό-οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη*², Μετάφραση: Έφη Αβδελά, Γεωργία Παπαγεωργίου, Πρώτος Τόμος, Ιστορική Βιβλιοθήκη Θεμέλιο, Αθήνα 1986.
- Αρετή ΤΟΥΝΤΑ-ΦΕΡΓΑΔΗ, *Ελληνοβουλγαρικές μειονότητες. Το Πρωτόκολλο Πολίτη-Καλφώφ 1924-1925*, Ίδρυμα Μελετών της Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1986.
- Αρετή ΤΟΥΝΤΑ-ΦΕΡΓΑΔΗ, *Μειονότητες στα Βαλκάνια. Βαλκανικές διασκέψεις, 1930-1934*, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1994.
- Λύντια ΤΡΙΧΑ, *Ημερολόγιο και γράμματα από το μέτωπο. Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913*, Ελληνικό Λογοτεχνικό Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 1993.
- Λ. ΤΡΟΤΣΚΙ, *Τα Βαλκάνια και οι Βαλκανικοί Πόλεμοι*, Μετάφραση: Παρασκευάς Ματάλας, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1993.
- ΕΥΘ. Ν. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ, «Σχετικά με την ονομασία της παλιάς Μητροπόλεως της Έδεσσας», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΚΔ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1984, σελ. 257-265.

- Χ. ΤΣΙΡΚΙΝΙΔΗΣ, *Σύννεφα στη Μακεδονία. Το Μακεδονικό μέσα από τα γαλλικά αρχεία*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη 1998.
- Κ. ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ, *Το διεθνές και ευρωπαϊκό καθεστώς προστασίας των γλωσσικών δικαιωμάτων των μειονοτήτων και η ελληνική έννομη τάξη*, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα 1996.
- Κ. ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ (επιμέλεια), *Γλώσσες, αλφάβητα και εθνική ιδεολογία στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1999.
- Κ. ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ (επιμέλεια), *Ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2006.
- Κ. ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ & Δ. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ (επιμέλεια), *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1997.
- Γ. Π. ΤΣΟΤΣΟΣ, «Διαδρομές Μακεδονομάχων στη Δυτική Μακεδονία: Χαρτογράφηση και αξιοποίησή τους στα πλαίσια του οικολογικού τουρισμού», στο ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ (εκδ.), *Επιστημονικό Συνέδριο: Μακεδονικός Αγών. 100 χρόνια από το θάνατο του Παύλου Μελά, 12-13 Νοεμβρίου 2004*, Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 129-152.
- Ε. TURCZYNSKI, "Nationalism and Religion in Eastern Europe", στο *European Quarterly*, 5/4: 1971, σελ. 468-486.
- ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ, *Πράξεις που υπογράφηκαν στη Λωζάννη στις 30 Ιανουαρίου και 24 Ιουλίου 1923*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1992.
- ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΠΙ ΤΩΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ, *Συνθήκη μεταξύ των Προεχουσών Συμμάχων και Συνησπισμένων Δυνάμεων και της Ελλάδος, περί προστασίας των εθνικών κ.λ.π. μειονοτήτων, υπογραφείσα εν Σέβραις τη 28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1920*, Εν Αθήναις 1920.
- ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ – ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΕΩΣ, *Πίναξ μετονομασθεισών κοινοτήτων και συνοικισμών του κράτους*, Αθήναι 1929.
- ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ – ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΚΤΗΜΑΤΩΝ ΚΡΑΤΟΥΣ, *Εκθεσις περί των εν Μακεδονία προσφύγων*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Εν Αθήναις 1916.

- Γ. Ν. ΦΙΛΑΡΕΤΟΣ, *Κατάληψις πολεμική κατά τους νόμους του πολέμου. Διοικήσεις, δικαιοσύνη, φορολογία εν τη υπό του Ελληνικού στρατού και στόλου καταληφθείση Μακεδονία, Ηπείρω και εν ταις νήσοις τω 1912*, Τυπογραφείον της Νομικής, Εν Αθήναις, χ.χ.
- Δ. ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ-Γ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΣ (επιμέλεια: Αικατερίνη Κουμαριανού), *Γεωγραφία Νεωτερική περί της Ελλάδος*, Εκδόσεις Εστία, Αθήνα 1988.
- ΤΖ. ΦΡΕΝΤΕΡΙΚ ΑΜΠΟΤ, *Ένας Άγγλος στη Μακεδονία του 1900*, Μετάφραση: Ιωσήφ-Γρηγόρης Κασσεσιάν, Εκδόσεις Στοχαστής, Θεσσαλονίκη 2004.
- ΑΘ. ΧΑΛΚΙΟΠΟΥΛΟΣ, *Η Μακεδονία. Εθνολογική στατιστική των βιλαετιών Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου*, Τυπογραφείον «Νομικής», Εν Αθήναις 1910.
- *Χάρτης 1:100.000. Επιτελικός Χάρτης Στρατού*, α.χ. ca 1931.
- *Χάρτης 1:200.000. Χάρτης Ελληνικού Επιτελείου*, α.χ. ca. 1925.
- *Χάρτης Österreichische Generalkarte 1:200.000*, Βιέννη 1899.
- *Χάρτης Rumili sahane haritasi... Erkân-i harbiye istiksaf postaların tarafından 1:210.000, 1317 (1899-1900)*.
- Λ. ΧΑΣΙΩΤΗΣ, *Ελληνοσερβικές σχέσεις 1913-1918: Συμμαχικές προτεραιότητες και πολιτικές αντιπαλότητες*, Εκδόσεις Βάνιας / Ίστωρ, Θεσσαλονίκη 2004.
- Π. ΧΙΔΙΡΟΓΛΟΥ, «Νεότερες επισημάνσεις για την Έδεσσα της περιόδου της Τουρκοκρατίας», στο Γ. ΚΙΟΥΤΟΥΣΚΑΣ (επίμ.), *Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου: Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός, Έδεσσα, 4-6 Δεκεμβρίου 1992*, Δήμος Έδεσσας – τυπ. Στέφανος Βαγουρδής, Έδεσσα 1995, σελ. 225-230.
- Γ. Χ. ΧΙΟΝΙΔΗΣ, «Η ανέκδοτη βιβλιογραφία για τη Μακεδονία στα χρόνια της Τουρκοκρατίας του «εκ Μόσχας φιλέλληνο» Ιωάννου Πετρώφ», στο *Μακεδονικά*, Τόμος Α΄, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1995-1996, σελ. 139-151.
- Γ. Χ. ΧΙΟΝΙΔΗΣ, «Η Βεροιώτισσα δασκάλα Καλλιόπη Δημητριάδου και η «Πρακτική Σχολή» της Έδεσσας», στο Γ. ΚΙΟΥΤΟΥΣΚΑΣ (επίμ.), *Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου: Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός, Έδεσσα, 4-6 Δεκεμβρίου 1992*, Δήμος Έδεσσας – τυπ. Στέφανος Βαγουρδής, Έδεσσα 1995, σελ. 293-308.

- Γ. Χ. ΧΙΟΝΙΔΗΣ, «Οι ανέκδοτες αναμνήσεις του Γιώτη (Παναγιώτη) Ναούμ για τους Βλάχους της Ηπείρου και της Μακεδονίας στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα και για την Επανάσταση του 1878 στη Μακεδονία», στο *Μακεδονικά*, Τόμος ΚΔ', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1984, σελ. 36-98.
- Ι. ΧΟΛΕΒΑΣ, *Οι Έλληνες σλαβόφωνοι της Μακεδονίας*, Εκδόσεις Πελασγός, Αθήνα 1999.
- Μ. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος (1821-1971)*, Τόμος Β' (1912-1944), Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1975.
- Μ. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος (1821-1971)*, Τόμος Γ' (1945-1971), Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1976.
- Α. Φ. ΧΡΙΣΤΙΔΗΣ, *Γλώσσα, πολιτική, πολιτισμός*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 1999.
- Αναστασία ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, «Η Έδεσσα και η περιοχή της: Στοιχεία ιστορικής τοπογραφίας», στο Γ. ΚΙΟΥΤΟΥΣΚΑΣ (επίμ.), *Πρακτικά Α' Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου: Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός, Έδεσσα, 4-6 Δεκεμβρίου 1992*, Δήμος Έδεσσας – τυπ. Στέφανος Βαγουρδής, Έδεσσα 1995, σελ. 27-50.
- ΑΘ. ΧΡΥΣΟΧΟΟΣ, *Οι Βλάχοι της Μακεδονίας, Θεσσαλίας και Ηπείρου*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2007.
- Μ. URSINUS, *Grievance Administration (Şikâyet) in an Ottoman Province. The Kaymakam of Rumelia's 'Record Book of Complaints' of 1781-1783*, Routledge Curzon – Taylor & Francis Group, London & New York 2005.
- Riki VAN BOESCHOTEN, “Greece and minority languages”, paper presented at the international conference “Nations and languages”, University of Leuven, June 1994.
- Riki VAN BOESCHOTEN, “Minority languages in Northern Greece. Study visit to Florina, Aridaia”, *Report to the European Commission*, September 1993.
- Ε. Κ. ΒΕΝΙΣΕΛΟΣ, *La Grèce devant le Congrès de la Paix*, Παρίσι 1919.
- Η. VERMEULEN, “Greek Cultural Dominance among the Orthodox Population of Macedonia during the Last Period of Ottoman Rule”, στο Α. BLOCK & Η.

- DRIESSEN (επιμ.), *Cultural Dominance in the Mediterranean Area*, Nijmegen 1984, σελ. 225-246.
- R. VON MACH, *Die Makedonische Frage*, Vienna 1895.
 - R. VON MACH, *The Bulgarian Exarchate; Its History and Extent of its Authority in Turkey*, London 1907.
 - S. VRYONIS, “Some Ethnogenetic Theories of Greeks, Romanians, Bulgarians and Turks in the 19-20th Centuries”, στο *Septième Congrès International d’Études du Sud Est Européen, Thessalonique, 29 Août-4 Septembre 1994*, Athens 1994, σελ. 765-791.
 - Jeanette WAKIN & A. ZYSOW «λήμμα RA’Y» στο E.J. BRILL (εκδ.), *THE ENCYCLOPEDIA OF ISLAM*, τ. XII (Supplement), Λάϊντεν 2004, σελ. 687-690.
 - G. WEIGAND, *Ethnographie von Macedonien*, Leipzig 1924.
 - I. WEISMANN – F. ZACHS (ed.), *Ottoman Reform and Muslim Regeneration: Studies in Honour of Butrus Abu-Manneh*, I. B. Tauris, London – New York 2005.
 - L. WHITMAN, *Denying ethnic identity. The Macedonians of Greece*, Human Rights Watch / Helsinki, N. Υόρκη 1994.
 - H.R. WILKINSON, *Maps and politics: A Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia*, Liverpool 1951.
 - ST. XYDIS, “Modern Greek Nationalism”, στο *Nationalism in Eastern Europe*, London 1969.
 - G. ZOTIADES, *The Macedonian Controversy*, Ίδρυμα Μελετών της Χερσονήσου του Αίμου, Thessaloniki 1961.
 - E. ZÜRCHER, *The Unionist Factor. The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926*, Leiden 1984.